

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

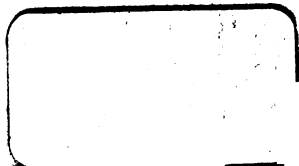
Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

ԳՐԱԴԱՐԱՆ

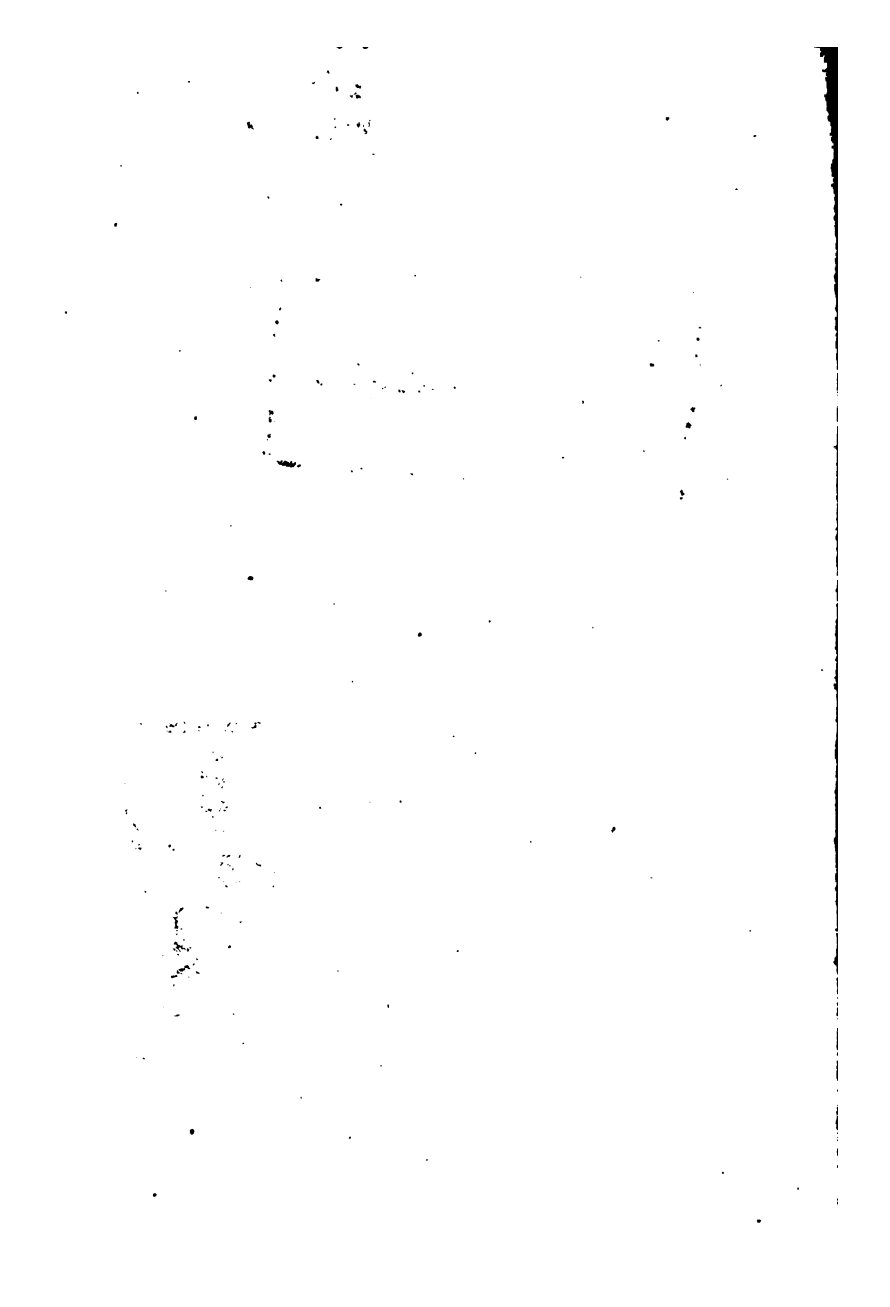
ԳՐԻԳՈՐ ԱԳԱՅԵԱՆՆԻ

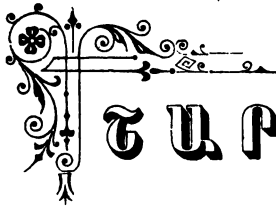
Կարգաթիվ

123

ՈՒՂՈՒՄ
ԳՐԻՆՈՒՄ ԱՊՐԱՆՆԵՐԻ
Կարգաթիվ 123/9.

ՇԱՐ ՀԱՅ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԵԱՆՑ

ՀԱՅ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԵԱՆՑ

ԳՐԵՑ

ԱՐՐԱՀԱՄ Թ. ԱՅՎԱԶԵԱՆ

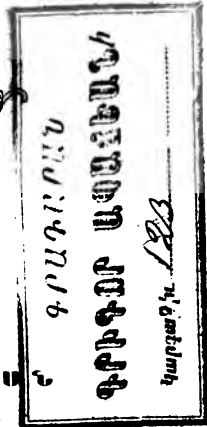
ՀԱՏՈՐ ԵՐՐՈՐԴ

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

ՅՊԱԳՐ. Գ. ՊԱՂՏԱՑԼՍԱՆ

Սուրբանի Համալ ճառագար, թիւ 14

ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ

Կարճիկ

1893

[The page contains extremely faint and illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the document. The text is scattered across the page and cannot be transcribed.]

Ք Ի Թ Ա Պ Ճ Ի - Մ Ա Ր Գ Ա Ր

Ամէն ազգաց մէջ գրատունք լուսաւորութեան կեդրոն , եւ ուսումնական յառաջադիմութեան որդիան համարուած են :

Գրատանց յարաճումը կը համեմատի գրագիտութեան յարաճման հետ , լինելով անոր օժանդակ աւարկայնորէն մին :

Իսկ մասնաւորապէս՝ մեր ազգային գրատունք — բացառութիւնը յարգելով հանդերձ — ըսեմ թէ՛ պարզապէս ցեցատուներ են հին մատենագրութեանց եւ բազմահատոր կտրեւոր եւ հոգեշունչ գրուածոց :

Ի մեզ հրապարակական գրատունք կամ մատենադարանք գոյութիւն չունին , ինչպէս որ կան ի Գաղղիա , յԱնգղիա , յԱւստրիա , ի Գերմանիա , ի Լեհաստան եւ այլ ուրեք , որք այս մասին յառաջադիմութեան զէնիթն հասած են :

Գրական լեզուի պահպանութիւնն պարտաւորած է զմարդիկ՝ մատենադարաններ կամ վերծանութեան թանգարաններ հաստատելու , որով ունենամք մատեաններու հաւաքածոյից համար պահարան մը , տեղ մը , եւ անոնց շրջաբերութեան եւ սպառման համար կեդրոնատեղի մը :

Այս է գրավաճառութեան ընդհանուր սահմանը , եւ անոր նախընթաց , յարակից եւ վերջին պարա-

գայից համառօտագրութիւնը :

Հայ գրավաճառութիւնն՝ ազգային մատենագրութեան իբրև առաջնորդ նկատողներէն ամենայն տինն գոյով եւ ես՝ հետաքրքրուած էի իմանալ թէ՛ ո՞վ եղած է մեր ազգին մէջ առաջին հիմնադիրն Հայ գրավաճառութեան , զի մեր տղայութեան ատեն՝ Ազգին մէջ կը յիշուէին յաճախ՝ ի Մէրճան Շուկայն՝ իբրև առաջնակարգ գրավաճառ , Յարութիւն Աղա Մարգարեան , երկրորդաբար՝ Գարակէօմրիւկցի կաղմարար եւ Յ. Միւհէնտիսեանի գրքերն վաճառող գեղեցկախօս մէսսահաբան՝ Պաղտասար Աղա Սրապեան , Վէզիր-խանին գուռը՝ խալքախլը ծերունի-Սարկաւազը , որ հին մատենաներ եւ գործածուած հազուադիւտ գրքեր կը ծախէր . մեծ շուկային մէջ՝ Պապա-Դանիէլը՝ որ թէ՛ կաղմարար էր եւ թէ՛ գրավաճառ , ի Սալճըլար-խան՝ հնավաճառ Մարտիրոսն՝ որ յետոյ անտէր մնալով յԵտիգուլէ Սուրբ Փրկչեան հաստատութեան մէջ պատասպարուեցաւ , եւ իւր մահուանէն յետոյ՝ գրքերն Ազգային Հիւանդանոցին սեպհականութիւն դարձան 40-50 ոսկիովը . իսկ ի Սեղբոս-խան՝ Վենետիկցւոց աւանդական գրատունը կային :

Սոյն ծանօթ Հայ գրավաճառաց անուանց հետ մերթ ընդ մերթ կը լսուէին ուրիշ քաղաքաց մէջ գործ ընող Ազգային գրավաճառաց ալ անունները . զոր օրինակ՝ ի Կալկաթա՝ գրավաճառ էլիւսազ Աւզալեան Շիրազեցին , եւ Ա. Ընկերութեան գրատունը , որք կարօտելոց՝ ձրի , իսկ կարողաց՝ գրքերու որոշեալ գներովը կը վաճառէին . ի Տփղիս՝

տպարանատէր եւ ԿՈՒՆԿ ամսաթերթի հրատարակիչ եւ Տնօրէն Համբարձում Էնֆիլէճեանցը . նոյնպէս, ի Տփղիս՝ Ալադաթեան գրատունը, Կովկասեան դրավաճառանոց Չաքարիայ Գրիգորեանց, եւ փերջերս՝ Կեդրոնական գրավաճառանոցը . ի Նոր-Նախիջեւան՝ Հայրապետեանցը, ի Ռոստով՝ Կեդինակ եւ տօմարագէտ եւ տպագրիչ Յովհաննէս Տէր-Աբրահամեանը, յԻզմիր՝ Յարութիւն Շահվէքիլեանը, տպագիր-հրատարակիչ Տէտէեանը :

Տեղապահ Մաղաքեան Ստեփաննոս Արքեպիսկոպոսի (1) նախաձեռնութեամբը՝ Գաֆաֆեան Յովսէփ Էֆէնտիին ալ—որ Նորին Արքազնութեան հաւատարիմ

(1) Գարագօշ-Պօղոս Արքեպիսկոպոսէն յետոյ, Արմաշու Դպրեվանոց երկրորդ վերանորոգիչը կրնայ համարուիլ Մաղաքեան Տ. Ստեփաննոս Արքեպիսկոպոսն՝ նոյն Վանաց մէջ իւր կատարած բարոյական, ուսումնական եւ նիւթական բարենորոգմանց համար :

Առարագարցի Տէր Յովհաննէս Քահանային որդին էր Ստեփաննոս Սրբազան՝ ծնեալ 1801ին՝ նոյն գիւղաքաղաքին մէջ :

1822ին Արմաշու Միաբան եղած է, եւ 1829ին Աղսւնի-Ստեփաննոսէն 28 տարեկան հասակի մէջ Սարկաւազ, եւ մի եւ նոյն տարին՝ Արեղայ եւ Վարդապետ միանգամայն ձեռնադրուած է :

1836ին Արմաշու Վանուց Տնօրէն Ժողովոյն անդամակից, եւ Դպրեվանոց Վերաեստուչ կարգուած է :

1839ին նոյն Վանուց Համարակալութեան պաշտօնն ըստանձնած է :

1847-1853՝ Նիկոմիդիոյ Առաջնորդական Փոխանորդութեան պաշտօնը կատարեց :

1854ին՝ Մասեէոս Կաթողիկոսին՝ Նիկոմիդիոյ Առաջնորդութենէն հրժարելէ յետոյ, Պատրարքական Փոխանոր-

գործունեայ փոքրաւորն էր յԱրմաշ, եւ յետոյ ժամանակ մը՝ նոյն Վանուց գործակատարութիւնն ստանձնեց ի Պոլիս, եւ ի դիմաց Արմաշու Վանահայրութեան կամ Միաբանութեան, յանձնարարեալ գործերը կը տնօրինէր՝— գրավաճառութեան խանութ բացաւ Մահմուտ-Փաշայի ստորոտը, եւ ապա շարունակեց զայն յաջողապէս մինչեւ վերջի տարիներս Չագմագճըլար-Շօգուչի Զիւմպիւլլի-խանի ներքեւ գտնուած խանութին մէջ :

դուծեան պաշտօնը վարեց շուրջ երկու տարիներ :

1856ին, Նիկոսիդիոյ վիճակին Աւաջնորդ ընթրուելով, 1860ին եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ Մասթէոս Կաթողիկոսէն :

1861-1863՝ Պատրարքական Տեղապահ էր : Սոյն պաշտօնակատարութեան մէջ ի Մայր եկեղեցւոջ Աշրգեան եւ Խօլ ճամբան ուսեալ Սարկաւազները՝ Վարդապետ ըրաւ, ինչպէս նաեւ Տիրացու Սեփան եւ Յակոբ միաբանները՝ Սարկաւազ, եւ նոյն Վանուց մէջ ծառայող երկու պարկեշտ անձերն՝ իրենց գիւղին վրայ Քահանայ ձեռնադրեց :

Արմաշու հաստատեալ ձեռնադրեալ շարք՝ Մաղաքեան Սրբազանի օրով առնուած են :

Յիշեալ Վանուց մէջ ճապարկութիւնը եւ խմբագրութիւնը հաստատեց, բայց ճարտարապետութիւնը զործերով Պատրիարքի գացած լինելով՝ նոյն ժամանակուան համաճարակ քօլերային զոհ գնաց 1865 Օգոստոս 24ին, ի հասակի 65 ամաց :

Հանգուցեալը՝ անբասիր կեսնք եւ շրջահայեաց պաշտօնակատարութիւն ղենենալով, ընդհանուր Ազգին երախտագիտութեան արժանացած եզական անձնաւորութիւններէն մին է, սակայն ցուալի է որ՝ Արմաշու Պատրարքեան Խնամակալութիւնը մինչեւ ցարդ ճամբարաշէն եւ դպրոցաշէն Մաղաքեան Սրբազանին վրայ մահարձան մը կամ գերեզմանա-

Հայ գրավաճառաց իւրեւ նահապետք՝ յիշուած են ՌՃԾԶ Հայոց Թուին գրքածախ Տիրացու-Յարու-թիւնն՝ Մեսրոպ Երէց անուն գրքի յիշատակարանին մէջ. եւ Էրզրոււմցի Մանուկ գրավաճառ մը՝ 1740 ին ի Պոլիս տպեալ Եօթն Իմաստասէր անուն գրքի յիշատակարանին մէջ :

Ուրիշ գրքերու մէջ ոչ այս անուններն կը տեսնուին և ոչ ասոնց գրատան ուր լինելն կարդացուած է :

Կերեւի թէ ասոնք չրջիկ գրածախներ էին, որք երբեմն իրենց հաշւոյն գիրք ալ տպած են :

Այս չրջիկ գրավաճառներուն կարգն չե՞մք կրնար դասել՝ քաջ Հայագէտ եւ Հելլեներէնի, Անգղիարէնի, Լատիներէնի եւ Պարսկերէնի հմուտ՝ Սրբոյ Էջմիածնի Սարկաւազ՝ Կարաբցի Մեսրոպ Դ. Թաղիազեանց, որ 1838ին Մայիսի մէջ ի Պոլիս եկած է Եւրոպական տարազով եւ Պարսկական գրակով, եւ նախ ի Զիւմպիւլի-խանը օթեւանած. յետոյ ի Դուզկունճուք՝ արքունի ճարտարապետ Կեսարացի Սէրվէրեան Յովհաննէս Ամիրայի պաշտպանութեամբն՝ եօթն ամսոյ չափ վարժապետութիւն ըրած է Նորին պայազատաց եւ այլոց, Վսեմ. Ասլանեան Ստեփան Փաշայի ծախած տանը մէջ, գիշերներն յիշեալ Ամիրային տու-

քար մը դնել չէ մտադրած. — ինչպէս որ ունի մահարձան մը՝ Գարագոյ-Պօղոս Արքեպիսկոպոսն Արմաշու Վանուց Տաճարին մէջ, եւ Աղաւնի-Ստեփան Արքեպիսկոպոսն՝ Նիկոմիդիոյ Եկեղեցւոյն բակին մէջ, — գնահատելով Նորին Սըրբազնուծեան մատուցած ծառայութիւններն՝ ի փառս եկեղեցւոյ եւ ի պատիւ Բիւթանիոյ աստուածարեալ վիճակի Դպրեվանուց :

նը հիւրընկալուելով: Սակայն նոյն ատեն յարուցուած կրօնական տարապարտ կասկածները՝ տարածուելով նաև գիտնական Սարկաւազին վրայ, իսկոյն պաշտօնէն կը հրաժարեցուցուի: Այնուհետեւ Թաղիադեանց, խիստ կարօտ մնալով կ'ստիպուի օրապահիկ մը յանձանձելու համար՝ շրջիկ գրավաճառութեամբ զբաղիլ Աստուածաբունց ծախելով, միանգամայն Ամերիկացի Պատ. Տօք. Կիւրոս-Համլինի Հայերէն ուսուցանելով:

Գուցէ Բիւրակնի Պատ. Խմբագրութիւնը սոյն ծանօթ պարագայէն լուսաբանուելով, զԹաղիադեանց մինչեւ Հայ Աւետարանական քերթի մը խրմբագիր ենթադրելու թիւրիմացութիւնը ունեցած է, եւ այս առթիւ կարգ մը յարակից մանրամասներ յիշած՝ նախընթաց տարւոյ շրջանի 201 ըդ թուոյն մէջ:

Կային նաեւ մէկ քանի շրջուն գրավաճառներ ալ, ինչպէս մինչեւ ցայսօր կը տեսնուին գուն ուրեք:

Նախկին շրջիկներու դրամագլուխն էին մի քանի Պղնձէ Քաղաք, Եօթն Իմաստասէր, Բուն-Տօմար, Աղլիկ-Մանուկ, Քերական, Հեղարան, Սաղմոս, Գործոց, Նարեկ, Օրացոյց, եւ այլ կրօնական կարգ մը գրքեր, զորս կը ծախէին եկեղեցւոյ դուռները, Շուկային մէջ, եւ տօնախմբութեանց եւ համախրմբութեանց յատկացեալ տեղերը:

Իսկ արդի թափառիկներն զլիաւորաբար կը վաճառեն՝ Ազնիւ Տղայ, Աքլօր-Եղբայր (1), Գաղտնիք

(1) Զուարճալի եւ առակախառն պատմութիւն մ'է, որ գրուած է ի Կ. Պոլիս Ազգային Պատրիարքարանի մէջ՝ ձեռամբ Մ. Վարդապետի, եւ առաջին անգամ հրատարակուած 1825 Գեկեմբեր 19ին. «ի վայելումս հեղինակին, ու հարագս»

Կանանց, Ալըք Ղարիպ, Շահ Իսմայէլ, Ալըք Քէրէմ, Շիրին Ֆէհրաթ, Քէօր Օղլու, Փափազլար, Շարգիներ, Մէճմուաներ, Տէսթաններ, եւ այլ սոյն տեսակ գրքեր :

Սակայն այս ամէնը Հայ գրավաճառութեան նախատիպը կազմող տարրներն են :

*
*
*

Ամէն ազգաց մէջ, եւ ամէն տեղ, հաստատութեան մը — հանրական լինի այն, թէ անհատական — նախ հիմնադիրը գտնել կը փորձուի, յետոյ պայազատը կամ յաջորդը, եւ ապա շարունակողը կամ ժառանգորդը :

Ուստի դարուս սկիզբներն, 1805 ին կը լինէր Հայ գրավաճառութեան բուն կերպաւորութիւնը՝ հաստատմամբ Մարգարեան մեծահամբաւ գրատան, որոյ հիմնադրին, պայազատին եւ շարունակողին միանգամայն համառօտ կենսագրութիւնը՝ կը յուսամ որ ոչ նուազ հաճոյք պիտի պատճառէ գրասիրաց առաջինն՝ իբրեւ ներածական, եւ երրորդն՝ իբրեւ վերջաբան շինելով միջանկեալ անձնաւորութեան, որ դարուս տոհմային խելօք գործիչներուն մէջ կարեւոր դեր խաղացած է համեստ շրջանակի մը մէջ, եւ որ իրաւամբ մեծ գովեստիւք կը յիշուի եւ կը

եւ հոգեկից սիրելեաց իւրոց եւ յունկնդրաց», ինչպէս կը գրէ յիշեալ Վարդապետը :

1863ին երկրորդ զպագրութիւն եղած է ջանիւք Ա. Մ. Մուրատեանի, որոյ գրական զարդանունն էր ԽՈՐՈՒՄԷ :

գնահատուի մերազնեայ ակմբոց եւ իրազեկ անձանց առջեւ :

*
*
*

Մեր անդրանիկ Հայ գրատան հիմնադիր՝ գրավաճառ Մարգար՝ Պարոն անուամբ մի գաւառացիի որդի էր, եւ որ Վանեցիք՝ հակառակ ազգականաց կարծեաց, որ Բալուցի կը համարին, կը վիճէին թէ՛ ընիկ Վանեցի էր այն :

Մարգարայ հայրը՝ Պարոն, 12 տարեկան հասակին մէջ Բալուի Գիւղերէն⁽¹⁾ Պոլիս գալով, ի Սարայ-Իչի՝ Թիւլպէնտճի-խանի մէջ կտաւ եւ թիւլպէնս կը գործէ եղեր :

Ամուսնացած է Պարոն 1750 ին Սամաթիացի Մարիամ անուն օրիորդի մը հետ, յորմէ ծնած է անդրանիկը՝ Սարգիս, որ 1756 ին չորս տարեկան, ծաղիկ հասակին մէջ մեռած է, եւ որոյ տապանաքարը կը գտնուի Պալըքլըյի Նահատակին գերեզմանին մօտը : Տապանին վրայ Ուսր իմ Սարգիս սկզբնառ-

(1) Զկրցանք ստուգել զիւղին անունը, ոչ ալ հայրանունը եւ մականունը, զորս Մարգար ալ չէ գործածած իւր՝ սորու թեանց մէջ :

Նախնիք՝ իրենց ծննդավայրը կը գործածէին սովորաբար իբր հայրանուն, կամ մականուն, ինչպէս՝ Մովսէս Խորենացի, Եզնիկ Կողբացի, եւ այլն : Տաճկահայր՝ յետոյ գործածել սկսան իրենց արհեստն՝ իբրեւ մականուն, ինչպէս՝ Փէշըմուլճեան, Թիւլպէնճեան, Միւհէնճիսեան, եւ այլն, եւ այլն : Վերջերս իբրեւ մականուն կը գործածուին պապենակուն անուանք :

րութեամբ ոտանաւոր մը փորագրուած է :

Պարոնի երկրորդ զաւակն է՝ Սրբուհի, որ ամուսնանալով ունեցած է Թենսուֆ, Ալէմ եւ Մատթէոս զաւակները :

Թէնսուֆ՝ ի Ռոտոսթօ հարս գացած է Ամիրա-Գրիգորին, ուրկէ եօթը հաօ աղջիկ զաւակի տէր եղած է, որոց ճիւղերն մինչեւ ցարդ կը շարունակուին :

Ալէմ ամուսնացած է Գ. Զարբանէլեանի հետ, եւ Մատթէոս՝ ի Ռոտոսթօ կարգուած է :

Իսկ Պարոնի երրորդ որդին է՝ հանրածանօթ գրատան հիմնադիր ՄԱՐԳԱՐ, որ ծնած է անցեալ դարու վերջերը՝ 1799 ին :

Մարգար՝ եօթը տարեկան անչափահաս հասակին մէջ մայրը կորսնցուցած, գրեթէ որբ եւ դժբաղդ մեծնալով իր հօր ծանօթ Ամիրայից սենեակներն ազատ ել եւ մուս գտնել կակտի. զի Մարգարին հայրը՝ Պարոն, կտաւազործութենէ եւ քիւլպէնսճիութենէ յետոյ, իւր ճարպիկութեամբը յաջողած էր ծանօթանալ մէկ քանի ժամանակակից մեծ Ամիրայից եւ անոնց մատակարարը լինել :

Այսպէս, Պարոնի որդին ալ Մարգար՝ Ամիրայից սենեակները կամ ապարանները գրքեր տանելով ի սկզբան, կը վաճառէր զայնս, ինչպէս նաեւ Հասան-Փաշախանի մէջ աստուածատէր, բարեհամբաւ եւ քաջատոհմ Ակնեցի մահտեսի Յօհաննան մահտեսի Աբրահամ Ամիրայի արդեամբք եւ ծախիւք՝ իւր սեպհական գործարանին մէջ 1824 էն սկսեալ տպուած ԶԳՕՆ, ԸՆԴՀԱՆՐԱԿԱՆ եւ այլ կրօնական եւ տոհմային գրքերու սպառուժը՝ մեծ քանակութեամբ յայլ

եւ այլ գաւառս, Մարգարի ձեռամբ կը կատարուէր :

Մարգար՝ տասնեւվեց տարեկան հասակն հազիւ թեւակոխած էր, երբ ստիպուեցաւ՝ 1805 ին առաջին Հայ-գրատունը բանալ ի Կոսկա, Աբրահամ Ամիրայի տպագրութեան գործարանին մերձ, եւ հօրը հայրենակիցներուն՝ Բալուցիներուն մօտիկ :

Յետոյ կը փոխադրուի Չաքմապճըլար-Շօզուչու՝ Սագա-Չէչմէի դէմը Մեծ-Նոր խանին ներքեւ. հնազրացի կը լինի Ամիրայից, որք արդէն իրեն սիրական յաճախորդները դարձած էին : Սակայն աստ եւս փափաքուած եւ սպասուած յաջողութիւնը չգտնելով կամ նեղուելով, կը փոխադրուի ի Մէրճան, Եալտրզլը խանի վարի յարկը իջնող սանդուխին վրայի անկիւնը՝ մութ սենեկին մէջ :

Ժամանակ մ' ալ աստ մնայէ վերջ, Մէրճան-Փողոց Եալտրզլը խանին կից՝ քաղըրթափաճառին (Էջմէյէճէ) քովի խանութը՝ (փոքր մզկիթի մը դիմաց, որ փլած է 1884ին) 1822 ին՝ Կապուտիկեան Բարթուղիմէոս Եպիսկոպոսի ⁽¹⁾ փոխատուութեամբ կը

(1) Կապուտիկեան Բարթուղիմէոս Եպիսկոպոս՝ աշակերտ է Պոլսոյ Պատրիարքական դպրոցի դասասաց Տիւրիկեցի Պօղոս Վարժապետի, որ իւր Բանալի գրոց ոքանաւոր գրքին վերջը՝ իւր չորս Վարդապետ աշակերտաց հետեւեալ քառասորը նուիրած է .

« Բարթողիմէ՛, զիսչն ի միտ սառ ,
Թաղէ, Փրկչին մի՛ լինիւ սառ ,
Թովմաս, Պետրոս. ի կիրս եւ յառ ,
Լուսն բուի՛ վարիլ միտառ » :

Բարթուղիմէոս աշակերտած է նաեւ Կաղզուանցի Զաքարիա Պատրիարքին :

Նիկոմիդիոյ եւ Արմաշու Վանուց Առաջնորդ եղած, Վան-

գնէ, փոխադարձը՝ յետոյ գրքեր հատուցանելով նմա :

Այս ժամանակէն Մարգար սկսած էր իւր նամակներն ստորագրել « Մարգար գրավաճառ ի Մէրճանն », մաքուր նոտրագիր :

Ահա՛, այդ վեհանձն Եպիսկոպոսին փոխադրամով գնուած խանութն է, Հայ գրավաճառաց նահապետին հաստատած պատմական գրատունն, որ յորդուոց յորդի ցարդ կը շարունակուի ամենայն ազնուութեամբ եւ արժանաւորութեամբ :

Մարգարայ այս նոր դրատունը՝ բազմամբոխ տեղ մ'էր :

Մարգար՝ իւր ժամանակին ժողովրդականութիւնը շահած մասնագէտ գրավաճառն էր, եւ իւր անուան համբաւը տարածուած է աշխարհիս այն ամէն կողմը՝ ուր որ Հայ մը կայ :

1882 ին գողղոջուն եւ ալեւոր ծերունի մը տեսայ յիկտիր, որ մեծ գովեստիւք կը դրուատէր Մարգարի գործունէութիւնը եւ իւր բարեմոյն հանգամանքները :

Ապաքէն, Մարգար՝ Հայ ժողովրդեան բարքն այնչափ լաւ իմաստասիրած էր, որ իւր գրատան ներքնակողմի ճակատը՝ մէկ ծայրէն միւսն, իբր խորհրդաւոր վերտաւութիւն, եւ կամ իբր խրատ՝ զետեղած էր խոչորատառ՝ ժամանակի գիտնոց եւ գրասիրաց համար՝ Թաղէօի

Մ Ա Ն ԻՐ Ձ Ք Ե Ձ

նախագասութիւնը :

քը նորոգած եւ եկեղեցին շինած է : Թէեւ 1800ին կաթողիկոս ալ ընտուեցաւ, քայց չընդունեց, հրաժարեցաւ : Վախճանած է Հայոց ՌՄԾԸ թուականին (1809) :

Գծած էր նաեւ Մարգար՝ իրեն համար բարոյական սկզբունքներ , զորս միշտ կը քարոզէր ձրի՝ իւր յաճախորդաց :

Եւ մարդ մը՝ երբ աւանց կշռելու , խենթ եւ խելառ խօսք մը ընէր , Մարգարի կտրուկ պատասխանն էր .

— «Աղուո՛ր , կոկորդիդ մէջ քառասուն պօղում ունիս . ամէն մէկ պօղումիդ մտածէ՛ մէյմէկ վայրկեան , եւ այնպէս խօսէ՛ : »

. . .

Մարգարին նոր խանութը զարդարուած էր կրօնական եւ Հայ-սուրբերու պատկերներով :

Չմոռնաւք յիշելու թէ՛ Մարգարէն գաղափարուած եւ մնացած է Հրաւէր սիրոյի ժամանակէն պատրաստուած այն պատկերներն , որ ի Վենետիկ տպուած են պղինձի վրայ , եւ որ տարիներու բեռան տակ՝ տակաւին իրենց գեղարուեստական ճաշակն եւ թարմութիւնը չեն կորսնցուցած , եւ որոց օրինակները հազուադիւրս են :

Մարգար՝ միութեան փափաքողներէն էր , եւ չէր ուզէր որ կրօնական վէճերն արգելք լինէին լուսաւորութեան :

Մարգար ինքն յորդորած է Ամիրայից շատերն , եւ պատճառ հղած է այն մեծածախս գրքերու տրպագրութեան , որ ի Վենետիկ եւ ի Վիէննա լոյս տեսան :

Ոչ միայն այսչափ :

Մարգար նաեւ Մխիթարեանց կրկին միաբանու-

Թեանց գրքերու գործակալութիւնն ալ վարած է երբեմն, եւ իւրովսանն՝ նոցա յառաջագիմութեան սատարած :

Գրատան երկու կողմը կային այն ատեն՝ մէյմէկ երկաթ փեղկերով լուսամուտներ, զորս Մարգար ծածկած էր եկեղեցական պատկերներով եւ գրքերով :

Մարգարայ խանութին ներքին եւ արտաքին արգուզարգը թէեւ այլոց նախանձը գրգռած էր, սակայն Մարգարայ հնարամտութեան առաջ՝ վերջացած : Իսկ խանութին գրոց չարքին եւ դասքին վրայ որոշ գաղափար ունենալու համար՝ պէտք է տեսած ըլլալ այժմու ստիհնաՅ կոչեցեալ գրավաճառաց կրպակներուն ընդարձակագոյնը, որուն մէջ գրատէրը՝ ծալլապատիկ նստած, գիրք կը վաճառէ :

Այսպէս ալ Մարգար՝ սոյն ոճով իւր խանութին կեդրոնը կը նստի եղեր, գրքերն իւր շուրջը՝ գետնի երես խառն ի խուռն դիզած : Եւ յաճախորդ մը եկած ատեն, Մարգար՝ առանց մտածելու, այնչափ խճողեալ գրոց մէջէն՝ ուզուած գիրքն անմիջապէս կը հանէր եւ կը յանձնէր խնդրողին :

Երբ յաճախորդը՝ Աստուածաշունչ⁽¹⁾ կ'ուզէր, Մարգար կարծես արտակարգ նոր զուարթութիւն մը զգենով՝ կը հարցնէր « Մատեան Աստուածաշո՞ւնչ կ'ուզես, թէ՛ Ոսկանինը կամ Աբբայինը : »

(1) Սոյն նուիրական մատեանը՝ ամէն Հայու տուն, մանաւանդ Ամիրայից ապարաններու մէջ անհրաժեշտ գտնուելու էր :

Հայ հապազործաց փուռերու թեզկեանին վրայ ալ հարկ էր, որ մէկ մէկ օրինակ փառաւոր կազմով Աստուածաշունչ գտնուի :

Արժան կը համարիմ ծանօթագրել թէ, մասեան Աստուածաբանն Վերնագիրն ունէր Յ. Զօհրապեան Վարդապետի միահատոր եւ քառահատոր Աստուածաշուկները, որ այն ժամանակ միւսներէն շատ աժան էին :

Իսկ եթէ որ եւ է գրքի մը խնդրարկուն որոշեալ գնէն պակաս վճարել ուզէր, եւ կամ « Եւրիմէն (տուգանք) ի՞նչ է » ըսելով նեղէր, գիրքն անմիջապէս ձեռքէն կ'առնէր, եւ խանութին մէկ կողմը կը նետէր, « գինը, վարձքը այս է. Եւրիմէ չէ՛, հասկըցա՞ր մի, հասկցա՞ր մի » իր գործածական խօսքը մըթմըթալով : Եւ բազում թախանձանքէ վերջ՝ խնդրարկուն հազիւ կը կարողանար հաճեցնել զՄարգար եւ գիրքն առնուլ :

Կ'ըսուի թէ, երբ ստան մը մէջ կամ մէկու մը վրայ խառնակութիւն մը տեսնուէր, իսկոյն « Գիթապճի-Մարգարին խանութը դարձեր է », կ'ըսէին :

Եւ այս յիշատակութիւնը մինչեւ այսօր շատ տեղեր՝ իբրև աւանդութիւն կը յեղյեղուի եւ կը շեշտուի :

* *

Մարգար՝ հասարակային խնդիրներու մէջ մեծ համբաւ ունէր : Ինքը՝ առուտուրի համար ծակ աչք չէր. կը բաւէր որ սիֆտահ մը ընէր : Այնուհետեւ՝ ալ կ'զբաղէր տունային ժամանակակից Ամիրայական խնդիրներով :

Երեւելի դասատուներ՝ երբ իւր գրատունը գայի՝ գրեթէ կը փակէր իւր խանութը : Իսկ վերջերք՝ Յ. րութիւն կամ Ոսկան տղոց մէկուն կը յանձնէր, և կ'երթար ինքը՝ իւր ընկերներով մէկտեղ խանութի

գէմը Մէրճան-Յանի կից՝ Պէկճի-Պաշի խանի սրբաշարանը, եւ կլկլակ եւ սուրճ հրամցնելով, կը լսէր եւ կը խօսէր օրուան Ազգային-Յիւզեցական խնդրոց վրայ: Եւ եթէ սոյն պահուն յաճախորդ մը կամ մէկը գար խանութ՝ զինքը տեսնելու, զիրք ուզելու, եւայլն, կամ ինքնին կը հասկնար թէ՝ Պէքճի-Պաշի խանին խանուէն է, — զի Մարգարին ո՞ւր գտնուին աշխարհալուր էր արդէն — եւ կամ իր տղոց հարցունելով Մարգարին գացած տեղն՝ կ'երթար փրկատուոյն հոն, եւ կը գտնէր զՄարգար՝ բարեկամացը հետ հրատուպ խօսքերու եւ վիճարանութեանց բրնուած:

Աւելորդ է ըսել որ՝ Մարգար շատ քիչ անգամ առանց բարեկամի կը մնար, եւ հազիւ ուրեք կը նստէր խանութը: Ուրիշ ատեններ խանութը կըղպելով կ'երթար Պէքճի-Պաշի խանն, եւ մինչեւ 4-5 յաճախորդ չլինէր, եւ խօսակից բարեկամները զինքը չստիպէին, չէր երթար բանալ գրատունը, ուզուած գրքերը տալու համար:

Եւ զարմանալին այն է, որ Մարգար՝ այն պահուն, անտարբեր կերպիւ՝ յաճախորդին դառնալով «աղու՛՛ր, վաղը եկո՛ւր. այսօր ծախու գիրք չունիմ բանաձեւը կը քչէր. եւ կամ՝ յաճախորդը պէտք էր սպասել, որ Մարգար իւր կլկլակը լմնցնէ, քէճն ընէ, ըսելով թէ՝ «Ես այս Պատուելի բարեկամները չեմ կրնար քո դրամին հետ փոխել. գնա՛, ու յետոյ եկո՛ւր, աղու՛՛ր:» Այս էր իւր սովորական խօսքը:

Հարկ է յիշել թէ, սյդ խօսարան-սրճարանին մէջ երբեմն վիճարանութիւնները կը տաքնային եւ խօսակցութիւնները կը բարձրանային այնչափ, որ

մինչեւ անգամ Ֆիզիզա-Պօլոս մեծանուն Պատուելին՝ որ Սուլթան Օտալարին կը կենար՝ Պէքճի-Պաշի խանին յետակողմն , լսելով Մարգարի վիճաբանութեան բարձրագոյ ձայնը , կը փութար անդ , եւ վիճաբանութեանց միջամտելով՝ իւր Ֆիզիքագիտական եւ մեթաֆիզիքագիտական տաղանդովն եւ պերճախօսութեամբ՝ իրաւարար կը հանդիսանար եւ կը գտնէր տրամաբանական լուծումը վիճաբանութեանց , որ երբեմն մինչեւ երեկոյ կը տեւէր , Մարգարի խառնութիւն՝ անգործունէութեան դատապարտուած :

Մարգար՝ Կառավարութեան կողմանէ Քիթապնի Հայ արհեստաւորաց պետը կարգուած եւ արհեստապետի կնիք մ'ալ իրեն յանձնուած լինելով , էսնաֆական խնդրոց կարգադրութեան համար , իբր արհեստապետ կը հրաւիրուէր արհեստապետաց ժողովներուն ներկայ գտնուիլ :

Մարգար կը տեսնէ որ ժողովոց նիստերուն վերջը չգար , եւ թէ ինքն՝ արհեստակիցներ չունի՝ որ նոցա շահը պաշտպանէ համաբաց (էսնաֆ) ժողովոյն մէջ , ուստի կը զզջայ արհեստապետական կնիքն ընդունած լինելուն , եւ երբ տարեգլուխը կը հասնի , կ'երթայ վերոյիշեալ ժողովոյն՝ կը յանձնէ կնիքն , ըսելով . «Ես՝ ինձի պէտք չունիմ քէհեայուքիւն ընելու : Առէ՛ք սա՛ կնիքնիդ» :

Երբ չեն ուզեր առնուլ իրմէ . կ'առարկէ թէ՛ Քիթապնի չկայ , ի՞նչ ընեմ : Ինձի ալ հաշուեցէ՛ . «Ե՛հ Բսէրնի» :

Նոյն ատենէն ի վեր Հայ գրավաճառք՝ մասնաւոր արհեստապետ չունին :

Այս թուականին է, այսինքն, 1818ին, որ Մարգար 29 տարեկան ամուսնացաւ Բերացի ուսումնական Օրիորդ Նազլլլի հետ, աղջիկն նշանաւոր Մէխանէճի Իսկէնտէրի⁽¹⁾ հօրը ընկեր՝ հռչակաւոր գապգիմալ գինեպան Սաչատուրին⁽²⁾, որ Բերայի Ս. Երրորդութիւն Եկեղեցւոյ շինութեան միջոցը գտած, եւ շատ աշխատած է:

Իսկ Մարգարի կնքահայրն էր՝ նոյն ինքն Մէխանէճի Իսկէնտէրը:

Սոյն գինեպան Սաչատուր՝ ուսումնասէր եւ հարուստ մարդ էր, ունէր Բերայի ուղիղ պողոտային վրայ տուներ: Բնիկ՝ Պարսկաստանցի էր, Մելիքեանց ցեղէ: Սաչատուր՝ յատկապէս դասատու բրունած է՝ իւր երկու աղջկանց ալ, Նազլլլի եւ Սըրբուհւոյ (մայր՝ հանրածանօթ փորագրիչ Պէնտէրեան Մկրտիչ Էֆէնտիի) Հայ լեզուի քերականութիւնն եւ հարկ եղած կրօնական գիտելիքներն ուսուցանելու համար, որով իւր ժամանակին ամենէն զարգացեալ Օրիորդներն համարուած էին Հայոց մէջ:

Նազլլը՝ որպէս զի իւր ամուսինն Մէրճանէն մինչեւ ի Բերա ամէն երեկոյ չը յոգնի, իւր աղամանդները վաճառելով, մի տուն կը գնէ ի Կէտիկ-Փաշա, Սարայ-Իչին, Բիւլհան փողոցի անկիւնը, եւ հոն կը փոխադրուի:

(1) Եսնօթ պատմական ազգային մ'է Մէխանէճի-Իսկէնտէր, որ իւր արհեստին եւ ճարտիկութեանը, պատրաստարանութեանը եւ համարձակախօսութեանը շնորհիւ մեծ համբաւ եւ համազգային ժողովրդականութիւն վասկած էր իւր ժամանակին, մասնաւոր 1841ին Իսկիւհարի ճեմարանական խնդրոյն առթիւ:

Բայց յետոյ, 1832ին, այս տունը ծախելով, Մարգար ի Պալի Փաշա ընդարձակ գետին մը կը գնէ, մէջը աղբիւրով, եւ հոն իւր ճաշակին համաձայն տուն մը կը կառուցանէ՝ նոյն ժամանակի տուներէն տարբեր ձեւով մը, իւր կողմանէ ալ բաւական գումար մը ծախսելով:

Նազը՝ եզական կին մ'էր իւր սեռին մէջ, թէ՛ բարեսրտութեամբը եւ թէ՛ ժամանակին ուսումնականութեամբը, եւ միանգամայն իւր կրօնի մասին տածած նախանձախնդրութեամբը:

Կը պատմուի թէ՛ իւր ամուսնոյն մեռնելէն վերջը, կ'երթար ի Մէրճան, գրատունը կը նստէր, եւ նոյն ատենի կաթոլիկութեան եւ Բողոքականութեան վէճերուն մասնակցելով, իւր ճարտարախօսութեամբ կը լռեցնէր զամէնը:

* * *

Մարգար՝ լաւ խորհուրդներ եւ գաղափարներ կ'երկնէր: Անպաշտօն կերպով խորհրդատու կը լինէր յաճախ՝ ազգային Վարչական ամդամոց, հետեւելով եւ քարոզելով միշտ՝ տալ զկայսերն՝ կայսեր, եւ զԱստուծոյն՝ Աստուծոյ:

Այս պատճառաւ ամէն ինչորոյ մէջ իւր մատք կ'ուղէին տեսնել:

Օր մը՝ Սամաթիոյ Ս. Գէորգ Եկեղեցւոյ մ'ազգային Պատրիարքարանին նկատմամբ թուղթ կը գտնուի: Մեծատունք կամ Պատրիարքեանք՝ խոյ հուրդ խորհուրդի վրայ ընելով, առանց քննելու՝ վճռեն թէ՛ Մարգարայ գործն է այս, գրէն յայս

է, բսելով: Ուստի կը հրաւիրեն զինքն ի Պատրիարքարան, եւ երկու օր կը պահեն անդ. սակայն յետոյ իմացուելով՝ որ Մարգարայ կարծիքն այգ ինդրոյ մէջ բոլորովին տարբեր եղած է, եւ ուրիշ մ'է գրողն, կ'արձակեն զՄարգար:

Հայ-գրավաճառութեան հիմնադիրն բնութեամբ հեզ լինելով, գրեթէ ամէն ազգայնոց սիրելի, եւ օտարազգեաց համակրելի հանդիսացած էր:

*
*
*

Մարգար՝ կազմութեամբ միջահասակ էր, նիհար, ցորենագոյն, լայնաճակատ, խաժակն եւ խայտակն, արծուեռունզն, լրջադէմ եւ համակրելի:

Ճիւլալէ, Էնքարի եւ մանիչակագոյն շաւիւրին հետ կը դնէր ժամանակին Հայոց յատուկ մեծ խալբախ մը՝ որ ինամօք դեռ պահուած է ժառանգորդացը քով:

Այս բարձրադիր խալբախին տակէն — որ քիչ մը քովընտի կը դնէր Մարգար — կերեւէր իւր լայնածիր ճակատը, եւ դէմքն յայնժամ իւր երկար ուղղութիւնը գոզցես կըորածեւի կը փոխուէր:

Թեզանիքի մի ծայրը ուսոց վրայ բացուած՝ քիչ մը վեր կը մնար, որոյ ներքեւէն կը տեսնուէր հագած Էնքարին եւ մէջքէն կապած մանիչակագոյն քօտին:

Մարգար՝ հեռուէն կը ճանչցուէր իւր այս հագուելու ձեւէն, եւ համաշափ քալուածքէն:

Չմոռնամք յիշելու թէ, օձիքը չէր կոճկեր, եւ Թեզանիքի վայելչութեան մասին անտարբեր էր, այնպէս որ երբ մէկուն Թեզանիքն վեր ի վայր կամ

կախեալ տեանուէր , կը յիշեցնէին նմա թէ՛ Քիբապ-
նի Մարգարին եախան է : Եւ այս խօսքը ժողովրդ-
դական առածի կարգ անցած էր :

* * *

Մարգար՝ իւր առեւտրական գործն ընդարձա-
կելով , հեռաւոր գրասէր ազգայնոց հետ գրքերու
մեծաքանակ առեւտուրներ ունեցաւ . եւ այս առթիւ
երեւելի գրագէտ համազգայնոց հետ միշտ թղթակցու-
թիւններ փոխանակած է : Դժբաղդաբար երեք թղթ-
թեր կրցած եմ ձեռք անցնել , որոց պարունակու-
թիւնը աստ կը զետեղեմ :

Ասոնցմէ մին՝ Մարգարինը , որ մաքուր նօս-
րագիր տողուած է , կը յիշեցնէ Դարոպատումի ոճն .
իսկ միւս երկուքը՝ Մեսրովպ Դ. Թաղիադեանցի
առեւտրական կտրուկ եւ ընթացիկ ոճն , եւ իւր է
Պոլիս գտնուած թուականներն եւ միջոցը :

Մարգարայ թղթին առաջին երեսը գրուած է ,

ի

« Հոգ »	Տէյ
77 Կտակարան	00
20 Եւս կաշի	10
09 Եւս փառաւոր	10
— 01 Ապաշխարացոյց	03
— 22 Մայր որդեխնամ	02
— 20 Շտեմարան	20
— 00 Վարք նահապետաց	00
— 28 Զբօսարան	00
12 Սաղմոս	03
<hr/>	<hr/>
320	00

«Պատճառ գրոյս է .

«Որ ես ստորագրեալս վերոյգրեալ գիրքերը էմանէթէն առի սառաֆ Խարթալցի Յակոբ Աղայէն , այսու դաշամբ , որ հարիւր ղուրուշէն քսան ղուրուշ օնտալլիսէն մատա ամսէ ամիս ծախածիս գինը վճարեմ , եւ ձեռագրիս էտին նշանակեմ թէսլիմ ըրածըս . ուստի այս կնքեալ ձեռագրիս տուի՝ որ գիրքերը ծախել լըմընցունելէս եւ գինը մէկ թամամ վճարելէս յետոյ ետ առնեմ :

ՕՆ, ԿԻ

ՄԱՐԳԱՐ ԳՐԱՎԱՃԱՌ
ի Մէրնանն »

Գրուած ամիսն՝ անընթեռնլի է , թուղթը մաշուած լինելուն աղազաւ :

Հաշուեթղթին երկրորդ երեսը գրուած են հետեւեալ վճարումները .

Թէւթիմաթ

- 00 ՕՆ ճվլ . Ղին մինակ յիսուն ղրշ .
- 88 ղրշ ճէմաղիլ ախր Ղին ութսուն ութը
- 110 ղրշ ըէճէպ Օին հարիւր տասն ղրշ
- 100 ղրշ շապան Հ հարիւր ղրշ
- 90 ղրշ բամազան տողսան ղրշ
- Կ10 ղրշ շէվալ երկու հարիւր տասն եւ հինգ
- 80 ղրշ գիւքատէ ութսուն եւ հինգ ղրշ
- 72 ղրշ գիլհիճէ վաթսուն երկու ղրշ
- 00 ղրշ ըէպիլ էվէլ յիսուն
- 00 ղրշ ըէպիլ ախրը յիսուն ղրշ
- 20 ղրշ ճէմաղիլ ախրը քսան եւ հինգ ղրշ
- 100 ղրշ շապան մէկ հարիւր ղրշ

1020

« Պարոն Մարգար

« Էջմիածնայ տիպ կայսերական կանոնքն՝ զոր
դուք փոխ առիք յինէն , խնդրեմ յանձնել գրաբերիս :

Խ. Ծ. Մ. Գ. ԹԱՂԻԱԳԵԱՆՑ :

Դեկտ. 12=38

« Կոստանդնուպօլիս 1839, Մայիս 11 ,

« Յետոս ստացայ ի գրավաճառ Պարոն Մարգարէ
զիմ ինքեան յանձնեալ բովանդակ գրեանս : Որով
եւ ապագօր կացուցի զթուղթն , տուեալ ամօք
յառաջ Պարոն Յովհաննէսի Արտումանեանց Շա-
քեցոյ : Վասն զի այլ եւս գնալս չյաջողելով յայն-
ժամ , մնացի եւ յիս առի զիման :

Մ. Գ. ԹԱՂԻԱԳԵԱՆՑ

*
*
*

Մարգար՝ ո՛չ միայն ժամանակին գործի մարդը
եւ յառաջդիմականը եղած է , այլ եւ կարի ջեր-
մեռանդ մի Հայ-Քրիստոնեայն :

Ամէն օր անպատճառ եօթը գլուխ Սաղմոս պի-
տի կարդար :

Հայերէն լեզուի մասին պահպանողական էր ,
գրաբառը՝ շատ կը սիրէր , որովհետեւ ամեն երկրի
Հայերը քիչ շատ կը հասկնան , կըսէր :

Ինքը , գրաբառը ժողովրդեան ընտելացնելու
թէութեամբ , թէ՛ գրութեան եւ թէ՛ խօսակցու-
թեան մէջ օտար բառեր խառնելը մնաստկար չէր
գտնէր՝ իւր միտքը բացատրելու համար , գիտնալով

որ լուսաւորութիւնը շուտով կը վտարէ այդ օտար բառերը :

Այս կերպով կը յուսար անարատ պահել Հայ լեզուն , որ մեր Գրիտոնէութենէն առաջ աւանդուած է մեզ , եւ որ մի է՝ ի Տաճկաստան , ի Ռուսաստան , ի Պարսկաստան , ի Ռումանիա , ի Հնդկիկա եւ յայլ տեղիս :

Մարգար սուտ չէր խօսեր : Այո՞ն՝ այո , ո՛չն՝ ոչ էր : Երդում չէր ընէր :

Ամենէն աւելի բարկացած վայրկենին՝ իրեն ամենամեծ հայհոյութիւնն եղած էր բնդի՝ բառը , ինչպէս Ամիրայից Բէնիամինն եղող Աշնանեան Պօղոս Աղային ամենածանր նախատական խօսքն էր հորպալա՝ բառը :

Մարգարայ գրատունը համախմբութեան գիծ մ'էր ժամանակին երեւելի Դասատուաց , բարձրաստիճան Եկեղեցականաց , ուսումնական Վարդապետաց , եւ հեռաւոր եւ մերձաւոր գրասէր Քահանայից , որոց կուտար ծանօթութիւններ , կ'առնուր տեղեկութիւններ , եւ ժողովրդեան կամացն եւ ըզզացմանցը թարգմանը կը լինէր :

Երբ հեռաւոր երկրի ազգայնոց վրայ տեղեկութիւն մը պէտք ըլլար , Պատրիարքարանէն Մարգարին կը հարցուէր , գիտնալով որ՝ միայն նա ունի բազմակողմանի տեղեկութիւն՝ իւր գաւառացի յաճախորդաց շնորհիւ :

Մարգարայ հեռաւոր երկրաց յաճախորդներուն մէջ կրնամք թուել՝

Աւստրիաբնակ Եռսուֆեան Պետրոս Ամիրայն , որ իւր կեանքը վաճառականութեամբ ի Վիէննա կ'անցնէր , եւ որ շատ կը յարգէր զՄարգար :

Այս այն Պետրոս Ամիրայն է , որ առաջին անգամ Երուսաղիմայ Հայոց տպարանը հաստատած է 1837ին :

Նոյնպէս , կը յիշուի Աւստրիոյ Պօքօվինայի վրձակէն Բորովիչ եւ իւր որդին Տէր Լեւոն՝ որք անձամբ Պոլիս գալով բազմաթիւ պատմական եւ կրօնական գրքեր առած են Մարգարէն : Այս գրքերը ցարդ մեծ խնամօք կը պահուին ի Սուչովա :

Բորովիչ՝ որ կը թարգմանուի՝ Երէց կամ Երէցեան , մի բազմանդամ նահապետական գերդաստան է , որոյ տոհմային ճիւղազրութիւնը քանի մը դարերէ ի վեր ընծայած է Ազգին քահանայական ընտրելագոյն յաջորդութիւն մը , եւ արդի ներկայացուցիչը՝ Արժանապատիւ Տէր Լեւոն Աւագերէց Պաշակիր Քահանայն , որ քաջ գիտէ Հայերէն , Գերմաներէն , Ռօմաներէն , Ֆրանսերէն , եւայլն , ստացած է Աւստրիոյ Տէրութենէն ժողովրդապետութեան պաշտօն եւ տիտղոս , եւ մասնաւոր առանձնաշնորհութեամբ կը վարէ Աւստրիոյ բոլոր Հայոց գործերը :

Ոչ նուազ նշանաւոր են նաեւ Ռումանիոյ մէջ այս մականուամբ յիշուած ընտիր անձնաւորութիւնք , ինչպէս Աղա Յարութիւն Բորովիչ , որ Ֆօքշանի գերեզմանատան մէջ Ս . Յարութիւն անուամբ քարուկիր գեղակերտ Եկեղեցի մը շինել տուած է : Յիշեալ Յարութիւն Աղայի պայազատներէն՝ Աղա Սարգիս Բորովիչ , մինչեւ ցարդ տեղւոյն երեք Եկեղեցեաց Եկեղեցականներէն մին է :

Նոյնպէս, Ռուսմանիոյ եւ Պուլկարիոյ վիճակներուն մէջ ալ՝ հին ատեն նշանաւոր Քահանայներ կը գանուէին, հետաքրքիր՝ Ս. Գրոց, որոց նկատմամբ այսօր ծանօթութիւններ կը պակսին, բաց ի Պօթուշանի ծերունագարդ եւ համակրելի Տէր Պողոս Աւագ Քահանայէն, որ երկար ատեն քաղաքին Ազգային Վարժարանին մէջ ուսուցչութեան պաշտօն վարած է, եւ այժմ իւր պատկառելի ալիւոր հասակաւ տեղւոյն աղջկանց համար միայն բաց մնացած Վարժարանին մէջ՝ Հայերէնի դաս կ'աւանդէ, Հայ լեզուն իսպառ չը կորսուելու համար:

Սոյն պատուական Քահանայի մասին ի Ռուսահա այցելու տաղանդաւոր եկեղեցականք լաւ վկայած են, եւ մանաւորապէս Ամեն. Տ. Մուրատեանց Սրբազան՝ յերուսաղէմ վերադառնալէ յետոյ, օրհնութեան կոնդակ մը զրկել տուած է հանգուցեալ Յսայի Պատրիարքին:

Պըյըքլեանք ի Պօթուշան, բազմաթիւ գրքեր առած են Մարդարէն, եւ ցարդ հոգածու են Հայ լեզուի մշակութեան: Ասոնց նազելաչուք Օրիորդներն՝ նշանաւոր Կօյլաւ գերդաստանին բարեախրտ պայազատաց հետ խնամութիւն հաստատած են, որք ի Թէոդոսիա Ղալիպեան Վարժարանի մէջ ուսած են քաջ Հայերէն եւ այլ ուսմունք, եւ այսօր Քաղաքապետութեան պաշտօն եւ Ռուսմանական ընդհանուր Ժողովոյն մէջ Երեսփոխանական աթոռ ունին:

Զմտունամք նաեւ Աղա Թէոդօրոս Սողոմոնեանք, որ իւր անձնական ծախիւքը, Ռօմանի մէջ քարուկիր երկսեռ դպրոց մը շինած է 150000 Ֆրանք ծախսելով, ինչպէս եւ Ս. Աստուածածնայ Եկեղեցւոյն

չինութեան ծախուցը կհսովին մասնակցած է :

Եաշի բազմածանօթ Գարազաշ Վարժապետն ալ Մարգարին հետ գրքի առ եւ տուր ըրած էր :

Գարազաշ՝ Եաշի բարեհամբաւ Հայ դպրոցի աշխատաւոր ուսուցիչներէն էր : Այդ դպրոցէն յոգնաթիւ աշակերտներ ընծայուած է Ազգին . բայց զըժբաղդաբար քանի մը տարիէ ի վեր փակուած լինելով, Գարազաշ ալ ընդհանուրին համար մասնաւոր վարժարան մը բացած էր, որ չեմք յուսար թէ այժմ կը շարունակուի, զի կիմանամք թէ երկու տարի առաջ վախճանած է Գարազաշ՝ խոր ծերութեան մէջ :

Սուչովայի աղգայիներէն Մարգարայ յաճախորդ կը յիշուի նաեւ Բրունգուլեան մը, որ տոհմային մեծահամբաւ գերդաստան մը կը կազմէ անդ, եւ որոյ անդամոց մէջ կը գանուին՝ Աւստրիոյ Ասպետութեան աստիճան եւ Պարոնութեան տիտղոս ստացող գիւղերու տէր համակրելի եւ աղնիւ անձնաւորութիւններ, որոնք իրենց քաղաքին մեծամեծ ծառայութիւններ մատուցած, եկեղեցեաց պայծառութեան աշխատած, եւ անդամակից եղած են գանազան ընկերութեանց :

Բժիշկ Անդրէաս Բորովիչ՝ Մարգարայ մօտիկ բարեկամն՝ որ Սուչովայի Բորովիչներու ցեղին կը պատկանի, ի Կ. Պոլիս հաստատուած եւ տպագրել տուած էր իւր յօրինած ԱՐՈՒԵՍՏ ԵՐԿԱՅՆԱԿԵՑՈՒԹԵԱՆ օգտակար աշխատասիրութիւնը :

Սուչովայի Հայք՝ Աւստրիոյ, Հունգարիոյ եւ Ռումանիոյ մէջ նոյն իսկ օտարացած Հայերէն կը յարգուին եւ կը գովուին մեծապէս, անոր համար որ աւանդապահ եւ նախանձախնդիր են իրենց նախնեաց Կրօնին եւ Լեզուին :

Սուչովայ ունեցած է բազմաթիւ Հայ եկեղեցիներ , բայց այժմ կը յիշուին հետեւեալք . Ս. Պաշ որ ի հնուամն փայտաշէն էր , իսկ 1521ին նորոգ չի նուած է քարուկիր՝ ծախիւք Պաշիկ-Հանգո անուն ազգայնոյն :

Տանաւագ եւ իւր ընկերն , որոց համար կ'աւանդուի թէ եղնավաճառ էին , որ մը Սուչովայի մօտ ընդարձակ դաշտի մը բլրակին վրայ նստած՝ կ'ուխտեն , որ եթէ իրենց գործն յաջողի՝ Վանք մը շինեն :

Կը յաջողին հարստանալ , եւ նոյն տեղը գնելով Վանք մը կը կառուցանեն Հանկասար Ս. Աստուածածին անուամբ , որ մեծ ուխտատեղի է մինչեւ ցայսօր :

Կան նաեւ Ս. ՕԳՍԷՆՏ եւ Ս. ՍԻՄԷՅՆ Եկեղեցիները , որոց առաջինը շինուած է 1551ին՝ ծախիւք Ակորչին Վարդան ազգայնոյն , որոյ ընտանիքը գաղթած է յետոյ ի Լէմպէրկ :

Ակորչինի դերեզմանը Ս. Օգոէնտ Եկեղեցւոյն մէջ է : Տաճարաշէն բարերարին տապանադրին սկզբնական տողերն են .

« Այս է տապան Ակորչին
Որ է որդի Ամիրային ,
Սա է շինող սուրբ տաճարին ,
Հանգեաւ Հայոց ՌԾԱ ին (=1663)
ԿԱ էր աւելին , Օգոստոսի ԺԵ » :

Իսկ Ս. Սիմէօն Եկեղեցին շինած է 1600ին Սիմէօն անուն Հայ մը :

Այս Եկեղեցի՝ Կարմիր-Աւսարակ կը կոչուի՝ զանգակատան կարմիր լինելուն պատճառաւ :

Թէ՛ սոյն Եկեղեցեաց եւ Թէ՛ Հունդարիոյ, Կեռայի, Եղիսաբէթէշտի, Լեհաստանի, Լէմպէրկի Հայ Կաթողիկ Եկեղեցեաց մէջ զեռ կը տեսնուին Շարականներ (1), որք Մարգարայ վաճառածներն են :

(1) Շարականը առաջին անգամ 1664ին յԱմսդերսամբար պուլած է Ոսկան Վարդապետի նախածեռնութեամբ :

Յետոյ սպագրուած է 1685 ին յԱմսդերսամ Մասթէոս Վանդեցոյ արգեսմբ :

Երրորդ օրինակ մը՝ 1702 ին ի լոյս ընծայած է Թովմաս Եպիսկոպոսն. ընկերակցութեամբ Մասթէոս, Սիմոն եւ Ղուկաս սպարանական գործակալաց :

Այլ սպագրութիւն մը՝ յԱմսդերսամ, ի թուոյն Քրիստոսի ՌՌՂԲ. եւ ի Հայոց ՌձԹԱ, ի Հայրապետութեան Եղեսացի Նահապետ Կաթողիկոսի :

1718ին եւս, Անմասանեցի Աստուածատուր Կաթողիկոսի օրով յԱմսդերսամ սպրուած է :

Ասոնցմէ զաս՝ անդրասահման սպուած ուրիշ օրինակներ ալ կը գտնուին :

Իսկ ի Կ. Պոլիս 1727ի սպագրութենէն ետքը, հետզհետէ սպագրուած են՝ 1736ին Սեբասացի ծաղկաբար երկու եղբարց՝ Տիրացու Բարսեղի եւ Տիրացու Յակոբի նորակազմ սպարանին մէջ :

1742 ին հրատարակուած է Մահեսի Աստուածատուրի սպարանէն :

1768 ին « ի սպարանի Տիրացու Յօհաննէսի եւ Տիրացու Յակօբու » :

1784 ին Պետրոսեան Ասեփաննոսի գործարանէն ի լոյս եկած է :

1790 ին ի սպարանի Յօհաննիսի եւ Պօղոսի,

Իսկ 1802ին, ի սպարանի Յովհաննիսեան Պօղոսի :

Ասոնց ամէն տեսակ տպուէն բազմաթիւ օրինակներ կը գտնուէին Մարգարայ Գրատունը եւ կը վաճառուէին ոչ միայն Եկեղեցեաց համար, այլ եւ տուներու մէջ գործածուելու եւ երգուելու համար :

Հունգարիոյ եւ Լեհաստանի Հայ Եկեղեցեաց մէջ գեռ կ'երգուին Հայ Շարականները եւ Ս. Պատարագի արարողութիւնք կը լինին Հայ լեզուաւ :

Նոյն տեղի Կաթողիկ Հայք գեռ պահած են իւրեանց յատուկ հիւրասիրութիւնը , եւ կը սիրեն ու շատ կը յարգեն բուն Հայերն : Կը կարծեն թէ միայն իրենք մնացած են Հայ , եւ շատ կը զարմանան ու չեն ուզեր հաւատալ՝ երբ կ'իմանան թէ Պոլսոյ մէջ 100 Բժիշկ , 83 Փաստարան , եւ բազմաթիւ վաճառական եւ արհեստաւոր Հայեր կան :

Աւստրիոյ , Հունգարիոյ եւ Լեհաստանի մէջ նշանաւոր Հայեր ունեցած ենք , որոցմէ շատ քիչեր մնացած են :

Կրնամք յիշել այս առթիւ Լեմպերկցի Պաշտաւոր Աւետիք Պեռնաթովիչ , որ 300,000 տուքագի , նոյն ժամանակի պատկառելի գումար մը փոխ տուած է Լեհաստանի Վլատեսլաւ Դ. Թագաւորին : Այս նշանաւոր ազգայինը մեռած է 1671ին :

Գաղթական Հայք՝ այս երկիրներու մէջ նշանաւոր եղած են թէ՛ հարստութեամբ եւ թէ՛ երկրին մատուցած ծառայութեամբք , եւ մինչեւ իսկ այսօր Բէշթայի Մաճառաց ազգային ժողովոյն մէջ կան նշանաւոր Հայ Երեսփոխաններ , եւ մինչեւ իսկ նախարարներ . ինչպէս եւ Կեռլայի եւ Ելիզարէթէշդի Հայաքաղաքաց մէջ ալ Քաղաքապետք Հայ են :

Որպէս ի Հունգարիա , նոյնպէս ի Ռումանիա կը գտնուին նշանաւոր ազգայինք , որք պատիւ կը բերեն Հայութեան :

Երանի՛ թէ ընդարձակ Օրացոյցին մէջ գետեղուէին բոլոր երկրաց Հայ պաշտօնէից անուններն ,

ինչպէս կը գրուին Օսմանեան Կայսրութեան, Ռուսաստանի եւ Պարսկաստանի մէջ գտնուողներունը, որով մեր աչաց առաջ պիտի ունենայինք այժմ Ռուսմանիոյ երեւելի անձնաւորութիւնները, որք փառք կը յաւելուն Ազգին :

Ապաքէն, զարդիս թէեւ Հայք նուազած են ուրեք ուրեք, սակայն եւ այնպէս զեռ ի Ռուսմանիա ունիմք տասն եւ վեց կեդրոն քաղաքաց եւ 124 գիւղաքաղաքաց եւ գիւղօրէից մէջ 1367 տուն Հայ. զոր օրինակ, ի Տօքշան՝ 200 տուն եւ Ս. Աստուածածին եւ Ս. Գէորգ Եկեղեցիք, եւ գերեզմանադան մէջ մի նորաշէն մատուռ. ի Պուքրէշ՝ 270 տուն եւ Ս. Հրեշտակապետ Եկեղեցի. ի Պօթուշան՝ 200 տուն, եւ Ս. Աստուածածին եւ Ս. Սալ Եկեղեցիք. Եաշ՝ 90 տուն (ի հնումն՝ 700 տուն) եւ Ս. Աստուածածին Եկեղեցի. ի Ռուման՝ 75 տուն եւ Ս. Աստուածածին Եկեղեցի. ի Կալաց՝ 30 տուն եւ Ս. Աստուածածին Եկեղեցի. ի Պառլիա՝ 30 տուն եւ Ս. Աստուածածին Եկեղեցի. ի Թրկօքնա՝ 50 տուն եւ Ս. Աստուածածին Եկեղեցի. ի Պաքօվ՝ 20 տուն եւ Եկեղեցի մը :

Իսկ Ռուսմանիոյ սահմանակից եւ Աւստրիոյ վերաբերող Սուշովայի մէջ 80 տուն եւ չորս Եկեղեցի կան :

Ի Ռուսմանիա՝ ամեն Հայաքնակ տեղեր կը գտնուին Եկեղեցիներ, որոց թիւը 21ի կը յանգի, եւ որոցմէ հինգը այժմ փակուած են : Այս Եկեղեցիներուն մէջ 21 Քահանայներ կը պաշտօնավարեն, հովուելով նաեւ գիւղօրէից մէջ ցրուած Հայերը : Քահանայները՝ 100—200 Քրանք ամսական կ'առնուն, ի բաց առեալ ժամուցի, կնունքի, տոակի եւ թաղման համար առնուած գրամներն :

Ի Ռուսմանիա վարժարանաց թիւը տասնէն հնգի իջած է այսօր : Ֆօքշան , Պուքրէշ , Ռուման , Պօթուշան եւ Սուչովա ունին վարժարաններ , ուր կ'աշակերտին ընդ ամենը 200ի մօտ ուսանողներ :

Իսկ մնացեալ մատաղատունկերն ո՞ւր կը յաճախեն :

Աներկբայ եղի՛ք , որ տեղական օտար վարժարանները կերթան գունդագունդ , որոց վրայ մտածողներ չկան :

Սակայն ինչպէս Աւստրիոյ համար Սուչովա Հայ լեզուի եւ կրօնի նախանձախնդիր եւ պահպանողն է , նոյնպէս ի Ռուսմանիա՝ միայն Ֆօքշան է այժմ , որոյ դպրոցներն նորոգ կառուցուած են , եւ Պոլսէն յատուկ դասատուներ եւ վարժուհի տարուած են :

Ասոնք տկար ջանքեր են : Ռուսմանիոյ Հայք պէտք ունին մի գիշերօթիկ վարժարանի , Հայ լեզուի մը՝ շակման եւ տարածման համար :

Պ. Ֆէրհատ Ֆէրհատեանց՝ ուսուիւ եւ լեզուագէտ պատուական ազգայինը , որ Ռուսմանիարնակ ընդհանուր Հայոց սէրն եւ համակրանքը կը վայելէ , կարող է սոյն կարեւոր գործն ի յանդ ածել , զի Ռուսմանիոյ մէջ գերդաստաններ կան , որք կարող են առանձինն իսկ մէն մի գիշերօթիկ վարժարան պահել , որպիտիք են՝ Տօնիկ Սիմէոնեանի որդի՝ Պարոն Սիմէօն , որ հինգ գիւղեր ունի , եւ իւր հաճոյքին համար բազմաթիւ նժոյգներ կը պահէ :

Նոյնպէս , Սողումնեան , Բրուկնքուլեան , Կոյլաւ , Վանիքեան , Մանուկեանց , Զունդ , եւ այլք :

Ունիմք ի Ռուսմանիա հանրածանօթ անձնաւորութիւններ , որք կրնան օգտակար ըլլալ իրենց ազ-

գակցաց, ինչպէս Տօքթոր Վալէրեան, Տօքթոր Մանեա, Աբրահամ Իպրայիլ, Գարրիէլ Մսեր, Յակոբ Մսեր Ստեփան Միրզայեանց :

Մարգար լաւ կը ճանչնար Շահրիարցի գաղթական Հայ մեծատունները, ընդ որս Յոհան անուն մեծահամբաւ Հայ իշխանը : Նոյնպէս, Պուքրէշցի բարերար Աճէմեան Գարրիէլը, որ 1875ին մեռաւ, Պետրոս Աճէմօղլուն, որ 5 միլիօն Փրանքի հարստութիւն մը կտակեց Ֆրանսայի աղքատախնամ ընկերութեան եւ այլ հաստատութեանց : (Կտակը այժմ ինզորոյ ներքեւ է) :

Գասպար Կոյլաւ՝ որ Պոթուշանի աղջկանց Վարժարանին բարերար հիմնադիրը կը համարուի, եւ նոյն ատեն 250է աւելի երկսեռ ուսանող ունէր, ուղղապէս Քիթապճի-Մարգարէն կը գնէր դպրոցական դասագրքերը, զոր գրեթէ ձրիաբար կը մատակարարէր սանուհեաց :

Գասպար Կոյլաւ մեծ համբաւ, կը վայելէր իւր առատաձեռնութեան համար :

Քիթապճի-Մարգար նաեւ կը ղրկէր եկեղեցական գրքերէն այն ամէն հեռաւոր եւ արտասահման եկեղեցեաց, որոց Հայերուն վերաբերիլը լսէր, փոյթ չը տանելով թէ՛ անոնք այն ատեն փա՞կ էին թէ՛ բաց, ինչպէս ղրկած էր եկեղեցական գրքեր ի Վենետիկ, յԱնքօնա, ի Լիւլօնա, ի Ճենովա զբոնուած Հայոց Եկեղեցեաց :

Կը պատմուի թէ Ճենովայի Հայոց Ս. Բարթոլղիմէոս Եկեղեցւոյն մէջ ցարդ կը գտնուի աւանդական Դաստառակը :

Մարգար կ'ուսումնասիրէր * գաղթականացեալ

Հայոց նիստն եւ կացն . ուստի յատուկ հետաքրքրութիւն ունեցած է իմանալու 989ին Հայազգի Սամուէլ Դերջանցւոյն ի Պուլկարիա կատարած մարդասիրական գործերը , զորմէ գովեստիւք ցարդ կը խօսին Պուլկարք՝ իրենց տոհմային պատմագրութեանց մէջ :

*
*
*

Կ'երեւի թէ Խրիմէն մաս մը Հայեր ալ ի Պուլկարիա գաղթած են , եւ նախ ի Ռուսնուգ եւ ապա մերձակայ քաղաքաց մէջ բնակութիւն հաստատած են : Անտի անցած են շատեր ի Վալաքիա , ուր Հայք թրքախօս են ցարդ , ինչպէս Պուքրէշի , Կալացի , Իպրայիլայի Հայերը :

Պուլկարիոյ Հայարնակ քաղաքներն են՝

Ռուսնուգ որ ունի այժմ 150 տուն Հայ , Ս. Աստուածածին անուամբ եկեղեցի մը եւ երկսեռ Վարժարան : Օրիորդաց Վարժարանը Պոլսեցի տիկնոջ մը նախա ձեռնութեամբ կը կառավարուի խնամակալուհեաց ձեռօք :

Սիլիսդրէ ունի 50 տուն Հայ , Եկեղեցի Ս. Աստուածածին անուամբ եւ մի դպրոց :

Շումլու 140 տուն Հայ . ունի Ս. Աստուածածին անուամբ Եկեղեցի մը եւ երկսեռ Վարժարան : Աստեւս կանայք կը հողան Օրիորդաց Վարժարանի ծախքը : Ո՛ւր մնացին Դրնովայի Եկեղեցին եւ անոր իրեղէններն եւ գրքերը՝ որ Քիթապճի Մարգարի յիշատակներն եղած են :

Րումէլիի Հայ Եկեղեցեաց մէջ , նշանաւոր Ապրօ

Չէլէպիի անուան յիշատակութենէն յետոյ, ոչ նուազ օրհնութեամբ կը յիշուի Քիթապճի Մարգարի անմօռաց անունը, Եկեղեցական գրքեր նուիրած լինելուն համար :

Կարեւոր կը համարիմք յայտնել թէ Բումէլիի Հայ Եկեղեցեաց նկատմամբ եւս ուրախացուցիչ եւ լրացուցիչ վիճակազրութիւններ կը պակսին մեզ :

Վարժապետեան Տ. Ներսէս Պատրիարք՝ Երամօֆ Կարապետ Էֆէնտիի ձեռք ամփոփ վիճակազրութիւն մը պատրաստել տուած է եղբր, որոյ մէջ յայտնապէս կ'երեւին նաեւ հողերու տակ շինուած եւ այժմ անյիշատակ մնացած կարգ մը Եկեղեցեաց անուններ, որոց մասին ուսումնասիրութիւն մը պատրաստել ձեռնահասից կը թողումք, չմոռնալով սակայն յիշել Բազարճըք՝ որ ունի 45 տուն Հայ, նորաչէն Եկեղեցի մը՝ 1877ին այրած Եկեղեցւոյն տեղ, եւ դպրոց մը՝ խեղճ վիճակի մէջ :

Պապա-Տաղ քաղաքն ալ ունի 46 տուն Հայ, Եկեղեցի եւ դպրոց. եւ Վառնան՝ ուր Հայք 210 տուն կը հաշուին, ունին Եկեղեցի մը, եւ երկուսն Վարժարան :

Պուլկարիոյ եւ Ռումանիոյ Հայոց Առաջնորդներն թեմազուլի ըրած էին Վառնան :

Ղուկաս Եպիսկոպոս բաւական ատեն վարած է սոյն միացեալ վիճակաց Առաջնորդութիւնը :

Վառնացիք թրքախօս են, ինչպէս Բումէլիի գրեթէ բոլոր Հայերն, բայց վերջերս բացուած դրպրոցներուն չնորհիւ՝ մատաղ սերունդը մայրենի լեզուաւ կը խօսի :

Վառնայի դասախօս էր քնիկ Վառնացի լեզուագէտ

Մարուգէ Վարժապետ Մահտեսի Պօղոսեան, որ Փէշ-
տրմաբնեան Գրիգոր Պատուելիի յառաջողէմ ա-
շակերտներէն էր, եւ որ Զմիւռնիոյ Ս. Կրթմանուէր
Ընկերութեան պաշտպանութեամբը՝ եւ նպատա-
իւքը անդ կը պաշտօնավարէր, ոչ նուազ բարե-
բարուած էր Մարգարայ բարոյական պաշտպա-
նութենէն:

Մարուգէ Վարժապետ՝ թողած ձեռագիր երկա-
սիրութիւններէն զատ, ի նուէր ուսումնասէր ման-
կեւոյ ազգիս՝ Արապեան տպարանէն ի լոյս ընծայած
է 1842 ին եՂԵՐԵՐԳՈՒԹԻՒՆՔ ՉԱՐՉԱՐԱՆԱՑ
ԻՍՐԱՅԷԼԱՑԻՈՑ տաղաչափութիւնը, եւ 1843ին
ալ տպած է՝ իւր աշխատասիրած ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ անուն ընտիր դասագիրքը:

Կուտինացի Հինտօղլու Յարութիւն Վարժապետը՝
որ Աւստրիոյ մայրաքաղաքին մէջ Տաճկարան գա-
սատու էր, Մարգարին սիրելին էր, որ տպել տուած
էր ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԳԵՐՄԱՆԱՑԻ ԲԱՐԲԱՌՈՑ
գիրքն՝ ի Վենետիկ, 1830 ին, արդեամբք եւ ծախիւք
Յօքչան հաստատեալ պարոն Ստեփան Բումպիկեան
Ռուսճուքցի Վաճառականին:

Հինտօղլուն՝ Ֆրանսերէն - Տաճկերէն, եւ Տաճ-
կերէնէ ի Ֆրանսերէն ուրոյն ուրոյն Բառարաններ
նաեւ շինած եւ տպել տուած է ի Վիէննա:

Աւստրիոյ Հինտօղլուէն տարբեր է, մեր յայտ-
նի ուսուցիչ տաղանդաւոր Հինտլեան Յովհաննէս

էֆէնտին, որոյ պապը՝ Մատթէոս, բնիկ Ազուլեցի, Հնդկաստան գացած եւ գոհարեղինաց մեծ վաճառականութեամբ զբաղած, եւ քանի մը անգամ ի Պոլիս երթեւեկելով՝ ծովային ուղեւորութեան մը մէջ ծովամոյն եղած է :

Նշանաւոր Մանուկ Պէյ Միրզայեան⁽¹⁾ եւս Մարգարայ անծանօթ չէր, ինչպէս Յիլիպէի մէջ՝ երեւելի եւ մեծահարուստ Դաւիթ Աղան ալ Մարգարի բարեկամն էր :

(1) Մանուկ Պէյ ծնած է ի Ռուսնուց 1769ին. իւր հայրն՝ Մարտիրոս, որդի էր բնիկ Կարբեցի Յոր անուն ազգայնոյ մը :

Մանուկ Պէյ՝ մինչեւ տասը տարեկան հասակը՝ իւր տանը մէջ կ'ուսնի իւր մայրենի լեզուն, յորմէ վերջ կը մեկնի Եաշ եւ կը մտնէ հոջակաւոր Հայ վաճառականի մը քով : Ապա ի Պօթուշան խանութեան ինտելով՝ բաւական դրամ կը շահի եւ քաջապէս կը վարժուի Ռուսներէնի :

1785ին ի Ռուսնուց իւր տունը կը վերադառնայ, ուր 16 տարեկան հասակին մէջ կ'ամուսնանայ :

Մանուկ Պէյ՝ զանազան տնտեսականներու մէջ բամբակի առեւտուր ընելով, մեծապէս կը հարստանայ, եւ Պոլիս գալով, յարաբերութիւն կը հաստատէ պետական բարձր անձնաւորութեան հետ :

Մանուկ Պէյ՝ մեծանուն Շոքրալը Պայրազար Մուսթաֆա Փաշային սեղանաւորն եղած է : Ինքը ճարտիկ մտրդ էր եւ գիտէր մօտակալ ապագայի մէջ արժէզօնը բարձրանալիք ապրանքները, որով կարելու միւլիքը գնած է : առիթ չէր փախցնէր նաեւ շահեկան ճամբորդութիւններ ընել, ինչպէս քանիցս գնացած է ի Դոնովա, ի Պուրէշ եւ այլ քաղաքներ, որպէս եւ ի Ռուսաստան, ուր մեծ պատիւներ ստացած է Աղեքսանդր Ա. Զարէն :

Մանուկ Պէյ՝ Դոնովայի ժեսարսի մենավաճառութիւնն առած էր :

Ի Թէոդոսիա ունէինք ժամանակին 30 Եկեղեցի,
որոցմէ կը մնան այժմ Ս. Հրեշտակապետ, Ս.
Սարգիս, Ս. Գէորգ եւ Ս. Աննա Եկեղեցիք:

Կաֆֆայի ձենովացիք հիւրասիրեցին 300,000
Հայեր, որոնք ժերդ դարուն գաղթեցին ի Մոլտավիա,
ի Վալաքիա, Հունգարիա, Թրանսիլվանիա, Մոզիլէվ՝
Տնիեստէրի վրայ, Ժվանէց աւանը, Կամենից-Պո-
զոսկ, Կալիցիա, Լեհաստան եւ Եւրոպական
այլ երկիրներ: Այս Հայք վաճառականութեամբ
զբաղեցան ընդհանրապէս, եւ նշանաւոր եղան:
Ամէն հաստատուած քաղաքնուն մէջ՝ Եկեղեցի
լինեցին: Երեսեցին նաեւ շատ քաղաքներ՝ մասնա-
ւոր արտօնութեամբք, եւ յատուկ օրէնքներով կա-
ռավարուեցան: Այնչափ հարստացան այս գաղթա-
կան Հայք, որք մինչեւ իսկ փոխատու եղան կա-
ռավարութեանց եւ մեծամեծ պաշտօններ վարեցին:

1619ին Գասպար Վոյվոտա անունով մէկը մեծ
համբաւ կը վայելէր իբրեւ իշխան Մոլտաւիոյ:

Թրանսիլվանիոյ Եղիսարէթէշտ քաղաքի Հայոց

Վալաքիոյ Իփսիլանձի Պէյն ալ խիստ համակրած լինելով
Մանուկ Պէյին, բարձրագոյն պաշտօններ տուած է նմա, ո-
րով ի Վալաքիա ալ ընդարձակ եւ հարուստ կալուածներու
էր եղած էր Միրզայեան:

Մանուկ Պէյի հաւատարիմ պաշտօնեայն եղած է Պապիկ-
Այվազը, որ ի Դոնովա՝ մուշտակ, ձի մը եւ 7500 դահեկան
միանուագ պարգև տուած էր տիրոջմէն, եւ որ ծառայած
էր նաեւ Շքօսրալը Մուսթաֆա Փաշային:

Միրզայեան մեռած է ի Պեստրապիս 1847ին:

գալրոցն՝ որ վերջերս միացուցին Մանառաց գալրոցին հետ , կաակ ըրած է Ռախայել Ղարամանն 15,000 Ֆիորին Հայ լեզուի ուսուցման համար : Ցուապի է որ , կարելի չէ եղած նոր սերնդէն հինգ հայախօս պատրաստել :

1582ին Վիփսնա գաղթող Խօճա Կիրակոս Միրման անուն Պարպահայ մը Պարսկական Հիւպատոսութեան պաշտօնը վարած է ի Թօսկանա :

Հոլանտայի մէջ եւս Հայք ունեցած են Եկեղեցի եւ գալրոց , ինչպէս կը տեսնուի 1600ին փորագրուած եւ տպուած աշխարհացոյց տախտակէ մը , որ պահուած է Թամուշավարի Հայոց Ազգային Թանգարանին մէջ : Այս Եկեղեցի վաճառուեցաւ Գէորգ Գ. Կաթողիկոսի հրամանաւ , եւ յէջմիածին փոխադրուեցան պատկերներն , յորս Ս. Աստուածածնայ ճարտարագործ եւ հազուագիււա բիւրեղեայ հինաուրց պատկերը՝ անձամբ տեսնելու բողոքն ունեցայ Մայր Աթոռոյ Գէորգաշէն Թանգարանին մէջ :

Բոլոր այս գաղթական Հայեր Քիթապճի-Մարգարը միայն կը ճանչնային իբրեւ գրավաճառ , եւ իրենց պէտք եղած գրքերը անոր կը յանձնարարէին :

Քիթապճի Մարգարի սիրելիներէն էր Արգարովիչ Չաքարիա երեւելի Հայ վաճառականն , որ 1806 Օգոստոս 27ին մեռած է ի Ստանիսլաւ քաղաք , որոյ Հայ Եկեղեցւոյ տօմարին մէջ արձանագրուած կը գտնուի հանգուցելոյն անունը :

Մարգարի ծանօթներէն էր եւս Սեղբոս Ամիրայի որդին Յակոբ Աղան , որ ի Վենետիկ գնացած է ծերունազարդ հասակին մէջ Օսմանեան Հիւպատոսի պաշտօնով : Սոյն Յակոբի հօրեղբայրը՝ Իտալերէն

եռահատոր գիրք մը յօրինած է Հայոց վրայ, ընդ-
գէմ լատինամտաց :

*
*
*

Ժամանակակից Կաթողիկոսէն սկսեալ՝ ոչ նուազ
նշանաւոր գրագէտ Եպիսկոպոսներ, Վարդա-
պետներ, Սարկաւաղներ՝ եւ այլ հանրածանօթ
աշխարհականներ հետաքրքիր գրոց ամէնն ալ յա-
րաքերութիւն ունէին աշխարհածանօթ Քիթապճի-
Մարգարին հետ :

Աստ կրնամք թուել Դանիէլ Կաթողիկոսը⁽¹⁾,
Ջորագեղցի Եփրեմ Կաթողիկոսը, Շահխաթունեան
Յովհաննէս Եպիսկոպոսը, Սալլանթեան Միքայէլ
Արքեպիսկոպոսը, Կիւմիւշխանեցի Շահինեան Մա-
նուէլ Վարդապետ⁽²⁾, Ալամդարեան Յարութիւն Վար-
դապետ, Սերովբէ Վարժապետ, Շահան-Ջրպետ,
Յովսէփ Յօհաննիսեան, որ ի Բետրսպուրկ սեպհա-

(1) Դանիէլ Կաթողիկոս՝ նախ էջմիածնայ նուիրակ եկած
է ի Պոլիս, եւ խոհեմ եւ առաքինի եկեղեցական մը լինե-
լով, Ջաքարիա Պատրարքին յաջորդ ընտրուեցաւ, եւ մեծա-
սան ամիսներ հազիւ Պատրարքութիւն ըրած էր, Ղուկաս
Կաթողիկոս վախճանեցաւ, որուն տեղ Դանիէլ ազգովին
ընտրուեցաւ :

(2) Մանուէլ Վարդապետ՝ միաբան Ս. էջմիածնի, ճեռնա-
սուն Դանիէլ Կաթողիկոսի եւ անբաժանելի ընկեր՝ Աշտուա-
կեցի Ներսէս Արքեպիսկոպոսի, Պոլիս եկած է, իզմիր գա-
ցած է, Ասիոյ այլ եւ այլ քաղաքները շրջած է, Իւլ-Քիլիսէի
Վանքը երբեմն ասպնջականքուած է Դանիէլ Կաթողիկոսին
հետ :

կան տպարան ունէր, Աղեքսանդր Մակարեան Խուրուբաշեանց⁽¹⁾, Մովսէս Ղորղանեան, Յովսէփ Ղորղանեան,⁽²⁾ Յովհաննէս Միրզայէֆ⁽³⁾։

Յիշե՛մք նաեւ Մովսէս Արղութեանց, Ռոստոմ Մաղաթեան, Բարսեղ Յովսէփեան Պեհպուլթեանց, Լազարեան Ճեմարանի հիմնադիր Աղա Յովակիմ Լազարեան՝ որ ի Մոսկուա տպուած գրքերն յղած է Մարգարայ, Արսէն Գեղամեան, (այժմ էջմիածնայ վերաբերող Բջնի եւ Գեօքիլիսա գիւղերու տէր), Տփղիսի ՄԱՐԻԱՄԵԱՆ հոյակապ Վարժարանի հիմնադիր Աղա Յովհաննեանց, Ղահրաման Մելիք Աղամալեանց՝ Նախագահ Երեւանու բարձրագոյն Դա-

Յօրինած է այլ եւ այլ գրքեր, որոց մէջ կը յիշուին Կարգ Կարողիկոսաց Հայոց, Աղէտ գիտելեաց, Կէրո գրութեանց, Փորձաբար, Սեւանայ Վանից Պատմութիւնը, Լուծ արմատոյն մերոյ, որ տպուած է ի Տփղիս 1832 ին եւ ի Կ. Պոլիս՝ 1841 ին, եւ այլ գրուածներ ։

Ենած է Մանուէլ Վարդապետ 1768ին ի Կիւմիւլջիանէ (Տրապիզոնի վիճակ), եւ վախճանած է յէջմիածին ։

(1) Խուրուբաշեանց ազգատոհմը կը գտնուի նաեւ Երեւանայ մէջ, եւ կէս դար առաջ՝ տեղւոյն առաջնակարգ հարուստը կը համարուէր. Իսկ Ա. Մ. Խուրուբաշեանց աշխատարած է երկհատոր՝ Բաւարան ի Հայ լեզուէ ի Ռուսաց բարբառ, եւ Գիրք նախակրթութեան Հայ լեզուին. Երկուքն ալ 1838ին տպագրուած են, առաջինը՝ ի Մոսկուա. երկրորդն ի Բեդրսպուրկ ։

(2) Յովսէփ Ղորղանեան վախճանած է 1867 ին. եւ Պաղուած՝ Տփղիսու Ջիգրաշէն եկեղեցւոյ գաւիթը ։

(3) Միրզայէֆ՝ ի Կենդանութեան կը կարծուէր թէ 30 միլիոն ռուպլիի հարստութիւն ունի. Յետ մահուան, գտնուեցաւ 12 միլիոն ռուպլիի հարստութիւն ։

տարանին, Շտապս Կապիտան՝ Աղեքսանդր Մելիք-Աղամալեան, Խաչատուր Լազարեան՝ որ համանուն ձեմարանի 50 ամեայ Յորէլեանի առթիւ 200 հազար ըուպլի նուիրեց նոյն Ուսումնարանին, Վանեցի Գէորգ Արծրունի Երամեան, որ յատկապէս յԱմսդերտամ երթալով, 1817ին, նոյն տեղի Հայոց սպարանը (1) գնեց եւ ընծայեց Տփղիսու Ներսիսեան Վարժարանին :

Մարգար՝ մտերմական ծանօթութիւն ունեցած է

(1) Այն սպարանն է, զոր 1660 ին հիմնեց Ս. Էջմիածնայ միաբան Երեւանցի Ոսկան Վարդապետ : Այս Ոսկան Վարդապետ Հայ սպագրուծեան յառաջացման համար առաջին կարգի աշխատողներէն գրեթէ զլիաւորն եղած է՝ Հայ-Կիւնեպերկն եղող Եւրոկիացի Արգարէն յետոյ, նիւթական եւ բարոյական զոհողութիւններով՝ ի խնդիր Հայ մամլոյն կատարելագործութեան, եւրոպայի այլ եւ այլ քաղաքները թափառած է, հրամանաւ Յակոբ Կաթողիկոսին, եւ յաջողած է հուսկ ապա հիմնել Ամսդերտամի զլիաւոր Հայ սպարանն, ուր սպուած են բազմաթիւ գրքեր . ինչպէս՝ ի պէս վաճառականաց փոքրագիր եւ կարճառօս ժամագիրք մը, Պատկերասէր Պատկերաստեաց, Գուռն Իմաստութեան կամ Ոսկեայ դուռն դպրասան, բազմապատկեր Սաղմոս, Աստուածուունչ ; Եւրական, Քերական, Քերականութիւն, Քրիստոնէական, Ժամագիրք՝ մեծ եւ փոքր, Մատցոց, Աղուեսագիրք, Աշխարհագրութիւն Խորենացոյ, Նոր կտակարան, Տօմար, Առաքել պատմիչ, Չայնիաղ, Բանայի Համասարած, Թովմա Գեմբացի, Համաձայնութիւն, Գոնձ Չափոյ, Բուն Տօմար . Գործք Առաքելոց, Պատցօն Աստուծային, Սահմանաց Գիրք, Զեռքածութիւն, Գանձ, եւ այլն, որոց օրինակները կը գտնուէին Մարգարայ Գրասուներ :

Ոոյն Տպարան ունէր՝ պողպատեայ սղիմձ հայր տառեր եւ մայր կաղապարներ՝ գրեր ձուլելու համար, Թափուած պատ-

Երեւանցի ժողովրդական երգիչ Աղբար Ազամի հետ, որ աղքատի զաւակ էր . թէեւ կոչկակարի աշկերտ, սակայն պարապոյ ժամերուն մէջ սովորելով Հայերէն , Պարսկերէն եւ Թաթարերէն , շատ մը սիրային եւ բանաստեղծական երգեր յօրինեց :

Մարգարայ սիրած ծուխերն էին Երեւանցի Պաղտասարեան Ոսկան , Ղարապաղցի Շահնազարեան , Բահրամ Պէկ , Աժտարխանցի Պալասանեան Աստուածատուր , Երեւանցի Ղօրզանեան Բարսեղ , Դաւիթ Թամաւշեան :

Եփրեմ Կաթողիկոսի ժամանակէն՝ Մարգար թրդթակցութիւններ ունէր էջմիածնայ ուստաղ Վարդապետաց եւ բարձրատիճան եկեղեցականաց , ինչպէս Ենօքեան Ստեփաննոս եւ Գիւլասպեանց Ջաքարիա Եպիսկոպոսաց , եւ Ղարատաղցի Պօղոս , Ջաքարիա եւ Ահարօն⁽¹⁾ Վարդապետաց հետ :

րաս շառեր . եւ այլն , ինչպէս եւ մի փայտեայ մամուլ իւր ստօրն :

Կը հուասեն թէ՛ Ամսդերասմի պարտին իրեղէններուն մեծ մասը , մանաւանդ Ոսկանեան Աստուածաբունչի նօսր եւ ուրիշ զիսաւոր շառերը՝ Մխիթար-Աբրամ գնած եւ ի վիճակի փոխադրած է :

(1) Ենօքեան եւ Գիւլասպեանց Եպիսկոպոսաց վրայ . ինչպէս նաեւ Պօղոս եւ Ջաքարիա Վարդապետաց նկատմամբ մեր ծանօթութիւնը թէեւ ցանցառ են , սակայն Ահարօն Վարդապետի մասին ազդէն դոյզն ինչ ճեղեկութիւն չուած եմք Պալասեցի Գէորգ Պատուելոյն կենսագրութեանը մէջ . Այժմ , այդ Ահարօն Վարդապետի ո՞վ լինելու մասին յառաջ կը բերեմք աս Մեսրոպ Թաղիստեանցի վկայարանութիւնը .

«Ահարօն Վարդապետը մէկ հին եւ բազմադղին ծերունի էր . զարմանալի թէ մօրով եւ թէ վորքով , սրա ուշքը սուր

Հեռուէն յանուանէ՝ Մարգարայ համակրող եւ առեւտուր ընողներն էին՝ Երեւանայ Առաջնորդ՝ Առեւտանոս Արքեպիսկոպոս Արղութեան, Տաթեւացի Գէորգ Արքեպիսկոպոս Սիսակեանց, Վաղարշապատցի Արրահամ Սարկաւազ Աստուածատրեան, Էջմիածնայ Լուսարարապետ եւ Սինոդի նախանդամ Բարսեղ Արքեպիսկոպոս, Վրաստանի Կարապետ Արքեպիսկոպոս, Գէորգ Եպիսկոպոս Վեհապետեան, Ծաղկարար Իսահակ Եպիսկոպոս, Ժամօրհնող Մկրտիչ Եպիսկոպոս, Գէորգ Եպիսկոպոս Տէր Դաւթեան, Զորապետցի Առեւտանոս Եպիսկոպոս ձեռ կոչեցեալ, Սինոդի անգամք՝ Յովսէփ Արքեպիսկոպոս Վեհապետեան, Լուկաս Արքեպիսկոպոս Արագածունի, Առեւտանոս Արքեպիսկոպոս Արարատեան, Սահակ Վարդապետ Սաթուռեան :

գրքերի անկորուստ պահպամարան-էր . մինչեւ այնքան , որ եթէ միջոց անհետանում լինէին Աստուածաշունչը , Շարակունը եւ հարեկը . նա կարող էր բերանացի ծայրէ ծայր ասել կամ գրել : Զկար մէկ անուանի մոնթ , որ կարողանար « Համբարձին » այնպէս Տիշդ ասել , ինչպէս նա սուրբ գրքերի որ եւ իցէ գլուխները :

« Քերականութիւն , ճարտասանութիւն եւ Տրամարանութիւն անգիր էր . ասում , բայց որովհետեւ վաժապետի մօտ չէր սովորել , չէր կարողանում մէկ տող անոխալ գրել : Քերթող էր եւ զանազան թաղեր յօրինեց , բայց միշտ ենթօրեան Սեփաննոս եւ Գիւրասպեանց Զաքարիա Եպիսկոպոսների սըրբագրութեամբը : Նրա ծայնը կամ հագազը՝ համեմատ ուշքին , ներդաշնակ , եղանակաւոր եւ հրապուրիչ էր : Նրա վարքը առաւել հրեշտակային էր քան թէ մտքդկային : Աշխարհիս վերայ ճշմարտիս մեռածի պէս լ.ր . պատճառ որ ոչինչ բանի չէր փափարում , եւ ե՞նչ պատահում էր , որ ձեռքը ընկնում էր

Մեծանուն ուսումնական եւ գրագէտ, Աժտէր-խանցի Մկրտիչ Բէրոյեանց, որ Բեզրասպուրկի Կայսերական Համալսարանին Հայ գրականութեան Ուսուցչապետն էր, դուզնագիւտ գրքեր կ'ուզէր միշտ Մարգարէն :

Մարգար՝ Թանկագին գրքեր եւ ձեռագիրներ ալ ունէր, որոց ամէնքը Հայ մը քնեց Մարգարայ յաջորդ՝ Յարութիւն Մարգարեանէն եւ Փարիզ տանելով մեծ գնով ամբողջը վաճառեց տեղւոյն Կայսերական Թանգարանին :

Մարգարայ գրատան մէջ կը տեսնուէին Բերդումեանց, կամ լաւ եւս Բարթոլղիմեան-Աղամալեան Պետրոս Արքեպիսկոպոս Նախիջիււանցւոյ երկասիրութիւններն, որոց մի քանին ի Կալկաթա եւ այլուր տպուած էին :

Շամշադնեցի Տ. Գրիգոր (1) Քահանայ Միրզա

մէկ բան՝ իւրը չէր համարում: Շոտ անգամ տեսայ նրան այսօր ծիրանի շորերի մէջ, վաղը ցնցոթի շորերի մէջ: Բայց աշխարհը նրան խելագար ու թերահանճար էր համարում, պատճառը որ կամովին խայտառակ դառած, ծաղր էր անում ամենի վերայ: Մինչեւ անգամ երեւանու բղեշխը՝ Սարգսը ճանաչելով նրան, պատիւ էր տալիս: »

(1) Միրզա Գէորգիւնեանց տոհմը շատ հին եւ նշանաւոր է եւ հաստատարակ տոհմերուն կը պատկանի: Գուգարաց ուխարհին մէջ (որ այժմեան Գանձակէն սկսեալ մինչեւ Լոսի գաւառը կը պարունակէ իւր մէջ) սոյն ազգատոհմը ունի բազմաթիւ ճիւղեր:

Տէր-Գրիգոր ծնած է Գուգարաց գիւղերէն՝ Տաւուշի մէջ:

Տէր-Գրիգորի պապն էր՝ Միրզա-Գիօրգի, եւ սորա հայրն՝ Տէօփլէթ-Պէգ, Այս պատճառաւ սոյն ցեղն՝ Միրզա-Գիօրգի-Գոլլէթբէգեան մականոցուած է:

Գէորգինեանց՝ Մարգարայ խառ ծուխերէն էր ,
ինչպէս նաեւ քաջ երաժիշտ Յովսէփ Վարդապետ
Բժիշկեան (1) , Մանուչարեանց Գրիգոր Եպիսկո-

Տէր Գրիգոր՝ Եփրեմ Կաթողիկոսի հոգեզաւակն էր : Յէջ-
միածին ուսած է իւր երաժշտութիւնը՝ շարականագէտ Յով-
սէփ Վարդապետ Բժիշկեանէն :

Հայր Գրիգոր՝ Եփրեմ Կաթողիկոսին հետ 1827ին ի Հաղբաս
ուղեւորած , եւ այս պատմական Վանքին մէջ Նոսին Սրբազ-
նութենէն՝ Սարկաւազ ձեռնադրուած է . իսկ Քահանայու-
թիւնն ընդունած է՝ Մանուչարեանց Գրիգոր Եպիսկոպոսէն :

Տէր Գրիգոր Քահանայ Միրզա Գէորգինեանց՝ ամբողջ
Շամշաթինի վիճակին վերաբերող 40էն աւելի եկեղեցեաց
վերասեսչութեան եւ գործակատարութեան պաշտօնը վարած
է ասոր արիններ շարունակ՝ Տփղիսու Առաջնորդութեան
կողմանէ : Եւ սոյն պաշտօնակատարութեան մէջ՝ 1847 ի տե-
ղական քօլեային զոհ գնացած է , որք թողլով Սէ իւր հո-
վուած ժողովուրդն , եւ Սէ իւր սիրասուն որդիքն՝ Յարու-
թիւն (յետոյ Քահանայ) , Գարեգին (այսպ՝ Տ. Մելքիսեդեկ
Սրբազան Արքեպիսկոպոս) , Սահակ , Եփրեմ , Յովսէփ (որոյ
տեսութիւնն վայելելու բաղդն ունեցած եմ 1882 ին ի
Բոթի) , եւ մի ղուստ՝ Մարիամ :

Բազմարդիւն Տէր-Գրիգոր պատուական Քահանայի մար-
մինն ամփոփուած է ծննդայվայրն՝ Տաւուշ գիւղի ազգային
գերեզմանասան մէջ :

(1) Յովսէփ Վարդապետ Բժիշկեան՝ իւր ժամանակին էջ-
միածնայ մէջ երաժշտութեան համար հեղինակութիւն էր ,
եւ նոյն ասենները յէջմիածին գտնուող ընդհանուր երաժշ-
տաց Ուսուցիչն եղած է . միանգամայն նօսարն՝ Եփրեմ Կա-
թողիկոսին :

Ներսէս Երդ. Աշտարակեցւոյ Հայրապետութեան օրով՝
Յովսէփ Վարդապետ՝ դժբաղդարար շականջները խլացած լի-
նելով , կուգայ ի Տփղիս , եւ Ներսէս Երդի. մօտ կը բնակի .
Աշտարակեցի վեհօգի Կաթողիկոսն կը փափաքի որ Յով-

պորը ⁽¹⁾ եւ Բժշկապետ Գէորգ Հախվէրդեանը :

Մարգարայ ծովսերուն մէջ գլխաւոր տեղը կը բռնեն ժամանակին գրոց եւ բրոց աշակերտներն : Ասոնցմէ են Հին-Նախիջեւանցի Աւագ-Սարկաւագ Գրիգոր Տէր Աւագեանց , Աժտարխանայ լեզուագէտ Թովմաս Քահանայ Նազարեանց , Տիրացու Յովսէփ Տէր Յովակիմեան Օրբելի՝ աշակերտ Լազարեանց Ճեմարանի, եւ որ յետոյ Քահանայ ձեռնադրուած է միեւնոյն անուամբ :

1882 թուականին տեսայ ի Տփղիս սոյն ծերունազարդ Քահանայն՝ ի տան Տիկին Մազթաղինէ Յ. Բէհպուրթեանց (ծնեալ Տատեան) : Տէր-Յովսէփ կրթեալ երկսեռ զաւակներ ունի . մասնաւոր Վարժարան ունեցած է , ուր երբեմն կը դասախօսէին ընտրելագոյն ուսուցիչներ , յորս կը գտնուէին նաեւ Տփղիսու Ներսիսեան Դպրանոցի զարգացեալ եւ յառաջադէմ աշակերտները :

Տէր-Յովսէփ ունի հրատարակած քսանի մօտ գրական եւ դասական երկասիրութիւններ , որոց

սէփ Վարդապետ երաժշտութեան դասախօսութիւն ընէ տեղւոյն Ներսիսեան Դպրոցին մէջ, բայց իլլութեան պատճառաւ չը յաջողի : Սակայն Տփղիսեցիք «ակուլին կը յիշեն այն ծերունազարդ սրանչեւի երգիչ Վարդապետն Յովսէփ, որ Աւագ Տօներու ժամանակ՝ Սեղիներն եւ Մեղեղիներն ինքն կ'երգէր :

Լսած եմ ականատես եւ ականջալուր մարդիկներէ, որ բուն Բարեկենդանի Հինգշաբթի աւուր «Արիացեալքը երգած ժամանակ՝ թէ ինքը կ'արտասուէր, եւ թէ ժողովրդեան մեծ մարը :

(1) Մանուչարեանց Գրիգոր Եպիսկոպոս յայտնի է իւր նշանաւոր գործերով, ինչպէս մոռցած չէ յիշել Քանաքեռցի Խաչատուր՝ իւր ծանօթ Վէպին մէջ :

մէջ մեծ սպառուժ ունեցած է Համառօսութիւն
Մրբազան Պատմութեան գիրքը :

Մարգարայ տարաբնակ Հայոց ծուխերուն մէջ
իւր յատուկ տեղն ունէր Պաղտատար Մետրապօլիտ
Հասան Զայալեանց ի Շուշի, ինչպէս Աժտարխանայ
Առաջնորդ Յովհաննէս Արքեպիսկոպոս, Յովհաննէս
Նդիագարեան, Սիմէօն Աղայեանց, եւ այլն :

Բաց ի ասոնցմէ, յէջմիածին, յԱժտարխան, ի
Շուշի, ի Նոր-Նախիջեւան, ի Տփղիս, ի Բեղրս-
պուրկ, ի Մոսկուա, եւ այլ տեղեր, Հայ տպարա-
նատեարք յարաբերութիւն ունէին Մարգարայ հետ,
որուն մեծաքանակ կը ղրկէին իրենց տպած գրք-
քերէն :

Մարգարայ Գրատան մէջ շատ հին գրքեր կը
տեսնուէին մինչեւ վերջը, նոյն իսկ ի Բէղրսպուրկ
Խալզարեանց Խօժամալի որդի՝ Պ. Գրիգորի տպած-
ներն :

Պ. Գրիգոր՝ Նադրչահի ժամանակ Նոր-Ջու-
ղայէն ի Հնգիկս պանդխտած է : Անդստին ի ման-
կութենէ փափաք կը տածէ եղեր Հայ տպարանի մը
հաստատութեան : Սոյն իղձը պսակուելու համար
Հնդկաստանէն ի Լոնտոն կ'երթայ, եւ անդ տաս-
նեակ երկար տարիներ առաջադրեալ գործն ուսում-
նասիրելով, հուսկ ուրեմն դրամական մեծ զոհողու-
թիւնով կը յաջողի գնել Հայկական երեք տեսակ
տառերու հայրեր եւ մայրեր, ինչպէս նաեւ նոյն ժա-
մանակի մամուլէն հատ մը, եւ առնելով զայնս՝ կը
փոխադրէ ի Բեղրսպուրկ, եւ կը հիմնէ իւր ան-
ուամբը հոյակապ տպարան մը : Այս միջոցին Եր-
կայնաբազուկ Յովսէփ Արքեպիսկոպոս Արղութեանց

այ վիճակաւոր Առաջնորդ գոյով, մինեւոյն փափաքանօք տողորեայ՝ ոչ նուազ կ'աշխատի, որ յիշեալ տպարանն հետզհետէ կատարելագործութեան հասնի, ուստի առ այս՝ Լոնտօնէն յատուկ մասնագէտ արհեստաւորներ կը հրաւիրեն ի Թեղրապուրկ՝ յիշեալ Տրպարանն աւելի հաստատ հիման վրայ դնելու համար:

Ահա՛ այս Տպարանն է, որ յետոյ ի Նոր-Նախիջեւան փոխադրուած է:

*
*
*

Մարգարայ գրատան մէջ կը տեսնուէին բաց ի վեհետկոյ հին Տպարանին (ոչ Մխիթարեանց), Ամսդերտամի, Լիվոնայի, Մարսիլիոյ եւ այլ Տպարանաց գրքերն: Վարժարաններու յարակից Տպարաններէն ելած մատեանքը: Մոսկուայի Լազարեան Համալսարանը, Կայկաթայի Մարգասիրական Ճեմարանը, Տփղիսի Ներսիսեան Ուսումնարանը, Աժտարխանայ Աղապապեան Վարժարանը, էջմիածնայ Հոգեւորանոցը, Նոր-Ջուղայու Ամենափրկչեանը, Նոր-Նախիջեւանու Ս. Խաչ Վանքը, Թէոդոսիոյ Ղալիպեանը, Երուսաղիմայ Ժառանգաւորաց Դպրոցը, Իզմիրի Մեսրոպեանը, Վարագայ Արժւոյնը, Դլակայ Մենաստանը, Բաղէշու Ամլորդւոյնը, Արմաշու Դպրեվանքը, Մայր-Վարժարանին կից՝ հին Ուսումնարանին Տպարանը, Իւսկիւտարու Ճեմարանը, Ազգ. Հիւանդանոցի Ս. Փրկչեան Որբանոցը, եւ վերջին ժամանակներս Խաղիւղի Շահնազարեան Կրթարանը՝ ունեցած են իրենց ուրոյն տրպարանները: Ոսկեղջեր ծոցը՝ Շահնազարեան Տպարանն է:

բանէն ի լոյս ընծայուած են ի մէջ պիտոց, հազելոյս Շահնազարեան Վարդապետին Ուսումն Քրիստոնէական Հաւատոյ գիրքը, անուանի Հայկաբան Թորոս Նազարեանի Հաւաքածոյը, եւ այլն :

Քիթապճի-Մարգարի Գրատան մէջ կը ծախուէին նաեւ՝ Ռուսաբնակ Հայոց Առաջնորդ Սանսկնեցի Աբգութեան Երկայնաբազուկ Յովսէփ Արքեպիսկոպոսի յնոր-Նախիջևեանու Ս. Խաչ Վանուց մէջ հաստատած Տպարանէն ի լոյս ընծայեալ գրքերը, որոց ցուցակը պիտի տեսնուի գրքիս վերջը :

Նոյնպէս, Աժտարխանի Ս. Աստուածածին Եկեղեցւոյն Տպարանի գրքերն՝ միշտ Քիթապճի Մարգարին կը գրկուէին ծախուելու համար :

Այս Տպարանն եւս հատաաաած է նորին Սրբազնութիւնը :

Մարգարին Ռուսաստանեայց ծուխերուն մէջ մասնաորապէս կը յիշուին Փիլիպպոս Արքեպիսկոպոս մը՝ որ վախճանած է ի Հնդկիս, Ս. Էջմիածնայ նախկին Աւագ-Լուսարար Յովհաննէս Կարբեցի Արքեպիսկոպոս (ապա Կաթողիկոս), Էջմիածնայ միաբան՝ Նախիջևեանցի Պօղոս Եպիսկոպոս, Երուսաղիմայ Նուիրակ՝ Բիւրականցի Աբրահամ Մ. Վարդապետ, Երեւանցի Աւագ Տէր Մատթէոսեան, որ քաջ ձայնաւոր եւ զեղազիր էր, Էջմիածնայ Գրադարանապետ Բազբեւանցի Յովհաննէս Վարդապետ, Մուշնեցի Անտօն Եպիսկոպոս, Խրիմցի Յովհաննէս Վարդապետ, Հնդկաստանի Նուիրակ՝ Վրթանէս Արքեպիսկոպոս, Պարոն Անդրէաս Ուսպէլեանց (յոյժ մտերիմն Մեարձակ Թագիաղեանցի, որոյ հետ յաճախ թղթակցութիւն ունեցեր, եւ բանաստ-

տեղծական ձօներգ մը նուիրած է առ նա), էջ-
միածնայ Սինօղի անդամ՝ Արդուինցի Գրիգոր Արքե-
պիսկոպոս :

Ականատես եղած եմ, որ իբր 20-30 տարիներ
առաջ՝ ի Կովկասիա՝ մեծաքանակ եկեղեցական գրքեր
կը ղրկուէին, զորս ճամբորդք կը գնէին մասնաւորաց
յանձնարարութեամբ, կամ իրենց հաշուոյն վաճա-
ռելու համար :

Մարգարէն կը հարցնէին եւ կը խնդրէին երկա-
սիրութիւնք Բերդումեանց Պետրոս Եպիսկոպոսի,
որ նշանաւոր էր իբրեւ լեզուագէտ եւ Աստուա-
ծարան, եւ որ էջմիածնայ ժամանակակից Միա-
բանաց փառքը իրաւամբ կրնայ համարուիլ՝ իւր
գրաւոր աշխատասիրութիւններովն, վարդապետա-
կան շնորհօքն եւ իւր բարձր տաղանդովն: Սորին
յայտնի երկասիրութիւնքն են՝ Մեկնութիւն Թղթոյն
Պօղոսի առ Նփեսացիս, Մեկնութիւն Գրոցն Մննդոց,
Մեկնութիւն Յոբայ, Մեկնութիւն Սրգոց երգոյն,
Մեկնութիւն Յայնութեան, Քարոզ Գիրք արեւկան
(երկհատոր), Ապաւիարարան՝ Գիրք Աղօթից. հատոր
Բ., Աղբիւր բացեալ յառակացն Քրիստոսի, Կեօն
Արդարութեան, Տաղարան, Ասուածանմանութիւն,
որ տպեցաւ 1827ին ի Կալկաթա, վերստին աշխա-
տութեամբ Մեսրոպայ Դաւթեան Թաղիաղեանց
Կարբեցւոյ: Եւ ուրիշ Աստուածարանական քաղուա-
ծոյք :

Աշտարակեցի Ներսէս Արքեպիսկոպոսն իսկ, որ
Եփրեմ Կաթողիկոսի հաճութեամբ ծայրագոյն Կա-
ռավարիչ կարգուած էր Եկեղեցական բարձր իշխա-
նութիւն վարելու, զանազան քաղաքաց կրօնաւոր-

ներու եւ ժողովրդեան համար, գրքեր յանձնարարած է Մարգարին :

*
*
*

Անցնիմք ի Պարսկաստան՝ որ դուռն կը համարուի Հնդկաստանի, Աֆղանիստանի, Զինաստանի Հայ գաղթականութեան, տարագրուած է Շահաբասի օրով :

Հայք՝ ի Պարսկաստան նշանաւոր անձնաւորութիւններ ունեցան, որպիսիք են Շաֆրազ կամ չքեղաչուք Հայազգի Սօճա Սարֆրազ, որ Շահաբաս Երկրորդի օրով փայլեցաւ ի Նոր-Ջուղա՝ վաճառականութեամբ եւ հարստութեամբ, այնպէս որ՝ Սօճա Սարֆրազի այցելութիւն մը տալ ուզեց Շահն՝ Զէնդէրութ գետի մօտ, ուր ամարանոց գնացած էր Սօճան Սարֆրազ :

Շահին ի պատիւ՝ գետեզրը $\frac{1}{8}$ րդ Ղրան ճերմակ դրամով ծածկած էր, զորս յետոյ Շահի ծառային բաշխեց :

Մինչեւ այսօր նոյն գետի վրայի Մարնուն կամուրջն, («Շաֆրազեան») կը կոչուի :

Ժէրդ դարու վերաբերող Պարսկահայոց մէջ Զուղայեցի Սօճա-Նազար մեծանուն Հայն կը յիշուի, որ մտերիմ եւ սիրելին էր Շահաբասին :

Սաֆար Զուղայեցի (Սօճա) նշանաւոր Պարսկահայն, որ պատուասիրուած էր Շահաբասէն. այնչափ մտերմութիւն ունէր նորա հետ, որ բարեհաճած էր նորա տունն այցելութեամբ պատուել :

Թահմազ-Գուլիին գլխաւոր սագէնսէն եւ ծաղրածուն (Իւֆլը) Հայազգի մ'էր, — կարծեմ Գէորգ անուն — որ Նատրը-Շահի մահուընէ ետքը՝ Նորա

մանրամասն կենսագրութիւնը գրեց :

Պարսկաստանի մէջ ունեցած եւք նշանաւոր Հայեր, որ երկրին եւ Տէրութեան մեծ ծառայութիւններ մատուցանելէ զատ, օգնած են Դպրոցաց եւ Եկեղեցեաց :

Խոսրով Խան Սամուէլեան Ղայթմազեանց ուսումնասէր անձն՝ 4,000 մանէթ նուիրած է Տփղիսու Ներսիսեան Դպրանոցին :

Ճրհանկիր Խան Էնակօլօփեանց, որ Տփղիսէն գաղթած է ի Պարսկաստան, ոչ նուազ հանրածանօթ ազգային մ'է իւր ժամանակցաց մէջ :

Չմոռնամք յիշելու թէ՛ Մարգարի ծուխերէն էր նաեւ Յովհաննէս Սարգսեան Սալմաստեցին, որ իւր ծախիւք եւ արդեամբ՝ 1846 ին 'ի Կալկաթա տպագրել տուած է Մեարովպ Դ. Թաղիադեանցի գրած Պատմութիւն Պարսից գիրքը :

Տաղանգաւոր Հեղինակին առ սատարս ուղղած գրութեան վերջաբանական տողերն՝ հարկ կը համարիմ աստանօր արտագրել :

« Թող Սաղամաստ ի քէն սկիզբն արատցէ՛ պարծիլ, որ ոչ միայն գրաւորական յառաջադիմութեան Ազգին քոյովսանն հանգիստգիր, այլ եւ ճշմարիտ բարեպաշտութեամբ՝ բազում Հայ անտերունջ որոց եղեր հայր բարեխնամ, եւ առ 'ի լոյս գիտութեանն առաջնորդ : »

Կը գտնուին նաեւ Պարսկաստանցի ուրիշ բազմաթիւ նշանաւոր աստիճանաւոր եւ պաշտօնեայ Հայազգիներ, ինչպէս անցելոյն մէջ, նոյնպէս ի նկրկայիս՝ Մելքում Խան, Նարիման Խան, Ներսէս Խան Ներսէսեանց, Սողոմոն եւ Թովմաս Խան Մէլիքեանց :

Յովհաննէս Խան Մասեհեանց, Մարտիրոս Խան, Սողոմոն Խան Դաւթեանց (ճարտարագետ արքունեաց), Ներիման եւ Գաբրիէլ Խանք Բեռնարդեանց, Ստեփան Խան Մինասեանց, Աղալար Խան, Յրէյտաւն խան, Եահեա Անտօն Խան, Աղալօ Խան, Ծատուր Խան Սեթխանեան (Թարգմ. Արտաքին Գործոց Նախարարութեան), Անտօն Խան Երուանդեանց, Թաղէոս Խան Վահրամեանց, Սողոմօն Խան Սազինեանց, Սիմէօն եւ Արտաշիր Խանք Չէլչեպեանց, Աւազ Խան Աւտանտիլեանց, Իսկէնտէր Խան Սէթխանեան, Փարվիզ Խան Ինէկօլօբեանց, Աւետիք Խան Վահրամեանց, Սողոմօն Խան Սիմէօնեանց (Ունուցիչ երաժշտութեան), Ճիմշիզ Խան Չէլչեպեանց, Սողոմոն եւ Խոսրով Խանք Վահրամեանց, Միրզա Կօրգին Խան յԱսգահան, Միրզա Սարգիս Խան:

*
*
*

Բիթթապճի-Մարզար՝ շատ յաճախորդներ ունէր ի Պարսկաստան, որոց մէջ յայտնապէս ծանօթ են Ատարպատահանի Առաջնորդ Սահակ Արքեպիսկոպոս Ատարունեանց, Դաւիթ Խան Մատուրեան՝ որ Պարսկական Դեսպան էր ի Ֆրանսա, բարձրաստիճան Սէթ Խան, Ստեփաննոս Ներսիսեանց, երեք եզրաբք՝ Միրզա Ռոստօմ, Մանուչար Խան՝ որ է Պարսկաստան Պետական առաջնակարգ պաշտօններ վարած է, եւ Աղալար-Խան, Միրզա Գուրգէն Խան, Աւազ Խան Մելիք Մեհրապեանց, Դաւիթ Թամամչեանց, բարձրաստիճան Միրզա Դաւիթ Մելիքեանց, Ծատուր Խան Սէթ-Խանեան, Մկրտիչ Մէ-

լիք Մեհրապեանց , Տէր-Նիկողայոս Արքեպիսկոպոս Թաւրիզոյ , Ատրպատականի Տէր Յակոբ Աւագ Գահանայ Տէր Կարապետեան , Ասպահանու Առաջնորդ՝ Յովհաննէս Արքեպիսկոպոս Սուրէնեան :

Ի Պոլիս երթեւեկող Պարսկաստանցի ճամբորդք հարիւրներով ժամագիրք , Սազմոս եւ այլ գրքեր կը տանէին իրենց հետ , եւ Նոր-Ջուղայի Ամենափրկչեան Վանուց տպարանին⁽¹⁾ մէջ տպուած գրքերը կը բերէին , որոց ամէն տեսակներէն կը գրտնուէին Մարգարայ Գրատունը , ինչպէս գրքիս կըցուած ցուցակէն պիտի երեւի :

Քիթապճի Մարգարայ որդին՝ Միքայէլ , որ վերջերս Հնդկաստան եւս այցելած է , հօրը անանուամբ մեծ համբաւ ստացաւ Թէհրանի մէջ , ուր մեծ մղում տուած է տեղւոյն ազգային կրթական գործոց , եւ մինչեւ իսկ Հայերէն Տպարան մը անդ հաստատել նախաձեռնեց : Հնդկաստանի Հայոց նպաստիւքը տառեր բերել տալով Պոլսէն :

Պարսկաստանի մայրաքաղաքին մէջ ի Թէհրան , 200 տուն Հայք կը բնակին , որ ունին Ղազվինու թաղին մէջ Ս. Գէորգ Եկեղեցին եւ ուսումնարան մը :

1869ին հաստատուած Ուսումնասիրաց Ընկերութիւնը կը հոգայ Վարժարանին ծախքն , որու հիմնադիրն եւ Տնօրէնն եղած է Մարգարայ որդին՝ Աղայ Միքայէլ Մարգարեան :

(1) Սոյն Տպարանը 1641 ին հաստատուած է Կեսարացի Թաւադուր Վարդապետ , որոյ աշակերտն էր Դաւիթ Վարդապետ՝ որ տեղւոյն Ամենափրկչեան Վանուց վերաշինութեան պատճառ եղաւ :

Շահի կառավարութիւնն 200 թուման տարեկան նպաստ կուտայ սոյն վարժարանին, Դավրէժու Դպրոցին, եւ Նոր-Ջուղայու Ուսումնարանին (զոր հաստատած է Մանուկ Որդանանեան Նոր-Ջուղայեցին), 100 թուման ալ Նոր-Ջուղայու Ս. Կատարինէ Կուսանաց վանքին :

*
*
*

Նոր-Ջուղան՝ 180 տարիներէ աւելի է, որ Տըպարան ունի տեղւոյն Ամենափրկչեան վանուցը մէջ :

Սոյն վանքին կտակ եղած էր 20,000 Կ. Ռուփի, որ կ'ստացուէր տարուէ տարի, եւ այժմ ի կորուստ մատնուած է : Տեղացիք սոյն կտակն՝ Սամեան կտակ անուամբ կը ճանչնան :

Եկեղեցիներէն ցարդ կանգուն մնացած 10 հատը կը պահէ, ինչպէս եւ Կեդրոնական եւ Օրիորդաց վարժարանները :

Նոր-Ջուղայի այս երկու վանքերը՝ բաւական մեծ եկամուտ ունին, որոց մեծ մասը կտակուած են ի Հնդկաստան գաղթող ազգայիններէ :

Նոր-Ջուղայու Դպրոցները՝ հակառակ իրենց ունեցած եկամուտին, արդիւնք մը արտադրած չեն այսօր, եւ անցեալ վիճակը փափաքել կուտան ուսումնասէրին եւ կրօնասէրին, երբ կը յիշուի թէ՛ խաւար կարծուած օրերու մէջ, վարժարանի գոյութիւնը աժէնտրեք չլսուած եւ չտարածուած, Նոր-Ջուղայու Դպրոցը՝ եկեղեցական եւ աշխարհական մշակներ յարուցած է, ինչպէս են, աշխարհականաց

դասէն՝ բարձրաստիճան Յովհաննէս Անն Մկրտիչ-
եան , Պարոնայք՝ Ասչիկ Մատուր Տէր Մարգարեան ,
եւ Աւետ Մարտիրոս Յակոբեան՝ իսկ Եկեղեցական-
ներէն՝ զոյգ մը Ընդհանրական Հայրապետներ , որ
օգտակար եղած են Հայ Եկեղեցւոյն :

Ասոնցմէ մին՝ Զուղայեցի Յակոբ Դ. Կաթողիկոսն ,
որ 1655 ին ընտրուած է , եւ ի մէջ այլոց , Հայ տպագ-
րութեան մեծ զարկ տուած , Փիլիպպոս Կաթողիկո-
սին նօտար՝ Մարեցի Մատթէոս Սարկաւազն 1656
ին յԱմալերտում յղելով եւ տառերու գաղափարներն
եւ ձեւերն մասնազէտ արհեստաւորաց ձեռամբ առա-
ջին անգամ կատարելագործել տալով :

Յակոբ Կաթողիկոս՝ նախ յերուսազէմ , ապա ի
Պոլիս ուղեւորած , եւ աստի յԱզրիանուպոլիս գնա-
ցած է՝ ի տեսութիւն Եպարզոսին , ուր կը գտնուէր
յայնժամ Նորին Բարձրութիւնը , եւ անտի վերա-
դարձած ի Ս. Էջմիածին , ուր քիչ մը ժամանակ մը-
նալէ յետոյ , վերստին կ'ստիպուի ի Մայրաքաղաք
գալ , ուր կը վախճանի 25 տարի Հայրապետութիւն
ընելէ վերջ , եւ կը թաղուի Բերայի Գերեզմանատան
մէջ , որ այժմ ուխտատեղի է մերձակայ բարեպաշտ
ազգայնոց :

Նոյնպէս , Զուղայեցի էր Աղեքսանդր Ա. որ 1707
ին Հայրապետ ընտրուած է , եւ 1715 ին վախճա-
նած , որոյ համար Տէր-Մեղքիսեզեկ Արքեպիսկո-
պոս կը գրէ իւր Եկեղեցական Պատմութեանը մէջ
հետեւեալ տողերը .

« Աղեքսանդր Զուղայեցին , չը կարենալով հե-
ռուէն դարման մատուցանել ազգային պառակտման ,
զիր կը գրէ Կղեմէս ԺԱ Պապին՝ տեղի չտալ երկ-

ազատակութեան՝ Հայոց բազմափիշտ Ազգին մէջ եւ
չսերմանել որոմն կրօնափոխութեան, որ նախաախնք
է Քրիստոնէութեան » :

*
*
*

Պարսկաստանի Ատրպատական նահանգի Հայա-
բնակ գաւառներն են Համատան՝ ուրկէ էր ընտրուած
1781ին Յովհաննէս Ժ. Պսլտյ Պատրիարքը եւ հո-
գեւոյս Կարապետ Վարդապետ Շահնազարեան,
Սալմաստ⁽¹⁾ որոյ Փայաջուկ գիւղին մէջ ծնած է
վերպագիր Մելիք Յակոբեանց, Խոյ՝ ուր ծնած եւ
մնած է մեծ հրապարակագիր Ստեփաննոս Նազար-
եանց . Մագու, Գունէյիստան, Մարանդ, Ուրմիա,
Սուլդուզ, Սովուխրուլախ, Դուխարդան, Մարաղա,
Դավրէժ, Ղարաղաղ, Արդաբիլ կամ էրտէվիլ :

Պարսկաստանի ընդհանուր Հայոց թիւն է 100,000:
Ռաշթ, ուր Հայք Եկեղեցի եւ Նախկրթարան մը
ունին, եւ Թանգարանի պէս բան մը հաստատած են
վերջին ժամանակներս, ուր կ'ընդունուին հրատա-
րակուած գրեթէ բոլոր Հայ թերթերը :

Դավրէժ, 400 Հայու տուն կը գտնուին, եւ ու-
նին Ս. Աստուածածին եւ Ս. Սարգիս անուններով
երկու Եկեղեցի : Տեղւոյն Արամեան Ուսումնարանը
համբաւաւոր եղած է, ուր կ'աւանգուին կարեւոր ուս-

(1) 1541 ին ընտրուած Ստեփաննոս Ե. Սալմասացի Կա-
թողիկոս մը ունիմք, որ ճանապարհորդած է յԵւրոպա, յա-
ջորդութիւնն Յողլով՝ 1547 ին Սերասացի Միքայէլ Ա. Կա-
թողիկոսին :

մանց ճիւղերէն զատ՝ Հայերէն, Պարսկերէն, Ֆրանսերէն եւ Ռուսերէն լեզուները :

Պ. Սամուէլ Գիւլզատեան ներհուն անձն՝ մշտնջենաւոր Տեսուչ-Դասատու կարգուած է :

Հանգուցեալ Անդրէաս Եպիսկոպոս՝ իւր Առաջնորդութեան օրով մեծ խնամք կը տանէր՝ սոյն Ուսումնարանին, որոյ ունեցած պատրաստ 2,000 թիւ մէն դրամազլխին վրայ՝ 1875 ին հանգանակութեան մը ձեռնարկելով՝ 3,200 թիւ մէն եւս բարդեց, եւ 12 0/0 տոկոսով շահու դրաւ երաշխաւորեալ անձանց քով :

Այս Ուսումնարանին համար Ռուսաց Չարն 100 թիւ մէն տարեկան կապած է : Ուսումնարանն ուրիշ եկամուտներ ալ ունի :

Դավրէժցիք՝ 1875 ին Ընթերցարանական Ընկերութիւն մը կազմեցին, չեմք դիտեր թէ՛ կը շարունակուի՞ ցարդ :

Դավրէժի կրթական անցեալ գործունէութիւնը շատ փառաւոր է :

Մեր հանգուցեալ բարեկամ Գալուստ Շիրմազանեան⁽¹⁾ 1875 Նոյեմբեր 15ին Մասիս լրագրոյ 1759 թուոյն մէջ կը գրեր ,

«1836 ամիսն ժամանեցու Հնդկաստանէն Թէվրիզ՝ երեւելի Հայկաբան Մեսրոպ Թաղիադեանցն, եւ միջնորդութեամբ Անգղիացոց հիւպատոսի՝ ընդունեց պաշտօն Վարժապետութեան Անգղիական լեզուի արքայազն Մելիք Ղատու միւրզայի քով : Առ ժամանակ մը նորա մօտ մնալէ յետոյ, խնդրանօք քանի մը ան-

(1) Սորա ընդարձակ Կենսագրութիւնն ունիմ ծրագրած :

ձանց՝ յանձնառու եղաւ Հայկաբանութեան դասա-
տուութիւնն Ուսումնարանի մէջը, տարեկան 60
թիւմէն ոռոճկով ։ »

Մեարովպ Թաղիադեանց՝ որ ի Նոր-Ջուղա Սէ-
թեան Մկրտչի դասեր՝ Թանգում Օրիորդի հետ ա-
մուսնացած էր, եւ հետը տարած էր ի Դավրէժ ։
ուր վախճանած է ։

Այս պատճառաւ քամբազդ Թաղիադեանց կը հա-
ռաչէ եղեր, ըսելով թէ՛ սարսափելի մտայուզութիւն
կ'զգամ Ուսումնարանը յաճախելոյս ժամանակն,
որովհետեւ պարտաւոր եմ իմ Թանգ Թանգուով գե-
րեզմանի մօտովն անցանել՝ որոյ տապանագիրն է,

« Թանգ Մեարովպայ Թաղիադեանց

Օտար յիմոց Հայրենեաց

Ի ծնանել (1) զմարդ յաշխարհ

Մնայ ինքնին առ Աստուած ։

1837 ամի 18 նոյեմբերի ։ »

Դավրէժ վայելած է նաեւ 1837 ին Ղարադաղցի
անուանի Պօղոս Վարդապետի(2) ներկայութիւնն ալ ։

Պօղոս Վարդապետ՝ ի Դավրէժ մասնաւոր Վար-
ժարանի մը մէջ ութ ամսոյ չափ տասնի մօտ աշա-
կերտաց Քերականութեան և Ճարտասանութեան դա-
սեր աւանդած է, եւ յետոյ ստիպեալ՝ վերադարձած
յԱզուլիս, ուստի եկած էր ։

(1) Երկունքի ժամանակ՝ խեղճը մեռած է ։

(2) Համբաւաւոր Ուսուցիչն է՝ Քանաքեռցի Խաչատուր
Արովեանցի, Մեարովպ Թաղիադեանցի, Խոյեցի Ասեփաննոս
Նազարեանցի, Պարսկաստանցի Գալուստ Շիրմազանեանցի եւ
այլոց բազմաց ։

Նոր-Չուզայի Առաջնորդութեան ներքեւ էր Քապուլ, մինչեւ ցկարապեա Եպիսկոպոս : Սակայն Նորին Սրբազնութեան յաջորդները՝ Ժողովրդեան նաւազութեան եւ այլ պատճառներով, թերացան Քահանայ մը կամ այցելու Վարդապետ մը դրկել, զանազն հովուելու համար, որով հետզհետէ նուաղեցան եւ վերջերս հազիւ 4 այր, (1) 8 կին (2) եւ 3 մանուկ մնացած են, որոնք առ ի չգոյէ անձնդիր հովուի, Անգլիական Քարողիչներ լսելով՝ հետզհետէ իրենց հարազատ մայրենի Եկեղեցիէն ցրտացան :

Ժամանակ մը այս փոքրաթիւ Ժողովուրդը Վարդան անունով Հայ բժիշկ մը կը մխիթարէ եղեր՝ քարոզելով եւ Եկեղեցւոյն մէջ Դպրութիւն կատարելով : Բայց զժբաղդաբար՝ սոյն Հայ բժիշկն ալ օրին մէկը գեղադէմ Աֆղան օրիորդի մը սիրահարուելով, կ'ամուսնանայ, եւ կը պարտաւորի իւր կնոջը քարոզին հետեւիլ . . . :

Պարսկաստանէն Նատրը-Շահի հետ եկող 200 տունէ աւելի Հայերը կառուցին 1737ին Քապուլի Եկեղեցին՝ Ճէլա-Լապատի դրան մօտ Պալա-Հիսար կոչուած ամրոցին մէջ :

Եկեղեցին ունի 36 ոտք երկայնութիւն, 15 ոտք լայնութիւն . իսկ բնմը՝ 8 ոտք բարձրութիւն եւ 5 ոտք՝ լայնութիւն, եւ առաստաղէն լուսամուտ մը բացուած է :

(1) Ասոնցմէ մին է Սարգիս Խրք Խան՝ հրապարակին ծանօթ համազգին, երկրորդն՝ տեղացի Վարդան Բժիշկն, երրորդն՝ տեղւոյն էմիրին ռան Անգղիական լեզուի Ուսուցիչն :

(2) Տ. էմիր Աչիմ Խանի թիկինը :

Եկեղեցին՝ երկար ատենէ ՚ի վեր Ս. Պատարագ չէ մատուցուած. եւ փոխանակ Ս. Հաղորդութեան, տարին մէկ անգամ յԵրուսաղէմ շինուած նշխարքն ուսելով կը գոհանան :

Եկեղեցին մաքուր պահուած է . եւ շատ կը յարգեն իրենց հետ տարած Հաղորդութեան Սկիհն , եւ խորանին մէջ դրուած Յիսուս ՚ի գիրկն Մարեմայ , եւ Հայր-Յովոէի՝ Նորա մօտ նկարուած պատկերն :

Սեղանին վրայ կը տեսնուին վեց աշտանակ, երկու արծաթեայ փոքր Խաչեր , զոյգ մը արծաթապատ Աւետարան , եւ դասին մէջ հին ձեռագիր Ատենի Ժամագիրք մը :

Աֆղանիստան աւելի հին Հայ գաղթականութիւն մը լինելն կը հաստատուի , Ղըլզայիներու ցեղին հայածին լինելէն , որք այսօր 10,000 էն աւելի կը հաշուին :

* * *

Նոր-Ջուղայի միջոցաւ կը յղէր Մարգար իւր գրքերն ՚ի Հնդկաստան , եւ նոյն ճանապարհաւ կըստանար Հնդկաստանի այն հազուագիւտ գրքերն եւ պարբերական թերթերն , որ կը տպուէին անդ :

Գիտնալ պէտք է , որ մեր Ազգին անդրանիկ թերթըն հրատարակուած է ի Մադրաս՝ Ազդարաւ անուամբ 1794 ին , եւ աստ կը գեանդեմք իրենց թուականաց կարգաւ Հնդկաստանի զանազան քաղաքաց մէջ տպեալ Հայ թերթերու անուններն , զորս Մարգար՝ ցոյց կուտար Ամիրաններուն , զանոնք զրգուելու համար , որպէս զի սատար եւ մեկենաս կանգնին Հայ գրոց տպագրութեան :

Եւ կը հրատարակուէին Հնդկաստանի այլ եւ այլ
Հայաբնակ քաղաքաց մէջ,

1. — Ազդարար՝ ի Մադրաս, 1794-1797 :

2. — Շսեմարան՝ ի Կալկաթա . 1810 :

3. — Օճանսփռեան՝ վիմատիպ ի Պոմպայ . 1810 :

4. — Ուսումնասէր՝ վիմատիպ, Սինկափուր 1843 :

5. — Ազդասէր Ա. Ընկերութեան՝ ի Կալկաթա .
Վերատեսուչ՝ Մ. Դ. Թաղիաղեանց . 1845-1848 : Վե-
րատին հրատարակեալ 1850-1852 :

6. — Ազդարար . Երկրորդ անգամ ի Մադրաս
հրատարակուած 1846 : Վերատեսուչք՝ Ս. Պ. Յով-
հաննէս եւ Փ. Պ. Միլիտոս :

7. — Հայելի՝ լրագիր ի Կալկաթա . 1846 :

8. — Բանասէր՝ (Ս. Պ. Յովհաննէսեան) ի Մադ-
րաս : 1848 :

Մարգարայ մեռնելէ վերջը հրատարակուած է
նաեւ .

9. — Եղբայրասէր (Եղիազար Տէր Յարութիւն-
եան) ի Կալկաթա , 1862 :

10. — Արեւելեան Հնդկաց լրագիր ի Կալկաթա՝
1863 :

• •

Գրավաճառին պաշտօնը մեծ է : Մարգար գիտէր
այս , եւ անկեղծութիւնը , ուղղամտութիւնը եւ
գործոյն մէջ ունեցած հաւատարմութիւնը ծանօթ էր
համայն հեռաւոր եւ մերձաւոր գրագիրաց եւ ուսում-
նասիրաց :

Այո՛ , ոչ միայն ի Ռուսաստան եւ ի Պարսկաս-

տան , այլ եւ ՚ի Հնդկաստան ծանուցուած էին Մարգարայ անունն եւ հռչակը , մինչ իսկ վերջին ժամանակներս՝ Կալկաթայէն Մարգարեան Գրատան յանձնարարութիւնք կը լինէին :

Մարգար՝ իւր ընտիր ընաւորութեամբը՝ լաւ գաղափար մը կազմել տուած էր Արեւմտեան Հայոցս վրայ , որ գովեստիւք կը խօսէին իրենց հրատարակութեանց մէջ :

Այս առթիւ աւելորդ չհամարուիր կարծեմ յառաջ բերել Հնդկաստանի տպարաններն , եւ այն յայտնի անձնաւորութիւնք՝ որք օգտակար հանդիսացած էին Ազգին՝ իրենց միջավայրին մէջ , եւ անոնց ուսումնասիրութիւնը կանխածանօթ էր Մարգարայ :

Ապաքէն , Հնդկահայերն՝ իրենց մեծագործութեամբ եւ ջանասիրութեամբ մեծ համբաւ հանած եւ կարծել տուած էին թէ՛ նոքա ի սկզբանէ շատ մեծ գաղթականութիւն մը կազմած լինին : Բայց այս սխալ է : Ընդհակառակը՝ նոքա Նոր-Ջուղայէ եւ Շիրազէ գաղթեալ փոքրիկ գաղթականութիւն մ'էին , ցրուեալ Հնդկաստանի քաղաքաց մէջ՝ եւ հոն ի փառս Քրիստոնէութեան , առաջին անգամ փառաւոր Եկեղեցիներ եւ Դպրոցներ կառուցած էին , Եւրոպացւոց անդ հաստատուելէն շատ տարիներ առաջ :

Հնդկահայոց առաջին Եկեղեցին շինուած է 1652 ին Հնդկաստանի քաղաքաց նշանաւոր նահանգազուլիններէն՝ Ագրայի մէջ , ուր այժմ կը տեսնուին բազմաթիւ ազգայնոց տեղ՝ միայն Հայոց տապանաքարեր :

1832 ին կը բնակէր յԱզրա՝ Կօնէլ-Յակոբ Պետրոսեան Հայազգին, որ Սպարապետ էր Ակադարայատի Թագաւորին: Նոյն ատեններ տեսնուած էին անդ՝ Եհնի-Գարուցի եւ Սամաթիացի Հայեր:

Այս նահանգը՝ Կալկաթայէ 40 օրուան ճանապարհ հեռի էր:

Մարգար՝ Հնդկաստանի վրայ բաւական տեղեկութիւններ ունէր, որ կը հաղորդէր Նուիրակներու, եւ կը յորդորէր՝ որ ուսեալ անձեր անդ ուղևորին, ուր հոռնձք՝ բազում են, եւ մշակք՝ սակաւք:

Եւ արգարեւ Պոլսեցի Պօղոս-Պետրոս Լազարովի՝ Մարգարէն հետաքրքրուելով այցելած էր Հնդկաստանի քաղաքները, եւ տեղագրած՝ առանձին գրքով:

Եւ թող ներուի մեզ, որ Մարգարայ կենսազրութեան անթիւ համառօտ տեղեկութիւն մը տամք Հնդկահայոց վրայ, որոնք թերթեր եւ գրքեր հրատարակեցին:

Հնդկաստանի Հայ գաղթականութեան մէջ ամենէն աւելի փայլուն համբաւ կը վայելեն ի տարեգրութեան՝ Մադրասի Հայք, որ 1700 ին գաղթած են, եւ նշանաւոր հանդիսացած՝ իրենց ուսումնասիրութեամբ եւ բարեգործութեամբ:

1720 ին Աղա Պետրոս Ոսկանեսան երեւելի Վաճառականն՝ իւր ծախիւք կը կառուցանէ Ս. Աստուածածնայ Եկեղեցին լերան մը գագաթը, ո՛ւր տեղական աւանդութիւնը կրօնէ թէ՛ Թովմաս Առաքեալն նահատակուած է անդ: Այս այն անձն է, որ կը կտակէ 1750 ին մեծ գումար մը Վանքերու, Եկեղեցեաց եւ զանազան հաստատութեանց, եւ 26, 000 Կ. Ռուփի եւս, ի Զուզա՝ Դպրոց մը կառուցանե-

գաւ, եւ իւր մարմինը անդ հայրենի դամբարանին մէջ ամփոփելու առաջադրութեամբ:

Պօծա Գրեգոր Միքայէլեան Հայազգի Վաճառականն ի Մադրաս՝ Սիմէօն Կաթողիկոսի օրով ոչ միայն էջմիածնայ տպարանին շինութեան եւ անոր կարեւոր պարագայիցը գնման կը սատարէ, այլ եւ էջմիածնայ թղթարանը շինել տուած է իւր ծախիւքը: Սոյն թղթարանէն ելած թղթերուն վրայ թափանցիկ կը տեսնուին Գ. Մ. գլխատառերը Մեկեանասին, զոր Շահաթունեան ժամանակակից Պատմաբանն ուշադրութիւն բրած չէ էջմիածնի եւ երից գաւառացն Աբարաւայ ստորագրութեան անուն գրքին մէջ:

էջմիածնայ թղթարանը՝ տարարագղաբար շուտով անէութեան գատապարտուած է, անշուշտ անհամբոյր պարագայից աղազաւ:

Մադրասի նշանաւոր Հայերէն էր՝ Աղա Եգուարդ Ռափայէլ Ղարամեան, որ 1789 ին պատկառելի գումար մը կտակած է, ի Վենետիկ՝ Ռաֆայէլեան անուամբ Վարժարան մը հաստատելու, ընդ Վերատեսչութեամբ Մխիթարեան Հարց, ի կրթութիւն Հայ դաւակաց:

Ռափայէլ Ղարամեան՝ սոյն կրթանուէր գումարէն զատ, Հունգարիոյ դրամատունը՝ Եղիսաբէթուարօշի Հայ Դպրոցին մէջ մայրենի լեզուն ուսուցանելու համար թողուցած է շուրջ 15,000 Քիօրին, ինչպէս ըսինք, այսօր ի վտանգի է, եւ Հայ Դպրոցն Հունգարականին մէջ եթէ ոչ ձուլեալ, գէթ միացեալ է:

Ռափայէլ Ղարամ՝ Վիէննայի Տպարանին ալ օգ-

նած կ'երեւի, իւր ի Հունգարիա ճանապարհորդութեան միջոցին, եւ իւր ծախիւքն տպել տուած է 1843ին ԿՈՒԻՆՏՈՍԻ ԿՈՒՐՏԻՈՍԻ ՌՈՒՓԱՅ վասն գործոց եւ արութեանց Աղեքսանդրի Մեծի, յաւելուածովքն Փրէնսէմիոսի. զոր թարգմանած է Հ. Յովսէփ Գաթրճեան, ի Մխիթարեան ուխտէն.

Այլեւ, 1816 ին ի Վենետիկ ՌՕԼԷՆԻ Պասմուքեան վեց հատոր հրատարակութիւնը եղած է արդեամբք եւ ծախիւք պարոն Աղեքսանդրի Ռափայէլի Ղարամեան, «Յերախտագէտ յիշատակ մեծապատիւ Հօր իւրոյ Աղայ Եղվարդի Ռաֆայէլի Ղարամեան որ երբեմն վաճառական ի Մազրաս ի Հնդիկս» :

Դարձեալ, ՌՕԼԷՆԻ Հնախօսութիւնը՝ տպեալ ի Վենետիկ, 1825 ին. արդեամբք եւ ծախիւք Պարոն Աղեքսանդրի Ռափայէլի Ղարամեան, «Յերախտագէտ յիշատակ Հօր իւրոյ Աղայ Եղվարդի Ռափայէլի Ղարամեան, որ երբեմն վաճառական ի Մազրաս» :

Յիշե՞մք նաեւ ՓԻԼՈՆԻ Եբրայեցոյ Մնացորդ ի Հայս մատեանը, որ 1826 ին ի Վենետիկ տպուած է՝ արդեամբք եւ ծախիւք Պարոն Աղեքսանդրի Ռափայէլի Ղարամեան :

Չմոռնամք գրելու թէ՛ Ռափայէլ Ղարամեանի Եղբայրն՝ վերոյիշեալ Աղա Աղեքսանդր՝ որ Անգղիոյ հպատակ էր, Լոնտօնի Խորհրդարանին անդամ ընտրուած է 1815 ին :

Ի Մազրաս հղող Հայերէն՝ 1784 ին միլեօնատէր կը լինի Աղա Շամիր, որ կը հաստատէ Դպրոց, Տպարան եւ զանազան բարեգործական ազգային հաստատութիւնք :

Կը յիշուի նաև Վարդան Սեթ Սամ նշանաւոր Վաճառականը, որոյ հարսանիքն ընդ Օրիորդ Մ. Ս. Ղազարեան, տարեգրած է Մ. Դ. Թաղիադեանց՝ 1846 Սեպտեմբեր 29 ին :

Հնդկաստանէն՝ հարսանեկան տպեալ հրաւիրագրեր եկած են Մարգարայ, 'ի ցոյց հեռաւոր մը-տերմութեան եւ 'ի նշան յարգանաց :

Մարգարայ հին թղթերուն մէջէն կարմիր մելա-նով տպուած, հարսանեկան հրաւիրագրի մը պատ-ճէնը կը զետեղեմք աստ, ուղղեալ նորա բարեկամ-ներէն՝ Գրիգոր Ստեփանեանի, 1796 Ազարիայի ⁽¹⁾ Արամ ամսոյ 29 ին :

(1) Պարսկաստանի եւ Հնդկաստանի Հայք՝ դեռ մինչեւ վերջին ժամանակներս Ազարիայի Տոմարը կը գործածէին, որ շինած է՝ Ազարիա անունով Հայ մը :

Ազարիայի ամիսներն են՝ Շամս, Ադամ, Շրսթ, Նախայ, Ղամար, Նաթար, Թիրայ, Դամայ, Համիրայ, Արամ, Ովդան, Նիրհն, եւ Աւելեաց՝ որ հինգ օր կը հաշուի, իսկ նախ-ընթացներն՝ 30 ական օր :

Մեքաղեանայ Ազնիւ Պարոն Գրիգոր Ստեփանեան

Յայտ առնելով քոյուսդ Ազնուութեան, զի զսրեւի որդեակն եւ զանգրանիկն իմ Յովհաննէս Սարգիս՝ զոր յառաջադրեալէի Ասուածային օրինօքն ամուսնացուցանել ընդ չքնաղ եւ գեղաղեշ օրիորդ խաթունին, այսինքն՝ ընդ սրբարփի զսէր յուսառեալ հոգի Պարոն խաչիկ Աւարելին՝ վաղեմի բարեկամին իմոյ. ցանկամ այժմ՝ զի ձերովդ քայքայ ընկերակցութեամբն հասուցանել ՚ի կատար զսիրատենչ սիսեան իմ Ասուածով.

Արգ՝ ժամ է ինձ վճարել զվերոգեալ հայրական պարսն իմ՝ սրեւի որդւոյ իմոյ, եւ Ազնուութեանդ քոյուս՝ յարտենչ բարեկամին եւ ամենախոնարհ պաշտօնատարին, Աւար՝ խնդրեմ սիրտխառն ըզօխ յամենեցունց շնորհս բերել ՚ի ՅՅ երորդ Արամ ամայն ՚ի շնորհայի պատկեր աւուրն երկուշաբաթի երեկոյին ընդ փոքրիկ յարկաւ իմով առ ի ընկերակցի ընդ սեզ ՚ի տուն հարսին եւ անօրմինչ ՚ի Սուրբ եկեղեցին. որ զինի ընկալնոյն շնորհօքն Ասուծոյ՝ որդւոյ եւ հարսին իմոյ զՍուրբ ամուսնութեան պատկն, զառնալ վերսին եւ խրախճանակից լինի ընդ սեզ ընդ խոնարհ յարկաւ իմով ՚ի նոյն երեկոյեան ընթրիսն. Սմինասարաս խնդրեմ եւ ՚ի վաղուեան աւուրն շնորհս բերել, զի ՚ի ճաշն՝ եւ ՚ի ընթրիսն նոյնպէս հրճուակից եւ խրախակից լինի ընդ սեզ՝ զի ՚ի միասին վայելցուցուր զուրախութիւն խրախճանութեանս մերոյ, որոյ վասն ունիմ եւ ես իսկ արտմտօք՝ բոճակերեցել անընդհատ յոյնասարսան ամենեցունց լինի միշտ միահաղոյն խրախ եւ ցնծուն՝ ըստ ըզօից իւրարանյալուոց յաւէս՝ ընդ հրճուանս իմ, որ եմ սեծապէս շնորչակալութեամբ :

1796 Արմ 29 Ներկայ :

Քրտնդ Ազնուութեան Խոնարհ Ծառայ

Սրբիկ. Տէ. Յովհաննէս

Ի Մաղրաս՝ այն ատենները ծանուցեալ անձնաւորութիւններ էին՝ Աղա Նազար Յակոբջան Շամիրեանց, Աւետիկ Յարութիւն Շիրխօռեան, Սիմէօն Մկրտումն Շիրազեցի Մըմրկեանց, Տէր Նիկողայոս Տէր Յարութիւնեան :

Արդէն համայնածանօթ Աղա Սամուէլ Մկրտիչ Մուրատեան՝ (1) ծնեալ 1760ին յԵւզոկիա, եւ 1816ին վախճանեալ ի Մաղրաս, ուր հաստատուած էր վաճառականութեամբ :

Աղա Սամուէլ Մկրտիչ Մուրատեան մէկ միլիօն Քրանքէ աւելի գումար մը կտակած է, որ յանուն իւր՝ Եւրոպայի մէջ Վարժարան մը բացուի Հայ մանկաւոյն դաստիարակութեանը համար՝ որ պիտի բերուէին Հայաբնակ Թուրքիոյ քաղաքներէն :

Բացուելիք Վարժարանին ուսումնական Վարչութիւնը տրամադրուած էր՝ Վենետկոյ Մխիթարեան Միաբանութեանը յանձնել :

Մուրատեան Վարժարանը՝ նախ Խտալական քաղաքներէն՝ ի Պատարոն կամ Փատուա, յետոյ ի Փարիզ հաստատուած, իսկ այժմ ի Վենետիկ փոխադրուելով Ռափայէլեանի հետ կցորդեալ, Մուրատեան-Ռափայէլեան Վարժարան վերածայնութեան

(1) Իւր ծնողացը՝ յիշատակին համաւ Յարզմանել թուած է 1899 ին Բեյխասը, յիշատակագրելով Թէ՝

« Ի լոյս ընծայեցի ՚ի մխիթարուծիւն իմ, եւ ՚ի յաւերժական յիշատակ ՚ի Քրիստոս հունգուցեալ բարեպաշտօն ծնողաց իմոց, Շօռոնեցի բարեյիշատակ հօր իմոյ Սարուսի որդի Աղա Մկրտիչ Մուրատեանց, եւ մօր իմոյ Եւզոկիացի Լազեանց Միքայէլի դուստր Պէկզասայ Տիկնոջ : »

տակ կը շարունակէ , առանց ճշդիւ գործադրելոյ կը-
տակն :

Գրիգոր Սամեան երեւելի Վաճառականն ալ 1833
ին կտակեց 20,000 կ. Ռուսիի՝ Նոր-Ջուղայի մէջ
Դպրոց բանալու համար , ուր 1834ին հիմնադիր-
բարերարի անուամբը կառուցուեցաւ եւ շարունա-
կուեցաւ մինչեւ 1853 , եւ անդ երկիցս շրջանաւ՝ դա-
սախօսեց Մեսրոպ Դ. Թաղիադեանցն , բայց ի վեր-
ջոյ Սամեան Վաճառանոցի տնանկութեամբ փակ-
ուած է յիշեալ Վարժարանը :

Մաղրասու ժողովուրդն՝ բարեպաշտ գոլով , կրթ-
թական եւ եկեղեցական հաստատութեանց եւ Վա-
նօրէից՝ միշտ ձեռնտու գտնուած է , մանաւանդ Մար-
գարի անուանի ծուխերէն՝ Մաղրասեան Հայոց
Եկեղեցւոյն Արժանապատիւ Աւագերէցն եղող Աս-
տապատոցի Տէր-Յովհան Մանուկեանի յորդորանօքն
եւ քաջալերութեամբը , որոյ շնորհիւ մեծ օգ-
նութիւն գտած է 1826ին ժամանակները՝ Լիմ եւ
Կտուց Անապատներու նուիրակ Սիմէօն Վար-
դապետն :

* * *

Մաղրասի եկեղեցւոյ որբերու սնտուկն՝ 800,000
Ֆրանք զրամագլուխ ունի , որոյ շահն այժմ կը բաժ-
նուի տեղւոյն կարօտ Հայոց , որք գրաւած են նախ-
նի երեւելի հարուստ ազգայնոց տեղն , եւ որ 5-6
տունէ բաղկացեալ է :

Տեղւոյն Քահանայն է այժմ՝ Տէր-Եղիշէ Մկր-
տումեանն :

Երբ Մադրասի անցեալ հարուստ Հայերն յիշեցինք, պէտք է յիշել նաեւ այն երեք անձնաւորութիւններն՝ որք ազգային Տպարաններն հաստատելով մեծ գործունէութիւն ցոյց տուին, եւ ժամանակին լուսաւորութեան նպաստեցին :

Յիշեալ անձնաւորութեանց առաջինն է՝ Շամիրեան Յակովբ, որ ի Մատրաս՝ անցեալ դարուն մէջ սկզբնաւորեց Հայ տպագրութիւնն 1772 ին :

Երկրորդն է՝ Տէր-Յարութիւն Շմաւոնեան Շիրազեցին, որ 1794 ին Ազդարաւ անուն անդրանիկ Հայ ամսագիրն հաստատեց եւ հրատարակեց ի Մադրաս, ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնայ Եկեղեցւոյն, իւր սեպհական տպարանին մէջ :

Սոյն ամսաթերթը շարունակուած է 1795 եւ 1796 ին : Աշխատակցած են այս թերթին՝ ի մէջ այլոց, Արղութեանց Երկայնարագուկ Յովսէփ Արքեպիսկոպոս եւ Ստեփաննոս Յովհաննէս Գուլամիրեան :

Ազդարարին մէջ տպուած է — եթէ չեմ սխալիր՝ կարմիր մելանով — Գրիգորիպոլիս քաղաքի շինութեան Կայսերական հրովարտակին պատճէնը՝ բնագրէն զազափարեալ :

Շմաւոնեան Տէր-Յարութիւն՝ ոչ միայն իրեն յատուկ Տպարան եւ Ամսագիրն ունեցած է, այլ եւ դպրոց՝ հաստատեալ 1793 ին :

Ազդարարի տարեկան կազմեալները տեսած եմ հանգուցեալ Անուխեան Եսայիի քով, որ Քիթապճի Մարզարէն առած էր :

Յետ մահուան Ե. Անուխեանի, Ազդարարի ֆոլէսիոնը՝ 17 Օսմանեան լիբայի ծախուեցաւ Վիէնայի Մխիթերեան Հարց :

Մադրասի մէջ նոյնպէս, մասնաւոր տպարան բացած է Սարգիս Աղամալեան, եւ իւր ծախիւք տպիւ տուած է ՃԱՇԱԿԵՑԷ՛Ք կրօնական գիրքն, սկիզբն զնելով կենդանագիրն՝ իւր հետաքրքրական տարազով, որ կը տեսնուի նեանաւոր ազգայնոց համայնացոյց պատկերներու հաւաքածոյին մէջ՝ թիւ 36 :

Ի Մադրաս պահուած էին նաեւ գրչագրեր, որոցմէ միոյն լուսանցքին վրայ՝ 1846 ին Մեսրոպ Դ. Թաղիադեանց հետեւեալը ծանուցած է ,

« Վանանդեցի Թովմաս Վարդապետ գրեալ էր յեզեր Նարեկին իւրոյ՝ զոր տեսի յԱմսդերձամ ի 1710 Յունիս 2 ումն :»

Թիւն 1691 ՚ի կողմն Աֆրիկոյ՝ որ է իշխանութիւն եւ Թագաւորութիւն Արաբացոց , որոյ հռչակաւոր քաղաքն կոչի Յէս , եւ է հուպ եւ հանդէպ Սպանիոս յայնկոյս ծովուն :

Անդ լեալ ասի Թագաւոր ոմն յառաջ քան զայս՝ որ այժմս ունի զԹագաւորութիւն , զորմէ ասեն հաւաստապէս եւ ճշմարտիւ ծնեալ բազում որդիս յերանաց իւրոց . այսինքն՝ հազար եւ ութ հարիւր որդիս յայլ եւ այլ կանանց :»

Մադրասէ վերջը կը սիրեմք խօսիլ Կալկաթայի վրայ, ուր կառուցած են Հայք՝ 1724 ին Ս. Նազարէթ Եկեղեցին , 2,000,000 Կ. Ռուփիէ աւելի շարժական եւ անշարժ ստացուածքով, որոց եկամուտն անազին գումարներ կը կազմէ. եւ կը հաւաստէ ի

Հնգիկս ուղեւորող Երուսաղիմայ Միաբան՝ Սուքիաս Վարդապետ թէ՛ հողային սեպհականութիւններէն զատ, 360 կտոր կալուած ունի, այդ կրօնական հաստատութիւնը՝ նոյն իսկ Կալկաթայի մէջ:

Այս կալուածները մատակարարելու եւ հասոյթները գանձելու համար՝ յատուկ Գանձապահ մը կարգուած է, որ երբեմն Պ. Թովմաս Թովմասեանին վիճակուած էր:

Ս. Նազարէթ՝ ամրակառոյց հոյակապ սեանց վրայ կառուցուած է, եւ ունի երեք խորան: Աւագ-Սորանին յանդիման՝ Տաճարին կից շինուած է Զանգակատունը, որոյ վերայ Սաչիկ Առաքելի յատկապէս Եւրոպայէն բերել տուած խոշոր եւ հրապարակային ժամացոյցը զետեղուած է:

Յիշեալ փառաւոր Եկեղեցւոյն հիմնադիրն է՝ Նազարէթ անունով մեծագործ Հայ մը:

Կալկաթացիք ունին նաեւ երկրորդ Եկեղեցի մը, կամ գեղակերտ ուխտատեղի մը՝ քաղաքին մօտ, ուր ուխտաւորներ կը յաճախեն:

Այժմ կը գտնուին աստ 100 տուն Հայ եւ չորս Քահանայ: Աւագերէցն է՝ Արժանապատիւ պեղարդ Տ. Յովհաննէս Սաչակիր Աւագ-Քահանայ Սաչկեան,⁽¹⁾ որ իւր 300,000 Կ. Ռուփիի հարստութիւնն անգլաւակ լինելուն, Մայրավանքի մը կտակելու պատրաստականութիւն յայտնած է, կըսեն:

(1) Երկնային Հրաւիտակ անուն աշխատասիրութիւն մը ունի Նորին Արժանապատուութիւնը, յափալ 1870ին ի Կալկաթա:

՚ի Կալկաթա՝ 1821 ին , Մնացական Վարդան՝ Մարդասիրական ձեմարանին հաստատութեան պատճառ եղած է , նախապէս 20,000 Կ . Ռուփի վճարելով , եւ ուրիշներն զայնս յորդորելով :

Մարդասիրական ձեմարանը բացուած է 120 ուսանողաց համար , եւ անժառանգ Վաճառական Տիկին Սոռոմսիմի Լէմբրուկինն՝ որ 1834ին մեռած է , Մադրասի համար ըրած մեծագումար կտակներէ զատ՝ կարելոր գումար մը եւս նուիրած է Մարդասիրական ձեմարանին , ինչպէս նաեւ ուրիշ Մեկեւաններ՝ յատուկ կտակներ ըրած եւ գրամագլուխն աւելցուցած են , հանդերձ բազմաթիւ կալուածներով :

Մ . ձեմարանի պատրաստ հնչուն գրամներն՝ Անգղիական Դրամատան մէջ գրուած է , որ երբեմն 17,000,000 Կ . Ռուփի կ'ենթադրուէր , սակայն քանի մը տարի յառաջ հրատարակեալ վիճակագրութիւն մը՝ 285,000 Կ . Ռուփի կը ներկայացնէ յիշեալ մայր գումարը , որոյ մի մասն՝ Դրամատունէն առնուելով , անչարժ կալուածներ գնուած է , ՚ի հաշիւ Մարդասիրական ձեմարանի կրթական հաստատութեան :

Մ . ձեմարանի մատակարարութիւնը վեց պատուաւոր եւ հարուստ ազգայիններէ կազմեալ Հոգաբարձութեան ձեռամբ կը կատարուի , իսկ գրամական մասը՝ Անգղիական Կառավարութեան յանձնուած է :

Կալկաթայի Հայք հիմնած են նաեւ հարուստ Տըպարան մը՝ 1,000,000 Կ . Ռուփի գրամագլխով , որով 1846ին երեք Տպարաններ եւս ունեցանք հոն , եւ որոց գրքերու սմեռ տեսակներէն Մարգարայ գրատունը կը գտնուէին :

Կանգնած են մերայինք 'ի Կալկաթա նաև Հիւրանոց մը՝ աղքատ եւ պանդուխտ Հայոց համար, եւ ի շարունակութիւն սոյն մարդասիրական հաստատութեան, հիմնադիրք՝ Խաչիկ Առաքել Մէլիք Փանոսեան եւ Յարութիւն Պետրոսեան երեւելի Վաճառականք, պատկառելի դրամազուխներ եւ հոյակապ կալուածներ կտակած են :

Հիւրանոցին մէջ՝ պանդուխտք մինչեւ երեք ամիս ձրի կը բնակին, իոկ տնանկք եւ աղքատք բնակութիւննին անդ մշտնջենաւորած լինելուն, երբեմն տրտունջ բարձած էր Մեսրոպ Գ. Թաղիազեանց՝ իւր լրագրոյն միջոցաւ :

Կալկաթայի ազգային հաստատութեանց մէջ կը յիշուի՝ Պոլսոյ ձեւով շինուած գմբէթաւոր բաղանիքն, ուր շաբաթը մի անգամ մերազնեայ Բահանայք ձրի լուացուելու իրաւունք ունին :

Կալկաթայի ազգայինք այնչափ հարստացած են երբեմն, որ քուրմի մը խնդրանօք Կոստուն մը շինած է Վաճառական Մելքոն Մանուկեան՝ ապագայ մեծ հարստութիւն մը երեւակայելով :

*
*
*

Գրիգոր Արզարեան, եւ մանաւանդ սորա որդին Յարութիւն Գ. Արզարեան⁽¹⁾, նշանաւոր եղած են ի

(1) Յաւուածին Արզարեան՝ երեք մանչ զաւակ ունէր, Սէթ՝ - որ անզաւակ մեռաւ ի Լոնսօն, ունեցածը՝ Անգլիացի աղջկան մը կօակելով - , Յովհաննէս եւ Պաղատասար, որոնք վեցական արու զաւակներ ունեցան: Ասոնք՝ Շոգենաւային

Հնդկաստան : Վերջոյն վիճաբանայ պատկերն կը տեսնուի՝ Հին Հնդկաստանի Պատմութեան մէջ՝ ապեայ 'ի Կարկաթա 1841ին :

Կարկաթայի երեւելի Հայ անձնաւորութիւններն եղած են, Պարոնայք՝ Սեթ Արգար, Արամայիս բանաստեղծութեան հեղինակ՝ Թաղէոս Խաչիկ Աւետումեանց, Սարգիս Մատուրեան, Յակոբ Յարութիւնեան, Մկրտում Սիմէօնեան՝ որ աշխատասիրած է 1803ին Փոքրիկ Բառգիրք Անգղեարենէ ի Հայ, Բժիշկ Սարգիս

Ընկերութիւններ ունին, որոնք ի Սինկափուր, 'ի Հոնք-Քօնկ, ի Սէյլան կղզիս եւ այլ ծովեզերեայ տեղեր առանձին գործակալութիւններ հաստատած են, իրենց բունեցուցած 17 Շոգեմաւներուն համար, որոնք մասնաւոր դրօշակներ կը կրեն :

Սոյն Շոգեմաւները՝ Հայազգի եկեղեցականները եւ աշխարհական ուղեւորները ձրի փոխադրելէ զառ, Շոգեմաւային վարչութեան կողմանէ կերակուրնին եւս կը տուի, եւ Հայոց վաճառքները՝ ձրի կը փոխադրուին՝ ըստ յատուկ կտակի տրամադրութեանց Յարութիւն Արգարեանի, որ եօթը Տէրութեանց շքանշաններն ստացած էր :

Ինքն՝ երեւելի վաճառական գորով՝ 40 Գրագիր եւ 20 հաս Նօքեար (կռապաշտ ծառայ) կը պահէր :

Յարութիւն Արգարեան Գանգէսի ափանց վրայ՝ Պանկալեան լեզուով էրմէնիկեան կոչուած Նաւարանի կալուածատէրն էր, ուր կը պատրասուէին Գանգէսի վրայ երթեւեկող 18 շոգեմաւներէն շատը :

Յ. Արգարեան կտակած է մեծ զուճարներ Հնդկաստանի, եւ Նոր Զուղայու եկեղեցեաց, ինչպէս եւ Պատրայի, Պաղատու Ս. Աստուածածնայ եկեղեցւոյն, Նարեկայ Վանուց, Լիմ եւ Կտուց Անպատուց :

Բարեխիշտակ Յարութիւն Արգարեանի փառակերտ գերեզմանը՝ Կալկաթայի Ս. Նազարէթ եկեղեցւոյ գաւթին հիւսիսային ձախակողմը հաստատուած է :

Մ. 2. Շիրիսօչեանց, Յովհաննջան էլիազդեան (1), Մատէհ

(1) Տեսէ՛ք, ի՛նչ կը գրէ Մեսրոպ Քաղիսազեանց՝ այս երեւելի Ազգայնոյն նկատմամբ .

« Գալկաթայի մէջ կար Յովհանն Խաչատուր անուամբ մի անձ, Քօռ Յօհանն մականուանեալ, զուարճախօս յոյժ եւ միմոս, եւ մեր հասարակութեան սիրելի . մի օր հացկերոյ-թի երեւելի խնջոյք կար հոգեւոյս Աղա Յովհաննջան էլիազդեանը, Քօռ Յովհաննն էլ անդ լինելով՝ ՚ի լուր թոյր բազմականներուն կ'ասէ Ալլա Յովհաննջանին, « Երանի՛քեզ, Ալլա, երանի՛քեզ երկու պատճառի համար . մին՝ որ Աստուծո՞ւ-թիւնը քեզ աղքատութիւն չէ տուել, եւ երկրորդ՝ որ աղջիկ տղոց հայր չէ արեւըքեզ, որչափ զիս պատժել է սոցանով-իմ դատերքն թէլպէս սիրուն ան, այլ սիրուն բազդ չունին . բաժինք (օժիտ) չունին . Գալկաթու շան ձագերից ոչ որ իմ դուռըն գոլման չի՝ որ այս ցաւ եւ պատիժներն իմ գլխից բառնայ, սորա ե՞ծէ քունն լինէին՝ ա՛խ, թէ ո՞րքան անծինք քո ջան դուան սրային մինչ երեկոյ ծունը կը դնէին . սորա մին կողմ-մտածումեմեթէ ես եւ իմ պառաւ կիսն էգուց մեռնիմք, Խաչատուր որդիս իւր քուրեսց պիտի քուչէն գցի, ո՞վ է իմանում թէ ի՞նչ շան ու կատուի ձեռ պիտի ընկնեն՝ գլխերունին ծուռ ու ձեք բարձի դնելով » :

Այրն Աստուծոյ Աղայ Յովհաննջան իւր բնական բարի բնաւորութեամբ ՚ի գուժ շարժելով՝ կ'ասէ նորան .

« Մի՛ այդչափ վշտանար, ահա՛ ես կ'ուխտեմ վեց հազար Ռուբի սալ քո դատերաց համար, իւրարանչիւրին երկու հազար Ռուբի օժիտ . դու ջանա՛ որ քո սրտի համեմատ փեսաւներ գտնես » :

Քօռ Յօհանն ոտքի ելնելով՝ Աղային ոտից առջեւ ծունը կը դնէ, եւ շնորհակալ լինելով կ'սկսի կարաւել եւ ասել .

եա՛լալի, երեք օձից ես պրծայ,

եա՛լալի, երեք վարձկան մտակ գայ,

եա՛լալի, շուտով աներ կը դառնամ,

եա՛լալի, ես էլ նոր մարդ կը դառնամ

Բարաջանեան կամ Մարտիրոսեան⁽¹⁾, որուն **Նոր-Նախիջիւանայ Սահակ-Մեսրոպեան Վարժարանին համար 100,000 Կ.Ռուփիի թողած կտակն՝ Մ.Ղազարեան**

Վիզիթաւորք կ'ունենամ,

Փա՛նք քեզ Մոլ. Ռուփի. եւ այլն.:

Եւ արդարեւ սոյն խոստացած Ռուփիներով՝ Յօհանի եղիսարէթ դուստրն՝ Զուղայեցի Մանուկ Թորոսին հետ, Լեզինէն՝ Զուղայեցի Իմինեան Զազարի հետ, իսկ Շուշանն՝ Մեսրոպ Թաղիաղեանցի հետ կ'ամուսնանան, Աղայ Յովհաննէնէն երկու հազարական Ռուփիներ ընդունելով:

(1) Մասէհ Բարաջանեանի մտերիմն եւ Մարգարայ սիրելին Տէր Ստեփաննոս Ա. Քահանայ Տէր. Յարութիւնեան, որ 1794 թուոյն Ազարիայի՝ Նախայ ամսոյն 20 ին 'ի Կալկաթա գրած «*Հասառօս ծանուցումն*» ձեռագրոյն մէջ՝ կցած է իւր ստորագրութեան՝ «Սպասաւոր յարեկարգութեանցն նոր Նախիջեանու» յիշողոր:

Տէր Ստեփաննոս Աւագ Քահանայն՝ գործունեայ եւ պերճախօս եկեղեցական մ'էր: Արդութեանց երկայնարազուկ Յովսէփ Արքեպիսկոպոսի կողմանէ՝ յերեւելեան Լնդիկօ ղրկուած էր Նոր-Նախիջեանի եկեղեցւոյն, Ուսումնարանի շինութեան եւ Տպարանի եւ Լիւանդանցի հաստատութեան նպաստ հաւարելու պաշտօնով:

Ի Կալկաթա՝ վերոյիշեալ Մասէհի կտակն ընել տալէ զառ, ուրիշ զանազան անձանց կտակներ եւս ընելու յաջողած է, եւ 20 տարիներէ աւելի շրջած եւ քարոզած է:

Տէր Ստեփաննոս Քահանայն՝ Արծրունի Լարազասաց Գապուն հայրն է, որ ուղեւորած է ցամաքային ճանապարհաւ 'ի Լուս, 'ի Վան, 'ի Կարին, յԱլն, 'ի Մասէն, 'ի Բալու, 'ի Խարբերդ, յԵդրկիս, յԱմասիս, 'ի Մարտուան, 'ի Պօլու, 'ի Նիկովիդիս, եւ անտի 'ի Մայրաքաղաքս եկած եւ յԱթր-Մէլմէն հաստատուած է, ուր կը բնակէին յայնժամ Վառօ՞ դապիտ Լաճի Տառ եւ Սիմէօն Ամիրայք, եւ անդ քահանայազործած է Նորին Սրբութիւնը:

Նալպանտեանց երթալով անդ գանձած է, 1866 ին, Մանուկ Զօրաբեան ուսումնական ազգայինը, որ տեղւոյն Ա. Ընկերութեան հրատարակելի մատենից երբեմն գրութիւնն էր, Թաղէոս Խ. Ավետումեան; որ Մեսրոպ Դ. Թաղիաղեանցի համառօտագիծ կենսագրութիւնն ըրած է առաջին անգամ, եւ 'ի լւյս ընծայած՝ հանդերձ դիմառնական եղբրերգութեամբ 1858 ի'ի Զմիւռին հրատարակուած Արեալոյս լրագրոյ 583 ող թուոյն մէջ :

Կալկաթայի ազգայնոց կարգին մէջ Մարգարի ոչ նուազ ծանօթ անձնաւորութիւններ էին Գէորգ Փանոս Բարաղամեան, Էմին Յովսէփ Էմինեան, Մելքում Գառպար, Մովսէս Սահակ Շմաւոնեան, Գրիգոր Մատուր, Յովհան Մովսէս, Սարգիս Յովհաննէս Սարգսեան, Աւետ եւ Ղազար Աղաբեգեան, Խաչիկ եւ Փիլիպպոս Աստուածատուր Գէորգեանց, Դաւիթ Յովհաննիսեան, Յարութիւն Վրթանէս, Կարապետ Յակոբ, Յովհաննէս Զաքարիա, Գրավաճառ Էլիազ Աւղալեան Շիրազեցի, Յովհաննէս Հայրապետ Յարութիւնեան, Գրիգոր Աւետիս, Զնչլում Աւետ, Գէորգ Աւետ, Գրիգոր Թորոսեան, Պօղոս Յորդա-

Տէր Սեփաննոս Քահանայն՝ բնիկ Տփղիսեցի լինելուն, ազնուականութեան ցեղէ իջած վկայագիրն՝ Վրացոց Հերակի Թագաւորին կողմանէ վաւերացուած էր :

Տպարանի եւ այլ հաստատութեանց վերաբեւեալ կարելու գործոց համար առաւարտուած էր Նորին Հայրութիւնը յեւրոպայ ուղիւորել. սակայն 1805 ին, 'ի Խաչիւղ վախճանն կանխած լինելով. աւաջադրեալ գործն 'ի յամբոյ հանուած է :

Նանեան, Գէորգ Գրիգորեան, Անգլիական Բանակին
Բժշկապետ Դաւիթ Մկրտիչեան, Ա. Ընկերութեան
Ատենադպիր՝ Յ. Սարգիսեանց, Պետրոս Մ. Գաս-
պարեան, Ս. Ստեփանոսեան, Մ. Յ. Դաւիթ, Կարա-
պետ Առաքելեան :

Հնդկաստանի, եւ մասնաւորապէս Կալկաթայի
գործունեայ մշակներէն մին եղած է Մարգարայ
բարեկամ՝ եւ էջմիածնայ Սարկաւազ Մեսրոպոզ Դ.
Թաղիադեանց, որ Մարդասիրական եւ Անգլիական
Ճեմարաններու Հայերէն լեզուի դասախօսութիւն-
ներն ստանձնելէ զատ, ազջկանց մասնաւոր
Վարժարան մ'ալ բացած էր նախապէս 'ի Կալ-
կաթա՝ Ս. Սանդիստեան անուամբ, որ յետոյ փո-
խադրած է զայն 'ի Զիչրու, եւ 'ի Հնդիկս հրատա-
րակեալ կարեւոր մատենից 'ի լոյս ընծայման համար
մինչեւ իսկ յանձն առած է գրաշարութիւն ընել :

Կալկաթայի վրայ խօսած ատեննիս՝ կարելի՞ է
մոռնալ Հայկաբան Յարութիւն-Պալուստեան, եւ
Յովհաննէս Աւզալեան, որք Մարդասիրական Ճեմա-
րանի մէջ Հայ լեզուն աւանդած են մեծ խնամօք,

*
*
*

Կալկաթայի եւ Մադրասի Հայերն էին, որ ա-
ռաջին անգամ 1839 ին Դեկտեմբեր 14 ին եւ
երկրորդ անգամ 1840 Յունիս 27 ին խնդրած են
Պալատէնիայի ինչ ինչ յօդուածոց փոփոխութիւնը,
իսկ 1857 ին, Կաթողիկոսական ընտրութեան մաս-
նակցած են Կալկաթայի, Սինկափուրի, Պինանկի,

Պատկայի⁽¹⁾, Ճափայի, Տաքքա քաղաքին Հայերը, որոց մասին նաև պետի գրեմք:

Չիչրա՝ որ կալկաթայէ 25 մղոն հեռի է, 1695 ին Ա. Յովհաննէս Աւետարանչին անուամբ Եկեղեցի

(1) Այս առթիւ կը հրատարակեմք՝ առ երջանկայիշատակ Ներսէս երգ. կաթողիկոսն ուղղեալ 1844 Հոկտեմբեր 14ին գրուած շնորհաւորական ուղերձին պատճէնը:

« Երիցս երանեալ եւ Ասուածարեալ Տեառն Տեառն Ներսիսի Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց Բարձր Հովուապետի Ջերմեանդական եւ Խոնարհական Ողջոյն եւ Համբոյր Աջոյն Սրբութեան:

Անկեղծ բերկրութեամբ գառ 'ի Արոյ Հայրապետէ՛ղ՝ սիրով եւ Ասուածապարգեւ Օրհնութեամբ զպատուական աջոյ ստորագրեալ զիր առ մեզ, ընթերցար բերկրապատար սրբիւ: Որ ելից զտենչ փափագանաց մերոց յաւեսաւորելն մեզ, զի Ասուածային Նախախնամութիւն հասնեցաւ ընտել զՍրբութիւն ձեր, զուխ եւ հովուապետ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, եւ Հայր հանրական Ազգիս:

Վասնորոյ՝ իբրեւ Հարազատ որդիք եւ հաւատարմք Սրբութեան ձեր, մերձիմք այսու հրատարակել զձեր հանդիսաւորն վկայութիւն ցուցանաց անչափելի ուրախութեան: Ջերմ եւ սրտակից են զօրհուճակութիւնք մեր առ Նորին անսահման քաղցրասիրութիւն, եւ խրախոյս վասն երջանիկ ընտրութեանն, որով բարօրութիւն Ազգիս եւ Պատիւ գոր եղ 'ի խնամս Սրբութեան ձեր, կանխազուշակին:

Մնասցեն՝ Տէր յոգնարուն ամօք յաթող Սրբութեան, արժանի զմեզ արարեալ Ասուածապարգեւ Օրհնութեանդ:

'ի համբոյր Աջոյր Սրբութեան կալով
Վեհափառ Տէր

Սրբազնութեան Ձեր եւ այլն եւ այլն

(Աս հետեւիև մեղնագրութիւնք)

Իբրեւ հնգեասան անձանց՝

մը կառուցած են Հայք, Այս Եկեղեցին փակուած է այժմ. եւ եկեղեցապատեան եկամուտներն՝ անխնամ վիճակի մէջ թողուած են :

Մարգար՝ շատ մը փակուած Եկեղեցեաց անուններ կը յիշէ եղեր, եւ այս մասին իւր ունեցած կարծիքը՝ բոլորովին կը տարբերէին իւր Ժամանակակից անձանց մտածումէն, որոց նկատմամբ՝ իւր տեղը պիտի խօսուի :

Մետրովկ Դ. Թաղիաղեանց՝ ի Ձիչրա փոխադրած է երբեմն իւր մասնաւոր Սանդխտեան Վարժարանը եւ Տպարանը :

Դժբաղդարար զարդիս ՚ի Ձիչրա երկու տունէ աւելի Հայ չէ մնացած :

* * *

Պոմպայի մէջ Ս. Պետրոս Եկեղեցի մը եւ հարուստ եւ ուսումնասէր Հայեր ունեցած եմք, որ երբեմն իրենց ծախիւք հրատարակեցին Օնտարիոյ սփռեան լրագիրը :

Պոմպայի վերջին վիճակագրութենէն կը տեսնուի որ՝ 5 տուն Հայ, եւ մի քահանայ՝ Տէր Յովհաննէս Մարկոսեան մնացած են :

Նշանաւոր անձնաւորութիւն էր Պոմպացի Տէր Աւետ Մանտեսի Յովաննիսեանը :

Պոմպայի մօտ է Սուրաթ քաղաքը, ուր 1760 ին Հայ վաճառականներ եւ աղնավաճառներ երթալով անդ, արտօնութիւն ստացան ազատ վաճառականութիւն հաստատել, որով քիչ ատենէն մեծապէս հարստացան :

Բայց ինչպէս ընդարձակօրէն կը գրէ Գ. Ռ. Գօլթ՝ իւր Խորհրդածութիւնք գրքին երկրորդ հատորին մէջ, (տպեալ 1772-75) յիշեալ առեւտրական արտօնութեանց նկատմամբ, յիշելով Հօճա Փանոս Գալէնտարն եւ Հօճա Սահրասն՝ իբրեւ Հայ Վաճառականութեան ներկայացուցիչներ, որոց ձեռքն էր Անգլիական վաճառաց ներածութիւնն եւ տեղական ապրանց արտածութիւնը :

Օտարազգի Հեղինակը այս առթիւ ցաւ կը յատնէ, որ Անգլիական Ընկերութիւնը՝ չէ գնահատած Հայ Վաճառականաց մատուցած ծառայութիւնը :

Սուրաթի գաղթականաց մէջ առաջնակարգ է Ջուղայեցի Ազա Յոհաննիս Յակոբ Գէրաքեան՝ որ 1789ին Նախիջեւանի մէջ աղատական արհեստներ ուսուցանելու յամար մեծ գումարներ նուիրած է, նախ՝ 25,000 Կ. Ռուփի, եւ երկրորդ անգամ՝ 35,000 Կ. Ռուփի :

Յակոբ Գերակեան՝ Ս. էջմիածնայ, Երուսաղիմայ, եւ այլ սուրբ տեղեաց առատօրէն նուէրներ ըրած է, եւ իւր ընական երկրին մերձակայ քաղաքաց 72,000 Կ. Ռուփի եւս բաշխած է, հետեւեալ բաժանմամբ .

Ս. Լուսաւորչի մեծ Դպրատան՝ 25,000 Կ. Ռուփի .

Ս. Բեթղեհէմ անուամբ Որբանոցին՝ 25,000 Կ. Ռուփի .

Ս. Աստուածածնայ Դպրատան՝ 8,000 Կ. Ռուփի .

Հայր Աբրահամ յորջորջեալ Աղքատանոցին՝ 8,000 Կ. Ռուփի .

Կողմաս եւ Դամբանոս կոչուած Հիւանդանոցին՝ 6,000 Կ. Ռուփի :

Այս բարենպաստակ նուէրներուն մեծ մասն ըրած է Գերակեան՝ իւր վաղամտիկ սիրելի Տիկնոջ՝ Գուլիստանի յիշատակին համար, որ ծննդաբերութեամբ կնքած է իւր մահկանացուն :

Սուրաթաբնակ ազգայիններէն՝ Ազա Մկրտիչ Մէլիքնազեան եւ Ազա Գասպար Յովհաննէսեան ալ՝ իրենց տեղւոյն Եկեղեցին գեղակերտ կառուցանելէ վերջ, բաւական գումար մը յղած են յէջմիածին՝ Տպարանի հաստատման համար :

Տեղական Հայք՝ ամեն կիւրակէ — ըստ սովորութեան — անպատճառ ներկայ պիտի գտնուէին խմբովին Սուրաթի Եկեղեցին, որ այժմ թափուր է իւր զարգերէն, եւ ցաւալի է խոտոտվանիլ, որ ապաստանարան է անանոց :

ԴԱՔՔԱ, ալ ունեցած եմք մինչեւ 30 տուն Հայ, եւ մի Եկեղեցի : Այժմ 14 տուն եւ Տէր Մկրտիչ Քահանայ Կ. Սիմէոնեան :

ԳԻՆԱՆԿ՝ իւր բնական գեղեցկութեանը համար՝ Ակն Արեւելեան ծովուց ըսուած է :

Նշանաւոր է աստ Ա. Գրիգոր Լուսաւորիչ ծովագերեայ փոքրիկ այլ փառաւոր Եկեղեցին, որոյ յնութեան պատճառ կը վերագրուի հետեւեալ պարագայն :

Տեղւոյն մի քանի Հայերը՝ օտարադաւան Եկեղեցի կը յաճախեն : Հանդիսաւոր օր մը՝ Եկեղեցւոյն մէջ թափուր պտրտած ժամանակ՝ Ս. Հաղորդութեան Սկիհն՝ յանկարծ Հայոց կեցած տեղւոյն առաջ կը

ծածկեն՝ առարկելով թէ, Հայոց թոյլատրուած է միայն ազօթել աստ, եւ ոչ մասնակից ընել թափորի շնորհաց :

Շիրազեցի Խաչատուր Գալստեան եւ ներկայ երջող Հայք՝ վերաւորուելով, նոյն վայրկենին Եկեղեցիէն դուրս կ'ելնեն, եւ անմիջապէս նոյն օրը, Աղա Խաչատուր կը գնէ հող՝ եւ կը կատարէ Եկեղեցւոյն հիմնարկութիւնը, յաւելցնելով եւ նպաստներ հաւաքելով կալկաթացի կարապետ Առաքելեանի արգէն նոյն նպատակաւ կտակած 2000 Մարչլից գումարին վրայ՝ 18,000 Մարչլից եւս, եւ կը կանգնուի 1822ին վերոյիշեալ Ս. Լուսնւորիչ Եկեղեցին :

Խաչատուր Գալստեան՝ այս Եկեղեցւոյն համար բաւական եկամուտներ ալ թողած է : Այժմ անոց կը գտնուի միայն Անտօնեան տունը, որ կըրազի վաճառականութեամբ եւ Արզարեան Շողեանաւային Ընկերութեան գործակատարութեամբ :

* * *

Ճավա կղզին՝ 2-3 գիւղերու մէջ ամփոփուած են Հայք . ունին մի Եկեղեցի՝ Ս. Յովնաննէս, որ կառուցանել տուած է Մարիամ Խաթուն Մանուկեան :

Ի Պաթաւիա հաստատած են Հայք Ուտուճեարան մը՝ ուսումնասպետութեամբ Գէորգ Աւէա Զաքարեանի :

Պաթաւիոյ մէջ դեռ կը յիշուին Տէր Գէորգ Բահանայ Յ. Էլիազն . եւ Ա. Ստեփաննտար, Գէորգ

Ասպետ Մանուկեան , որոյ ի յիշատակ տպած է Կալկաթայի Ա. Ընկերութիւնը՝ « Զարդք Երկնից Յովհաննու Վարդապետի Երզնկացոյ » գիրքը :

Կը յիշուին եւս , Յովհաննէս Ասպետ Ազարէզեան , լեզուագէտ Գէորգ Զօրաբ , Յակոբ Ազայ Յարութիւն , Մանուկ Մանկուստան (Մանուկեան) եւ Գրիգոր Նահապետեան , որոյ համար վեց միլիօն Անգղիական լիբա հարստութիւն ունի , կ'ըսէին :

Նահապետեան՝ իւր զաւակները ի Հոլանտա կրթել տուած է , եւ ինքն՝ ի Պոլիս , ի Վենետիկ , եւ ի Նոր-Ջուղա ճանապարհորդած :

Ի Պաթաւիա՝ երկար ժամանակ մնացած է Երուսաղիմայ Նուիրակ՝ եւ Մարգարայ բարեկամ՝ Էօն-կիւրիցի Իսահակ Մ. Վարդապետ (1) , եւ իւր գրաբառ լեզուաւ սատրաստած ճանապարհորդական Օրագրութիւնը հրատարակել տուած է 1846 ին , Մ. Դ. Թաղիագեանցի Լրագրոյն մէջ ի Կալկաթա :

Պաթաւիա կ'օգնէ մինչեւ ցարդ՝ Նոր-Ջուղայի Տպարանին , Ամենապիրկչեան եւ Ս. Կատարինէ Վանուց , եւ նոյն տեղի Կեչրոնական Վարժարանին :

Ամեն տարի՝ տեղական ազգային հաստատութեանց եւ կալուածոց հաշիւներն կը պատրաստէ , եւ ի Սմարանդ(2) եւ ի Սուրբայա(3) բնակեալ մերող-

(1) Աշխատասիրած է Նորին Գերապատուութիւնը՝ Յովսէփ Գեղեցիկ անուամբ գիրք մը :

(2) Սմարանդի մէջ՝ 5 տուն Հայ կը գտնուին :

(3) Ի Սուրբայա եւս 11 տուն Հայ : Թէ՛ Սմարանդի եւ

նեայքը կը խնամէ, անդ գտնուած ազգապատկան կալուածները պահպանելով, եւ եկամուտներն գանձելով եւ մատակարարելով:

Պաթաւիա՝ իւր եկամուտներէն մաս մ'ալ կալկաթայի Մարդասիրական Ճեմարանին յատկացուցած է:

Այս քաղաքին մէջ երբեմն 50 տուն Հայ կը գտնուէր, այժմ 23 տուն մնացած է, որոց կը հովուէ Տէր Մկրտիչ Քահանայ Պետրոսեան:

Պաթաւիացի Պ. Օշին Թովմաս (Էօթէն Թումասօ) առոյգ եւ բարեհամբոյր երիտասարդը ծանօթ է Պոլսեցւոց, այցելած լինելով քանի մը տարի յառաջ ի Մայրաքաղաքս:

Պ. Օշին Թովմաս՝ երաժշտութեան մէջ ունեցած մասնագիտութեամբը եւ երաժշտական հեղինակութիւններովը՝ Շւրոպական համբաւ կը վայելէ այսօր:

Նոյնպէս, Պոլսեցւոցս ծանօթ է Պ. Օշինի ուղեկից՝ Պ. Մկրտիչ լեզուագէտ երիտասարդը:

Պաթաւիոյ ազգային հաստատութեանց կը հսկեն այժմ, Պարոնայք՝ Յովհան Եարութիւնեան, Յ. Մ. Տէր Յովհաննիսեան, Գ. Ճ. Գասպար, Մ. Յ. Պետրոսեան, եւ Յ. Շ. Սարգիս:

Ճափայի կղզւոյն մէջ է նաեւ Սուրբայա, որոյ Հայ բնակիչք՝ 1846ին, 7965 Կումպանու Ռուփի հանդանակելով, Կալկաթայի Հայոց միջոցաւ փո-

Սէ՛ Սուրբայայ յողովրդեան հոգեւոր մասակարուծիւնը կատարած է 1885ին Պաթաւիոյ Տէր Դիոնէսիոս Տէր Եղիազարեան Քահանայն:

խանակազիր քաշեցին ի Լոնսոն Ռաս եւ Նարսով
Ընկերութեան վրայ, Զմիւռնիոյ նոյն ատենի հըր-
կիզեալ Հայոց բաժնուելու համար :

*
*
*

Ի Սինկափուր կղզին եւս ունիմք Ս. Յարութիւն
Եկեղեցի մը :

Ի Սինկափուր երբեմն միջին կարգի առեւտրա-
կան եւ կալուածատէր 40 տունի չափ Հայեր կը
բնակէին, որք կը հրատարակէին վիմատիպ՝ Ուսում-
նասէր թերթը :

Սինկափուրի ժողովուրդն՝ որ այժմ 16 տուներէ
կը բաղկանայ, հետզհետէ հովուած են՝ Տէր Մինաս
Քահանայ Բարսեղեան, յետոյ՝ Տ. Մեսրոպ Քահա-
նայ Գ. Գրիգորեան, եւ ի վերջոյ՝ Տէր Սեղբաստրոս
Քահանայ Յովհաննէսեան :

Հայք բնակած են նաեւ Սաթայի մէջ, որոյ հո-
լակապ Եկեղեցին եւ ազդային դերեզմանատունը
այսօր թափուր եւ անպաշտպան մնացած է, առ ի
չգոյժ ժողովրդեան :

Այլ եւ բնակած են Հայք ի Սիրամլուռ, ի Սէխ-
պատ, ի Փոռնթիշերի, ի Մախսուլքբազամ, ի Բե-
կու, ի Հաւա, ի Գուալիէռ, ի Սէյտաբաա, ի Մուզ-
լիբէնտէր :

Այս վերջին երկու քաղաքաց մէջ Եկեղեցիներ
ունեցած եմք : Սէյտաբաատայ Եկեղեցին թէեւ կան-
գուն, բայց օտարազգեաց ձեռօք կը մատակարարուի,
իսկ Մուզլիբէնտէրին Եկեղեցիին անունը միայն կը

լուսի այժմ, անօթներն փոխադրուած են Մադրասու Եկեղեցին, բայց յայանի չէ թէ՛ եկեղեցապատկան կալուածներն ո՛վ կը հովուէ կամ կը հորովէ :

Ի Բուշեռ կայ Ս. Գէորգ անուամբ Եկեղեցի մը, որոյ Քահանայն էր՝ Տէր Կարապետ Յորդանանեան : Ասա եւս բաւական թուով Հայեր կը գտնուէին, յորս յայտնի անձնաւորութիւն էր՝ ամենայնի տեղեակ Գէորգ Սահակեան Ազգայինը :

Ի Բուշեռ կը բնակէր 1846 ին Հայազգի Բժշկապետ Պարոն Կարապետ Արրահամեան, որ տեղւոյն Բրիտանացի Նահանգապետին անձնական բժիշկն էր, եւ վիրաբուժական արուեստին մէջ ունեցած ամենաճարտար հմտութեամբը՝ մեծ համբաւ կը վայելէր Հնդկաստանի մէջ, եւ միշտ նեղելոց եւ վնասելոց յօգնութիւն կը փութար՝ բարեխիրտ եւ զգայուն բնաւորութեամբը :

Ի Հնդիկա՝ Մայսոռ ալ կը բնակէին 1000ի մօտ Հայեր, որոց մասին որոշ տեղեկութիւն կը պակսին ի մեզ :

Հնդկաստանի Հայոց մէջ կը յիշուէին միլիոնատէրներ՝ Յովսէփեան եւ Շամիր Սան, ինչէս նաև բազմաթիւ Հայեր, որոնք մեծամեծ կտակներ ըրած են՝ իրենց արեւակցաց, որք ցարզ տեղւոյն Իրամատանց մէջ կը մնան՝ իրենց ժառանգորդները չզրտնուելուն պատճառաւ :

Բաց ասկից, Կալկաթայի Անգղիական Դրամատան մէջ Ս. Էջմիածնայ եւ Ս. Երուսաղիմայ Վանուց համար կտակներ կան :

Հնդկաստանի Հայոց մարդասիրութիւնը եւ եկեղեցասիրութիւնը իրաւամբ մեծ հոշակ հանած է, եւ շատ պարագայներու մէջ փորձով իսկ ապացուցուած :

Շուրջ 24 տարիներ առաջ՝ Պարսկաստանի եւ Նոր-Ջուղայու սովիւոց համար՝ Կակաթայի Ազգայինք՝ երեք ժամուան մէջ 30,000 Կ. Ռուփի նպաստ հանգանակելով զրկած լինելին կը յիշեմ :

Նոյնպէս, ամեն անգամ որ Նաւիրակներ գնացած են ի Հնդկաստան, մեծ նուէրներով վերադարձած են :

Եւ երբ իրենց զթութեան հոշում եղած է, սիրայօժար պատասխանած են :

Պաթախայի ազգայինք՝ ամեն տարի մանաւոր նպաստ մ'ալ Կազանդի առթիւ կը յղեն Պասգիւզի Գալֆայեան Որբանոցին :

Մարգար՝ Հնդկաստանի վրայ շատ տեղեկութիւններ ունէր, եւ անդ Վանքի մը գոյութեան անհրաժեշտութիւնը կը ջատագովէր, Հնդկահայոց բարեպաշտութիւնը՝ մշտնջենաւորելու եւ արծարծուն պահելու համար :

*
*
*

Հնդկաբնակ Հայերէն գնացած են նաեւ Պիրմա նիոյ Թագաւորանիստ մայրաքաղաքն Մանտլէ, ուր կառուցուած է Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ անուամբ եկեղեցի մը, պիտաւոր նպաստիւք Մինասեան Մարգարիտ Պաթուհին :

Աստ 15 տուն կամ 70 Հայ բնակիչ կը գտնուին, որ կը հովուեն՝ իրրեւ սէրուճի ժողովուրդ, Նոր-

Ջուղայի Քահանայներն՝ երեքամեայ շրջանաւ :

Հնդկաքնակ Հայ ժողովուրդն եւս այսպէս կը հովուեն Նոր-Ջուղայի Քահանայք :

Ալտալ Ալտալեանց՝ ազգական Կալկաթայի Յովհաննէս Ալտալեանի, Պիրմանիոյ Կառավարութեան պաշտօնեայ էր :

Պիրմանիոյ Կայսեր պալատական Հայազգի պաշտօնեայ Պ. Մինաս Գրիգոր Տէր Խաչատուրեան՝ որ Պիրմանիայէն ի Պոլիս ուղղակի Մարգարեան Գրատունը եկաւ, եւ յետոյ յէջմիածին գնաց, եւ որ նորա միջոցաւ Մասիս լրագրոյ Արտօնատէր Կ. Իւթիւճեան էֆէնտի պատուանշան եւ դրամական պարգև ստացաւ 1875ին. Պիրմանիտանի վրայ գըրած յօգուածներուն ազագաւ, որ յատկապէս թարգմանուած էին Պիրմանիէնի :

Մանուկեանց գերդատանի նահապետը՝ Պիրմանիոյ Թագաւորին մեծ ծառայութիւն մատուցած է, Արտաքին դործոյ պաշտօնեայ լինելովը. եւ Մանուկեանցի անդրանիկ որդին՝ Տակառապետի, իսկ կրտսեր որդին՝ Մովսէսեանի պաշտօններ կը վարէին անդ :

Սատափեայ ալպիւմի մը մէջ Պիրմանիտանի եւ Հնդկաստանի դիւսաւոր ազգայնոց լուսագիծ պատկերներն տեսած եմ յերուսաղէմ 1878 ին՝ տեղւոյն Պատրիարքարանի ընդունելութեան դահլճին մէջ,

Ռանգուն քաղաքին մէջ՝ 30 տունէն 15 տուն Հայ մնացած են, ուր ունիմք Ս. Աստուածածին Եկեղեցին, որոյ երբեմն Աւագ-Սարկաւազն եղած է Մարգարայ ծանօթ Գարբիէլ Եղիազարեանց :

Ռանգունի Եկեղեցին՝ 1846 Օգոստոս 23ին,

Մկրտութեան եւ անուանակոչութեան փառաւոր հանդէս մը կատարած է, ձեռամբ Տէր-Կարապետ Յակոբեան վիճակաւոր Քահանային : Մկրտեալն էր՝ Երրայեցի Ռուբէն անուամբ վաճառական մը, որ կնքահայրութեամբ Առաքել Տէր Մինասեանի, Դաւիթ Առաքելեան անուանակոչուեցաւ :

Հայ վաճառականները՝ ընդհանրապէս Ռանգունէն տախտակ բերել կուտային, որոց մէջ երեւելի գործ ընող կը համարուէր Ազաբէկեան Ընկերութիւնը :

* * *

Ոչ միայն ի Հնդկաստան, ի Պիրմանիօտան, յԱֆղանիստան եւ այժմ յԱմերիկա՝ Միացեալ Նահանգները ունիմք գաղթականներ, այլ եւ ի Չինաստան, որ հին պատմութեանց մէջ այս ազգը ձենք անուամբ հռչակուած է : Ասոնցմէ էր Մամզուը, որ ծանօթ է պատմագիտաց :

Զարդիս յիշատակութիւն մը կայ թէ՛ չորեքտասաններորդ դարուն մէջ մեր Ազգէն ոմանք տնով տեղով Չին գնացեր են, եւ անդ մեծատուն Տիկիի մը՝ իւր ծախիւքը փառաւոր եւ մեծ Եկեղեցի մը շինել տուեր է, որ յետոյ եպիսկոպոսանիստ Եկեղեցի եղած է :

Այժմ Չինաստանի Հօնք-Քօնկ քաղաքին մէջ ունիմք կալուածատէր հարուստ Հայեր :

Այս գաղթական Հայերը՝ Հնդկաստանէն դացած են, եւ հոն եւս մեծ անուն, ազդեցութիւն եւ նախանձելի վիճակ մը ունեցած, վայելելով թէ՛ երկրին եւ թէ՛ օտար Կառավարութեանց վստահութիւնը :

Զարդիս կը յիշուին անդ Սաչիկեան, Յորդանան, Աբգար Միքայէլ Աբգար բարեսիրտ երիտասարդը, որ Լոնտօնի վերջին Արուեստահանդիսին ներկայացուցիչն ընտրուած էր Հնդկային եւ Չինական ապրանաց, Սէթ-Յարութիւն, որ Հօնկ-Քօնկի Տէրութեան բարձրագոյն Ատենի առաջին Քարտուղարն եղած է, եւ մեծահամբաւ Սաչատուր Պօղոս Աստուածատուրեան, որ կը կոչուի նաեւ Ս. Բ. Շաղրը՝ միջնորդ է բոլոր Դրամատուններուն, եւ տեղւոյն Մասօնական Ժողովոյն Նախագահն :

Ի Հօնկ-Քօնկ հետեւեալ տապանաքարերը կան, որոց ներքեւ յաւիտենապէս ննջող Հայ մահկանացուք՝ անշուշտ առանց Քահանայի Թաղուած են :

Տապանաքարերն Հայ եւ Անդղիարէն տառերով քանդակուած են, որոց մի քանին աստ կ'օրինակեմք :

Աս հանգչի

Իւրայնոց արժաստօփ

Մարմին

Սէք Աւետ Սէքի

Որ էր մի ՚ի հին վանառականաց

Սինկափուրայ եկն ՚ի Քանդօն 1845 ամի:

Ծնաւ ՚ի Մադրաս եւ վախճանեցաւ

Ի Հօնկ-Քօնկ ՚ի Փետրվար 1875 ՚ի հասակի

65 ամաց :

Առուբ իմ որպէս հովանի անցին .

Եւ ես որպէս իսոց ցամաքեցայ :

Սաղմոս ԾԱ. 12 .

Ուրիշ Հայ տապանագիր մ'ալ :

'ի յիւստակ

Աւետիս Ղազար Աղապէկեան

Ասպետի ,

Ծնաւ 'ի Կալկաթա 5 Յունվար 1827 .

Հանգեաւ 'ի Հօնկ-Քօնկ 12 Յուն . 1877 .

'ի հասակի 50 ամաց

էր վաճառական 'ի Քանդօս եւ Հօնկ-Քօնկ ամս 27 :

Երող այս միայն յիւստակ յարի

Կրթասիրութեան եւ բարեսրի

Երանի որոց 'ի Տէր ննչեմ :

*
*
*

Եւ ինչպէս Հնդկաստան , Պիրմանիստան եւ Աֆ-
ղանիստան՝ Նոր-Ջուզայու Առաջնորդութեան կը փ-
րարերին , այսպէս ալ Պաղտատի հովուութիւնը՝ Նոր-
Ջուզայու կը պատկանէր մինչեւ ց1840 :

Կը կարծուի թէ՛ սոյն թուականէն ետքը կ'սկսի
Պոլսոյ Պատրիարքութեան թեմական լինել , որոյ հետ
1850ին կցուեցաւ Պասրայի Առաջնորդութիւնն եւս ,
ուր Տեղապահ կը ղրկէր Պաղտատու Առաջնորդը :

Պաղտատի արդիւնաւոր Առաջնորդ Մեսրոպ
Վարդապետ՝ Մարգարայ սիրելին էր : Նորին Գերա-
պատուութիւնն եւս բաւական գրքեր առած էր իր-
մէն :

Այս այն Մեսրոպ Վարդապետն է՝ որ Պաղտա-
տու Մէյտանի Ս. Աստուածածնի Եկեղեցին — որ 15
տարիներ առաջ նորոգուեցաւ — Հայոց թաղէն շատ

հետի լինելուն համար՝ կանգնեց մի նոր եւ ընդարձակ Մայր-Եկեղեցի Ս. Երրորդութիւն անուամբ՝ Շորհայի փողոցին մէջ :

Պաղտատի Թարգմանչաց Վարժարանը՝ արդիւնաւոր եղած է, եւ կարգ մը գրքեր զրկուած են Մարգարեան Գրատունէն :

Պաղտատի մէջ կը յիշուի Աղա Պաչիկն, որ Անգղիոյ Հիւպատոսարանի առաջին Թարգմանն էր: Սորա դուստրը՝ Ովսաննա Պաթուն՝ ամուսնացած է Մըստր Լինճի հետ, որ երկար տարիներէ ի վեր 6-7 շոգենաւներ կը բանեցնէ Պաղտատէն-Պասրա:

Լոնտրա կը բնակի այժմ Ովսաննա-Պաթուն, եւ Հայազգի Եկեղեցականք՝ մեծ հիւրընկալութիւն կը գտնեն իւր մարդասիրութենէն :

Պաղտատի եւ Պասրայի Հայ գաղթականութիւնք՝ յարաբերութիւն ունեցած են միշտ Հնդկահայոց հետ, եւ կտակներ եղած են այս Եկեղեցեաց համար :

Պաչիկ Մովսէսեան Պասրացի մ'է, որ այժմ ի Մաղրաս, կը բնակի, եւ Պասրայի Եկեղեցւոյն տուն մը նուիրած է :

Պասրայի նշանաւոր Հայերէն էր Անգլիոյ Փոխ-Հիւպատոս Բարսեղ Յովհաննէս Տ. Գասպարեան :

* * *

Աղեքսանդրիա՝ իւր Մատենադարանով եւ լեզուաբանական ձեմարանով, Եգիպտոս՝ իւր Փարաւոններու յաջորդներով եւ մասնագիտական ճիւղերով ծանօթացած էին մեր նախնեաց :

Եգիպտացիք՝ զարմանալի զուգադիպութեամբ մեր

Տարեգլխուն օրը՝ անանային գիշերահաւասարէն ամիս մը յառաջ, որ է ճիշտ՝ 11/23 Օգոստոս, (ըստ մեզ, Ջրհեղեղի յիշատակի Տարեդարձը) Նեղոսի հարսանեկան հանդէսը կը կատարէին :

Սահակ Պարթեւ՝ իւր աշակերտներէն ուշիմագոյնները՝ Մովսէս Խորենացի, Դաւիթ, Եղիշէ եւ այլք յԱղեքսանդրիա դրկեց, եւ Ս. Կիւրեղ Վարդապետարանին եւ տեղւոյն հարուստ գրատանց մէջ Հելլեն լեզուն խորապէս ուսան :

Հայք յեգիպտոս 30,000էին, երբ Գրիգոր Բ. Վկայասէր այցելեց 1075ին, եւ անդ Վանք մը շինեց :

Նորա քեռորդին՝ Եպիսկոպոս էր յեգիպտոս :

Ճառընտիրներու մէջ Եգիպտացի Ս. Մինաս մը կը յիշուի :

Հռովմկայի Ստեփաննոս Կաթողիկոսը՝ 1292 թուականին՝ Լուսաւորչայ Ս. Աջը եւ Սրբազան անօթներ հետն առած՝ յեգիպտոս կը գտնուէր ուր որտի ցաւով վախճանեցաւ՝ 1293ին :

Երուսաղիմայ Մարտիրոս Կաֆացի Պատրիարքը՝ 1683ին յեգիպտոս թաղուած է :

Գահիրէի մէջ Ս. Սարգիս եւ Ս. Մինաս Եկեղեցիներ ունիւմք, որոց առաջինը՝ 1606 ին վերանորոգուած է Գրիգոր Վարդապետի Առաջնորդութեան ժամանակ, եւ երկրորդը՝ Պօլսեցի Պօզոս Վարդապետ յինել տուած է, եւ Տիգրան Փաշայի ջանիւք նորոգուած՝ քանի մը տարի յառաջ :

Ս. Մինասի մօտ բլուր մը կայ Գոմի Ա. անուամբ, ուր 562 տարիներ առաջ կը բնակէին Հայք :

Այդ բլուրին մօտ գիւղ մը կայ, որոյ բնակիչք

դիմագծութեամբ եւ բնութեամբ Հայոց կը նմանին :

Ս. Սարգիս Եկեղեցւոյն մէջ 300 տարուան Ծէրման մը կը գտնուի :

*
*
*

Մարգար կրտէր թէ՛ Նուիրակները ժողովրդեան հոգւոյն մէջ կրօնի սէրը կը զարթուցանեն , պատմելով իրենց Վանուց հրաշքներն , Միաբանաց խրատակրօնութիւնը , եւ նախնեաց աւանդութիւնները պատմելով :

Եգիպտոսի Հայք՝ Մարգարայ կարծիքը կը հաստատեն . զի երբ Երուսաղիմայ Նուիրակները Հնդկաստան կերթային , յեգիպտոս կայցելէին , եւ աստ ազգայնոց խղճալի վիճակը տեսնելով , կը գրեն Երուսաղիմայ Պատրիարքին , որ առաջին անգամ Յարութիւն անուանով Վարդապետ մը կը ղրկէ , եւ աստ օթելու տեղ չգտնելու Ուստի , գետին մը գնելով , վրան Հոգեւտուն եւ Մատուռ մը շինել կուտայ , եւ Յարութիւնի յաջորդները՝ Հնդկաստանի ուխտաւորաց եւ ճանապարհորդաց նպաստիւք՝ մի քանի կալուածներ կ'առնուն :

Ահա՛ այս Մատուռն է , որ ընդարձակուելով կը վերակառուցուի 1839 ին Վերափոխման Ս. Աստուածածնայ Առաջնորդանիստ Եկեղեցին , որոյ կից է տեղւոյն Պատրիարքարանը ⁽¹⁾ , որ երեք պարագայներու մէջ կրնայ միջամտել ժառանգական խնդրոց :

(1) Եգիպտացիք Առաջնորդին՝ Պատրիարք կ'ըսեն , եւ Առաջնորդարանին՝ Պատրիարքարան :

Ա. — Եթէ ժառանգորդները հան չըլլան :

Բ. — Եթէ ժառանգորդներուն մէջ անչափահաս գտնուին :

Գ. — Եթէ վախճանողը կամ ժառանգութիւն թողողը պարտք ունենայ այլ եւ այլ անձաց :

Այս պարագայներու մէջ Եգիպտոսի Պատրիարքարանը Շէրիի օրէնքով կը լուծէ ժառանգական խնդիրները :

Մ. Ալիքսան Միքայէլեան եւ Եղիազար Խաչատուրեան շինել տուած են Հոգեւորանոցի ներքեւի ջրամբարները , ծախուց մեծագոյն մասը իրենք նուիրելով :

Այս ջրամբարները տարեկան բաւական մեծ հասոյթ մը կը բերեն :

Հնդկաստանի Նուիրակ Սամուէլ Վարդապետ՝ որ աստ վախճանած է , քովը գտնուած հանգանակեալ 63,500 դուրուշը՝ յիշեալ Ս. Աստուածածնայ Եկեղեցւոյ շինութեան գործածուած է :

Մարգար՝ այս տեսակ շահեկան տեղեկութեանց հետաքրքիր էր , եւ երբ դուրսերէն Եկեղեցական մը կամ Վարժապետ մը կուգար , իւր տունը կը տանէր եւ կը մեծարէր , որպէս զի կարող լինի լիովին տեղեկութիւններ քաղել :

Ասոր համար մենք ալ աւելորդ շտապեցինք ընդհանուր վարժարանաց թուոյն եւ գրքերու վրայ խօսած ատեննիս , Մարգարայ պէս հետաքրքրուիլ եւ հետաքրքրել մեր ընթերցողները :

Յեզիպտոս ընդ երկար Առաջնորդութիւն ըրած է Մարգարայ թղթակից Երուսաղիմայ Կիրակոս Եպիսկոպոս (յետոյ Պատրիարք Երուսաղիմայ), եւ Երուսաղիմայ շատ մը միաբան Վարդապետներ :

Գերմանիկեցի Գաբրիէլ Եպիսկոպոսն եւս 35 տարի Առաջնորդական պաշտօն վարած է, եօթը տարի քահանայագործելէ յետոյ :

Երուսաղէմ Եզիպտոսի մէջ 37 կալուածներ ունի, որոց իւրաքանչիւրին վրայ նշանակուած է նորոգութեան թուականը եւ քանիերորդ կալուած լինելը :

Եզիպտոս այժմ 120 տուն Հայ կը գտնուի, որոց մէջ կան նշանաւոր գերդաստաններ, որք տեղական իշխանութեան մէջ կարեւոր պաշտօններ առած էին եւ են, ինչպէս անցեալ դարուն վերջերը (1798 ին) Ռոստամ եւ Աժտէրխանցի Մուրատեան գերդաստանի նախանդամը :

Սոյն թուականէն տարի մը յառաջ Եղիսաբէթ անունով Հայունի մ'ալ եկած է յԵզիպտոս՝ ի խնդիր հարազատին, եւ յաջողած՝ իւր Մեմլուք ձէպէրճի եղբօրը դրամով Գահիրէի մէջ յօգուտ Հայ հասարակութեան կալուածներ գնելու, ինչպէս արձանագրութիւնք կը հաստատեն :

Զմիւռնացի Պօղոս Պէյ Երուսաղիման՝ իւր լեզուապիտուութեամբը եւ քաղաքագիտութեամբը երկար ժամանակ Մէհմէտ-Ալի Փաշայի գլխաւոր պաշտօնատարը եւ խորհրդականն եղաւ :

Մարգար՝ շատ կը գովէր Պօղոս Պէյն, որ ընդ-

հանուր կրթութեան համար աշխատելէ զատ՝ Եկեղեցասիրութեամբը կը փայլէր :

Աղքատանդրիոյ Պօղոս-Պետրոս Եկեղեցւոյն հիմնադիրն լինելով, մեծ գումարներ կտակած է, որոցմէ մաս մը տարուէ տարի կը տրուի ըստ պատկանելոյն, Բարերարին Տօնախմբութեան օրը :

Պօղոս Պէյի եղբայրն էր՝ Պետրոս Ամիրայն, որ իւր բարեգործութիւններովը հռչակեալ է, առաջին անգամ Զմիւռնիոյ Մետրոպիտան Վարժարանին մէջ Անգղիարէնի եւ Ֆրանսերէնի դասախօսութեանց համար՝ որոշեալ ամսական գումար մը յատկացուցած էր, եւ ՚ի վենետիկ լաճառակաճուրճեան վերաբերեալ գիրք մը հրատարակել տուած :

*
* *

Մէհմէտ-Ալի Փաշային սեղանաւորներն էին Գարաքէհեա Թերզօնց Եղբարք՝ Մահտեսի Աբրահամ եւ Երամ Ամիրայք, որոց պայծառափայլ շատաւիղներն են Երամեան գերդաստանը՝ որոյ բարերար մեծ Հարսը՝ Տիկին Եպրու Երամեան (Ծնեալ Տաքէսեան), իւր մահկանացուն կնքեց ի Փարիզ, զգալի բաց մը Թողլով Հայ բարերարունի Տիկնանց մէջ :

Մէհմէտ Ալի Փաշայի օրովնշանաւոր էին Արապկերցի Մամաս, Եղիազար Ամիրայ, եւ իւր որդիքն Յակոբ եւ Ալիքսան, Բէյիսեան Եղբարք՝ Գրիգոր⁽¹⁾

(1) Բէյիսեան Գրիգոր Պէյ, երեք պատուական զաւակներ ունի. Կապեօ Պէյ, Միրայէլ Պէյ եւ Արթին Պէյ, որոնք լաւ դաստիարակութեան մէջ մէն մի տիպարներ են, եւ հմուտ լեքուագէտներ :

եւ Մկրտիչ, որոնք Նեղոսի մէջ շողփնաւ կը բանեցնէին, Գէորգ Պէյ Ռափայէլեան, որ կտակներ ունի, Սարաֆ Միքայէլ, Ճէվահիրճի Եղիա, Մէհմէտ-Ապլի Փաշայի Բժիշկը՝ Գ. Բէստէն, որ գրաբառ երկու հատոր եւ աշխարհաբար վեց հատոր Բժշկարաններ ունի, Պաշտուր Պէյն՝ որ քաջ գիտէր Տաճկերէն, Արաբերէն, Պարսկերէն, Ֆրանսերէն եւ Հայ գրական լեզուն, ուրկէ դաս առած է երբեմն Աբրահամ Փաշայն, Եգիպտոսի Արթին Փաշայի հօրեղբորորդի Յարութիւն Պետան Պէյն, որ 1845ին Գաղղիարէն առողջարանական գիրք մը հրատարակած է, Ալթուն Տիւրրի՝ որոյ որդին Առաքել՝ 1840 ին՝ յեգիպտոս ծնած է, Վանեցի Կարապետ Տէր Գալստեան՝ որ հողեր եւ շէնքեր կտակած է, եւ որոց զումարն կը հասնի 50,000 ոսկի, Էմին Բեաշիֆի՝ որ 5000 լիւրայի մօտ կտակ մը ունի :

Մարգար կը ճանչնար անդ ուսումնասէր Հայ մը՝ Ստեփան Բէամի Պէյ, որ Մէհմէտ Ապլի Փաշայի հրամանաւ նորա յանձնուեցաւ Փարիզու Եգիպտական Դպրոցին Վերատեսչութիւնը, ուր Եգիպտոսի իշխանագուռները եւ բարձր պաշտօնատարաց զաւակները ուսմունքնին կը կատարելագործեն :

Առաջինը՝ Աշեքսանդրիոյ Բարձրագոյն Դասարանի Նախագահն է . երկրորդը՝ Կառավարութեան զխաւոր Երկրաչափը իսկ կրօսեորը՝ (փեսայ Ներսէսեան գերդաստանին) անդամ է տեղական խառն Դասարանին :

Բէյիտան երեք հարազատ Աղեքսանդրիոյ Գ. Պօղոս եւ Պետրոս Եկեղեցւոյն պայծառութեան եւ Դպրոցին յառաջադիմութեանը համար ոչ նուազ ջանքեր ըրած են եւ ընելու միշտ պատրաստ :

Յեզիպտոս պատրաստած է անընդհատ մինչեւ վերջին ժամանակներս՝ բարձրաստիճան Հայ անձնաւորութիւններ :

Արդէն ծանօթ են Առաքիլ Պէյ եւ Նուպար Փաշա Նդրարք, որոնք Յեզիպտոսի Կառավարութեան մէջ կարեւոր պաշտօններ ստանձնելով, իրենց ձեռնահասութեամբը արժանացած են բարձրագոյն գնահատութեանց :

Տիգրան Փաշա Ապրօյեան, Թագւոր Փաշա Յակոբեան, որ յիշատակելի է պարեկան 50 լիւրայի նպաստ մը յատկացնելուն Զմիւռնիոյ Արեալոյս լրագրոյն Արտօնատէրիձ, Թրքահայոց ամենէն հին թերթին Խմբագրապետն լինելուն պատճառաւ, Պօղոս Փաշա Նուպարեան, Հովաճա Աբրահամ Վարժապետ, Բիլէրճի Կարապետ, Ստեփան Պէյ Տէմիրճեան, Աչըգեան Յակոբ Էֆէնաթ, Գրիգոր Էֆէնատի Նդիւտեան :

Ասոնց շատերը այլ եւ այլ պարագայներու մէջ՝ թէ՛ Գահիրէի եւ թէ՛ Աղեքսանդրիոյ Եկեղեցեաց օգնելէ զատ, մասնաւոր զուժարներ եւ կալուածներ եւս կտակած են :

Յեզիպտոս փայլող գլխաւոր ազգայինք՝ մեծ մասամբ Զմիւռնացիներն եղած են, եւ երկրորդաբար՝ Կեսարացիներն եւ Արաբկերցիները :

Յեզիպտոսի Վարժարանները Մարգարայ Գրատունէն բաւական քանակութեամբ գիրք կ'առնէին :

Գանձակեցի Կարապետ Վարժապետ Բելախեանց՝ Մարգարին բարեկամն էր, որ Գահիրէի Դպրոցին Ուսուցիչն եղած, եւ ութը տարի զասսիսօսելէ վերջ, նոյն պաշտօնիւ յԱնդրակովկաս զառնալով 82 տա-

րեկան հասակին մէջ մեռած է Տփղիսու Մաղկիս գիւղին մէջ :

Գահիրէի Խորէնեան Վարժարանին Տնօրէն - Դասատու եղած է Աբրահամ էֆ. Մուրատեան, որ միանգամայն անձնական գրաչարութեամբը՝ Արմաւենի անուն հնգետասանօրեայ թերթը կը հրատարակէր :

Բնիկ Գահիրեցի Պաշտասարեան Յովհաննէս Վարժապետն եւս, որ բազմալեզուեան հմտութիւն ունէր, նոյն Վարժարանին մէջ պաշտօն վարած է :

Խորէնեան Վարժարանին համար հրաւիրուած էր նաեւ Խուպար Փաշայի կողմանէ Պ. Ստեփան Ոսկանեան, որ չուզեց մկալ անդ :

Իսկ Աղեքսանդրիոյ Արամեան Դպրոցի Դասատու եղած է՝ Արեւելեան Մամլոյ Խմբագրապետին Եղբայրը՝ անմոռաց Մամուրեան Ղուկաս :

Եգիպտոսի մէջ երկու հնութիւններ կան, որոց յիշատակութիւնը թո՛ղ աւելորդ չհամարուին :

Առաջինն է՝ հռչակաւոր նկարիչ Ռաֆայէլի վրէձինէն ելած Փրկչական պատկեր մը՝ որ նորոգութեան համար խակ պատկերահան մը եղծած է :

Այվազովսքի Յովհաննէս՝ 1872ին զայս տեսնելով՝ ցաւ յայտնած է :

Երկրորդ հնութիւնն է՝ սանաքրիտ լիզուաւ Արեւելքի վրայ գրուած պատմութիւն մը, որ մինչ Գրիստոսի 1000 թուականը կը յանգի :

Այս ձեռագիրն՝ այժմ Պուլսքի Թանգարանը դրուած է :

Յերուսաղէմ՝ ամէն ինչ մտաց եւ սրտի հետ կը խօսի: Բոլոր Տնօրինական Ս. Տեղիք Գրիստոնէին համար՝ խորհրդաւոր լեզու մը ունին:

Մեր նախնիք այս տրամադրութեամբ խուսնե-
րամ ուխտի կերթային երկար եւ տաժանելի ճա-
նապարհորդութեամբ:

Երուսաղէմն է, կըսէր, Մարգար, որ մեր Եկե-
ղեցւոյն Առաքելականութիւնը կը հաստատէ՝ եւ
մենք նոյնը կը կրկնեմք մի քանի պատմական հա-
մառօտ տեղեկութիւններով:

Ձերթիխայի որդի Յակոբոս Առաքեալը՝ 42 թուա-
կանին թաղուեցաւ այն տեղ, ուր կանգուն է այս-
օր համանուն Սրբազան Տաճարը, որ առաջին
անգամ Հայ Հեղինէն շինել տուած է, ինչպէս նաեւ
ուրիշ Տաճարներ կանգնած Փրկչի Գերեզմանին,
Գողգոթայի, Զիթենեաց Սարի, Համբարձման լե-
րան եւ այլ Ս. Տեղեաց վրայ, ինչպէս նաեւ ի Բեդ-
ղեհէմ՝ Յիսուսի ծննդատեղւոյն վրայ:

Ս. Յակոբայ Վանքին՝ հրովարտակներ տրուած
են Իսլամաց Մարգարէէն 622ին եւ 626ին: Էօմէր
Խատտապէ Ամիրայէն՝ 637ին, եւ Ալի Ամիրապետէն
641ին, յորում Երուսաղիմայ Հայոց Եպիսկոպոսն
Պատրիարք տիտղոսն ընդունած է պաշտօնապէս:

1517ին Սուլդան Սէլիմ եւ 1812ին Սուլդան
Մանուտ Գ. նոր հրովարտակներով Հայոց տրուած
վերոյիշեալ հրովարտակները նուիրագործած են:

Յերուսաղէմ 135 Եպիսկոպոսներ յաջորդած են
Ս. Յակոբայ, Ասոնցմէ 68ը «Պատրիարք Երուսաղի-
մայ» տիտղոսը կրած են: Յիշեալ Պատրիարքներէն
Գանձակեցի Գրիգոր Պարոն-Տէր եւ Գրիգոր Զ. Շըղ-

Թայակիր Պատրիարքները ամէն օր կը յիշուին Պատարագին մէջ յերուսաղէմ՝ իրենց նշանաւոր ծառայութեանցը համար :

Մարգար՝ Երուսաղիմայ 100 վարդապետ , 12 Եպիսկոպոս , եւ 250 Միաբան ունենալը կը յիշէր :

Ս. Յակոբայ պայծառաշէն Վանքը՝ ունի իւր մէջ Վեհարան , Գրատուն , Ճեմարան , ճոխ Տպարան , Զուլարան , Կաղմատուն , հարուստ Թանգարան՝ որոյ մէջ 2000էն աւելի ձեռագրեր կան այժմ , Դեղարան , Լուսանկարչատուն , Հոգետուն , Դարպասատուն , եւ ուխտաւորաց համար 700էն աւելի սենեակներ :

Ս. Յակոբայ հրաշակերտ Եկեղեցին իւր մէջ 13 տաճար եւ մատուռներ կը պարունակէ , որք են Ս. Էջմիածին , Ս. Հռիփսիմեանց եւ Գայիանեանց , Սրբոց Պետրոսի եւ Պօղոսի , Ս. Ստեփաննոսի՝ երեք սեղաններով , Գլխազրի մատուռ , Ս. Մինաս երկու սեղաններով , Ս. Մակար , Ս. Նշան , Երկոտասան Առաքելոց , Ս. Համբարձում , Հոգւոյն Սրբոյ Մատուռ , Ս. Թորոսի Եկեղեցին , Ս. Մերկերիոս եւ իւր մէջ պարունակեալ հստիւններով , Ազգին ամենէն հարուստ Գանձարանը պէտք է նկատուի , որոց ամենքն ալ Նախնեաց անգին յիշատակներն են :

* * *

Յերուսաղէմ ունեցած եմք 72 հին Վանքեր ալ , որոց ցուցակն աստ կը տղագրեմ :

1. Հառաչման Վանքն Պետրոսի Առաքելոյ :
2. Պանտավանքն Ս. Կարապետի , որոյ նախաշինողն է Ազգանցի Պանոն անուն ճգնաւորն :

3. Մժավանքն՝ յանուն Սուրբ Քառանկոց:
4. Բաղայ Վանք, կամ Կնկղաւորաց Վանք:
5. Սուրբ Գէորգայ Վանք:
6. Նորավանքն՝ մերձ գերեզմանին Եսայիայ Մարգարէին:
7. Խաթայ Վանք:
8. Սրբոյ Պողիկտոսի Վանք:
9. Արծ. Ս. Գէորգայ Վանք:
10. Զարեհաւանի Վանք:
11. Մամիկ. Ս. Կարապետ Վանք:
12. Գուգարաց Վանքն՝ արտաքոյ քաղաքին:
13. Բգեչխի Վանքն՝ մերձ ի Սիօն:
14. Ուրկանոց Վանք:
15. Սիւն. Վանքն՝ Ս. Գէորգ:
16. Խորխոռ. Վանքն՝ արտաքոյ քաղաքին:
17. Երիցավանքն՝ Ս. Աստուածածին:
18. Սրբոց Ղեւոնդեանց Վանք:
19. Կրտի Վանք:
20. Ս. Անանիա Վանք:
21. Արշ. Վանք:
22. Գազաւոնի Վանքն՝ առ դրան Ս. Յարութեան:
23. Կամսար. Վանքն՝ Ս. Լուսաւորիչ:
24. Ամատ. Վանքն՝ ի հողմն սուրբ Սիօնի:
25. Միւս եւս Ամատ. Վանք՝ որ Կուսաստան է:
26. Մամիկ. Վանքն՝ Ս. Կարապետ:
27. 28: 29. 30. չորս Վանք ի կողմն Սելեւամայ:
31. Կառնացւոց Վանք:
32. Քարու Վանք:
33. Պալունեաց Վանքն՝ ի կողմն Գալիլեայ լեւրին:

34. Այլ Անձեւաց՝ Վանք :
35. Պաղակոճեաց Վանք :
36. Սրբոց Բառասնից Վանք :
37. Կոտայեցւոց Վանք :
38. Վարաժնուն . Վանքն՝ ի կողմն Սողոմոնեան
Տաճարին :
39. Վանանդ . Վանք :
40. Զատեցեաց Վանք :
41. Մոկաց Վանքն՝ ի կողմն Գեթսեմանի :
42. Ի կողմն Գալիլեայ լերին Վանք :
43. Սահառ . Վանք :
44. Մաղխաղեանց Վանք :
45. Սուրբ Յոհաննու Վանքն , առ դրան Ս . Յա-
րութեան :
46. Սանտունեաց կամ Սպանտունեաց Վանք :
47. Արչամունեաց Վանք :
48. Կողայ կամ Կողբայ Վանք :
49. Վանք մի եւս յարեւելից կողմն :
50. 51. 52. Դերջանաց Վանք :
53. Սիւն . Վանք :
54. Սիւն . Վանք մի եւս ի ձորն Յովսափաթու :
55. Սիւն . Վանք մի ի ձորն Սարայի :
56. Սիւն . Վանք մի եւս :
57. Այլ Սիւն . Վանք յարեւելս :
58. Բաարոյ Ս . Աստուածածնի Վանքն , կամ
Պարտուայ Վանք առ աշտարակին Դաւթի :
59. Կաղանդաւորաց Վանք :
60. Մարասայ կամ Ամարասայ Ս . Գրիգորի Վանք :
61. Արցախայ Վանք Ս . Աստուածածնայ հերաց
եւ Ս . Ստեփաննոսի :

62. 63. 64. Այս Երեք Վանքերն այլազգեաց կը վերաբերին այժմ :

65. 66. 67. Երեք Վանքեր եւս քաղաքին մէջ կը գտնուէին :

68. Տաշրացոց Ս. Գէորգայ Վանք :

69. 70. 71. 72. Մեր նախնիքներէն՝ քաղաքին մէջ շինուած էին չորս մեծամեծ Վանքեր , որք ճոխութեամբ կը պանծային յԵրուսաղէմ :

*
*
*

Երուսաղէմ , ապաքէն վաղուց պէտք էր՝ ըստ Մարգարայ , ճոխ Տպարան մը հիմնել , եւ քաջալերէր Ոսկանայ նման Վարդապետները , հաւաքէր եւ տպէր նախնեաց մատենադրութիւնները , այն ատեն՝ աւելի շատ ուխտաւորներ պիտի ունենար , եւ բոլոր Հայոց ուշն առ ինքն պիտի գրաւէր , եւ ամենատիրելի եւ նուիրական պիտի համարուէին այն Տնօրինական Ս. Տեղիքը՝ ոչ միայն բարեպաշտից եւ կրօնասիրաց համար , այլ եւ անտարբեր գիտնոց եւ հնախոյզներու համար :

Չարդիս կը մխիթարուիմք , գիտնալով որ Երուսաղիմայ Վանքը բաւական ատենէ ի վեր հաւաքել սկսած է հնութիւններ , եւ գտնուածները լաւ պահպանելու հոգն ստանձնելէ զատ՝ կարեւոր գրքեր ի լոյս ընծայած է Մարգարայ մահուրնէ յետոյ :

Մարգարայ Եկեղեցական բարեկամներն բազմաթիւ էին , զորս զանց կընեմք նշանակել , յիշելով միայն յԵրուսաղէմ ունեցած մի սիրեցեայն , որ էր Պ. Բասքալ Յակոբին հօրեղբայր՝ Զմիւռնացի Պ .

Յարութիւնեան , որ Եգիպտոսի Եռուֆեան Պօզոս Պէյի շնորհիւ յերուսաղէմ հաստատուած էր՝ Սարտենիայի եւ Նաբոլիթանի Հիւպատոսութեան պաշտօնով :

Երուսաղիմայ Վանքին կտակած է, Բէղլէհմի Քառանից Այրի մէջ տուն մը, որ այսօր 1000 ոսկի կ'արժէ՝ Լատինաց Կաթի-Այր անուն փոքրիկ Վանքին կից լինելուն համար : Իսկ Յարութիւնեանի բարեպաշտուհի Տիկինը՝ Հեղինէ (Ժնեալ Պօտուրեան ընտանիքէ) մարգարտայեռ եւ զոհարազարդ եպիսկոպոսական թագ, վակաս , ձեռոց խաչ մը շինել տալով յիշատակ ըրած է Ս. Յակոբայ Վանքին :

Յոպպէի մէջ Գերմանիոյ Հիւպատոս , Պ. Սիմէօն մը եւս կայ , 80 տարեկան պատուական ծերունի մը , որ ունի իւր անձնական Թանգարանն , որոյ մէջ 500ի մօտ ձեռագիր , եւ 1500 էն աւելի տպագիր մատենաք կը գտնուին , որոնց Հայերէնները՝ մեծաւ մասամբ գնած է Մարգարէն :

Ժամանակ մը՝ Երուսաղիմայ Ս. Յակոբայ միաբանութիւնը հարկ տեսաւ Բեղլէհմի մէջ Հայ բնակիչներ հաստատել :

Երուսաղիմայ մէջ արդէն Կիլիկիոյ կողմերէն գաղթեալ Հայեր կային , յորս նշանաւոր եղած էր Չէլէպի Չիրաքի թո՛ւ Չէլէպի Յակոբ , որ նոյն ատեն ձի հեծնելու իրաւունքը կը վայելէր :

Սորա որդին էր Տիրացու Չիրաք , որ ունեցաւ Թորոս անուամբ մի տղայ , որ չուրջ 50 տարի Ս. Յակոբայ Վանքին Թափորապետն եղած է , եւ ընծայած է Ազգին խնամօք կրթեալ զաւակներ՝ Թորոսեան Յովհաննէս եւ Յարութիւն Էֆէնաինները :

Երուսաղիմայ միաբանութեան հոգատարութեան յանձնուած են Պէրուժի, Դամասկոսի, Կիպրոսի եւ Լազակիոյ Վանքերն, որոց Տեսչութեանց համար յատուկ Վարդապետներ կը ղրկուին :

Երուսաղիմայ նախկին միաբանութիւնը նախապիրական բաղձանք մը կը տածէր, այն էր, իրենց կենդանութեան՝ անմոռաց յիշատակ մը թողուչ Ս. Յակոբայ Վանքին :

Պէրուժի Ս. Նշանայ Վանուց հոգն զնուած է 125,000 զուրուչի, նախաձեռնութեամբ Ա. ինթապցի Յովսէփ Սարկաւազին :

Մարգարայ ժամանակակից Վարդապետներու մէջ թէեւ ցանցառակի կը տեսնուէին շատ ուսեալ Վարդապետներ, սակայն ընդհանրապէս ընթերցասէր եւ բարեսէր էին :

Մարգար՝ ընտրուած Առաջնորդի մը անպատճառ սնտուկ մը եկեղեցական գրքեր կը յանձնէր : Այդ գրքերն էին՝ ընդհանրապէս Աւետարանաց մեկնութիւն, ապեալ եւ ձեռագիր Քարոզագրքեր, Աստուածաշունչ, Տաթեւացոյ ամբան, ձմբան հատորները, եւ այլ թանկագին մատեաններ :

Նորընտիր Առաջնորդն՝ զիչեր մը անպատճառ հիւր կընէր տունը, եւ թղթակցելու խոստում կառնուր իրմէն :

1823ին Ազէհիրցի Արզարեանց Յակոբ եւ Պոպսեցի Իրոնեսիոս Եպիսկոպոսներն՝ որ յաճախորդ է Մարգարայ, եւ շատ գրքեր առած, սակայն Ադրբեյնուպոլսեցի Պօղոս Արքեպիսկոպոսին հետ յԵրուսաղէմ անհամաձայնութիւն մը ունենալով, կը սրտաւորին ի Պէրուժ ուղեւորիլ :

Սոյն Եպիսկոպոսները աշխարհական կրօնն . . .

Այս առթիւ Սարգիս Եպիսկոպոս ժ'ալ կը յիշեմք, որ զինքը 1433ին յէջմիածին Կաթողիկոս չընդունելու համար՝ Հոովմ կ'երթայ, իւ անաթ Պէրուժ լիբան մը գազաթը Վանք կը հիմնէ :

Պերուժի մաքաառուներ Էրթեմն Միսաք Ամիրայի վարչութեան ներքեւ էր, որոյ սղոց կրթութիւնը 1853ին Նազարեան Թորոս երեւելի Հայկաբանը ստանձնած էր :

Պէրուժի Ազգային գերեզմանատունը՝ ծովահայեաց գեղեցիկ տեսարան մը ունի, ուր 1861ին հանգչող Հայ պանդուխտներու մէջէն յիշատակելի է Ունճեան Հարազատաց մեծ եղբայր՝ Մաղաք Աղայի հողաշէն գերեզմանը :

Պէրուժէն մի քանի ժամ հեռաւորութեամբ Լիբանանու հոչակաւոր հին մայրերը կը յիշեմք, որոցմէ 7 հատ մնացած են այժմ, կը յիշեմք նաեւ սոցոս հետ Արծիւեան Աքրահամ Եպիսկոպոսը, որ Հայ Հռովմէականաց Լիբանանու առաջին Կաթողիկոսն եզաւ 1742ին: Հայ-Հռովմէական Կաթողիկոսարանի միաբանութեան մէջ ուսում առած է Մարգարայ բարեկամ Միքայէլ Սալլանթեան Հայ Արքեպիսկոպոսը :

Բաց ասկից՝ չունիմք Լիբանանու մէջ տոճային յիշատակելի բան մը, բայց ունիմք՝ 8 ժամ հեռու Դանասկոսի մէջ գեղեցկադիր Վանք մը՝ Ս. Սարգիս անուամբ, որոյ եկեղեցական գրքերը՝ Մարգարայ յիշատակներն են :

Վանքը ունի Հոգետուն, Առաջնորդարան, Գորոց :

Լամարթին 1833ին այս կողմերու Հայոց հիւրասիրութիւնը ներբողած է իւր ուղևորութեան մէջ :

Մարգար՝ շատ առիթներ ունէր յիշելու Կիպրոսի Ս. Մակարայ Վանքը, որ 560 թուականին հիմնուած է, ուր անդրանիկ Հայ-Գրավաճառին սիրելի Վարդապետներէն (1) շատերը այլ եւ այլ պատճառաւ հոս կը զրկէին յապաշխարութիւն: Թէեւ այս վտարեալք՝ Վանքին մօտիկ Ս. Մակարայ վիմափոր Այրը չէին մտնէր:

Ս. Մակար՝ հարուստ էր ձեռագիրներով, որոնք մեր կարծեօք՝ կղզւոյն մայր քաղաքն եղող Նիքոսիայի Հայոց Եկեղեցին պահուած լինելու են զարդիս, Վանքին թանկագին անօթներուն եւ Եպիսկոպոսական զգեստներուն հետ, եթէ ցարդ յԵրուսաղէմ չէ փոխադրուած:

Այս Եկեղեցին՝ ունի կոկիկ զանգակատուն մը, եկեղեցական գեղեցիկ անօթներ, զգեստներ եւ Եպիսկոպոսական երկու թագ:

Այս Եկեղեցւոյն՝ ժամանակին խնամք տարած է, Նէվրուզեան Աբեթիկ էֆէնտին, երբ պաշտօնով աստ կը գտնուէր:

Ս. Աստուածածնայ Եկեղեցւոյ քարայտակն՝ ճենական տառերով եւ մեծադիր տապանաքարերով ծածկուած է:

Եկեղեցին չէն էր՝ երբ Եէնիզիւղցի Թիւրապեան Դանիկ կսպասաւորէր իւր գեղպեղաձայն եղանակներովը:

Սոյն Վանքի Առաջնորդ-Վանահայրերը, ինչէ՛ս

(1) 1800ին Էջմիածնայ Նուիրակ՝ Դարուս Վարդապետ աստ արագրուած է:

եւ Եպիսկոպոսներէն ոմանք Հռոմկայու եւ Սոսյ ժողովներուն ներկայ գտնուած են, որոցմէ կը յիշատակեմք՝ Թադէոս Եպիսկոպոսն որ 1179 ին գնաց ի Հռոմկայ, եւ Նիկողայոս Եպիսկոպոսն, որ 1307ին ի Սիս գումարեալ եկեղեցական ժողովոյն հրաւիրուած է:

Ս. Մակարայ Վանահայրերէն Գրիգոր Եպիսկոպոս, 1340ին՝ Կիպրոսի Յունաց Եկեղեցական ժողովոյն յատուկ հրաւիրմամբ ներկայացած է:

Մինաս Վարդապետի Սարկաւազն՝ Էքսէրճեան Յարութիւն, եւ Գալուստ-Կայծակ Վարդապետ շատ մը գանձեր եւ ոտանաւորներ գրած են Կիպրոսի մէջ:

ԶԻՅ Հայոց Թուականը կրող հին Վարդապետի մը տապանաքարը գտնուած է Կիպրոսի Վանքին մէջ:

1695ին Վանուց Դպրոցը՝ շատ բարեկարգ էր, ուր այցելած են Միխիթար-Աբրայ, Աբրահամ Եպիսկոպոս եւ այլք:

• •

Ս. Մակարայ Վանքը մինչեւ այսօր 500 ոսկիէն աւելի հասոյթ աւնի, որ կը գոյանայ ջաղացքէ⁽¹⁾, Եօլ Տէյիւմէնիէն, տունէ, պարտէզներէ, եղջերանիներէ, այծերէ, մեղուարոյնէ, ձիթոյ գործարանէ,

(1) Այս ջաղացքներէն մին է Սիկամեա անունով ջաղացքը, զոր Մարտիրոս Եպիսկոպոս գնած եւ Վանքին ընծայած է, եւ արին 10000 դուրուշ վարձք կը բերէ. կըսէին 1878 ին՝ երբ ի Կիպրոս հանդպեցայ Երուսաղէմէն վերադարձիս:

բայիցքէ, եւ ուրիշ պատահական եկամուտներէ :

Այս հասոյթներէ օգտուած են Եփրատացի Հայերը, որ ոչ Մկրտուածեան, ոչ Ամուսնութեան եւ ոչ Թաղման ծախք կը վճարեն :

Եփրատի Վանքին եկամտից անաւելութեան աշխատած է գլխաւորապէս՝ երբեմն էջմիածնայ եւ ապա Երուսաղիմայ միտրան հոգեւոյս Մարտիրոս Եպիսկոպոս, որ իւր քսակէն վերոյնշեալ շաղացքները (2) գնած է իբրեւ հաստատ եկամուտ, որպէս զի աւելուածքն Եփրատից անպապայիս՝ անունց եկեղեցականի, եւ Եպիսկոպոսանիստ Վանքն՝ լքեալ վիճակի մէջ չի մնան :

Այս անթիւ եզովիւք լի կտակագիր մ'ալ գրած եւ թողած է՝ շաղացքներն վաճառողաց եւ փճացնողաց համար :

Վանքին Ասարիս ըսուած պարտէզը՝ 4 մարտուրայի շափ խիստ ընտիր եւ բարեհամ ջուր ունի : Պարտէզը դարդարուած է որթերով, ձիթենիներով, սալորենիներով եւ այլ պտղատու ծառօք :

Յիշեալ պարտէզին մէջ 8 տնւոր Հայ կը գտնուի :

Վանքի հողի մէջ այս բնակող Հայք՝ Լաթաքիայէն գաղթած են, ընդ ամէնը 30—35 հողի են՝ այր, կին, տղայ, իրենց բնակութիւն հաստատելով ոմանք Վանքին մէջ, ոմանք ալ կէս ժամ հեռի գտնուած տներու մէջ :

(2) Ասոր կէտը՝ երբեմն էջմիածնայ միտրան Յովէզ Վարդապետին կողմանէ գնուած եւ կտակուած է Ս. Մակարայ Վանքին :

Անանց արհմասն է հստագործութիւն եւ հովուութիւն :

Հայ անուամբ գիւղ մը կայ Յ ժամ հետադարձութեամբ :

Կիպրոսի նաւահանգիստ քաղաքը՝ Քուզլա կը յորջորջուի, ուր 1878ին 2 տուն Հայ կը բնակէին, եւ 10էն աւելի պանդուխտ, որոցմէ մին էր Գաարգիւղի հանգուցեալ Տէր-Յարութիւն Բահամայի Պատրոս անուն ժամագործ աղայն :

Կիպրոսի Հայք՝ նախատեսութեամբ մը 1878ին այս ձովաշերտայ Քուզլայի մէջ Էանքի կամ իջեւանի մը հասար հող գնած էին :

Տեւք գիւղէր թէ՛ այժմ իրականացաւ այդ հետադարձ անախարհութիւնը :

Կը զարմանամ թէ՛ ուստի ծագում առած է Հելլենականաց աս սուրբութիւնը, որ երբ իրենց երախայն ուղքի պիտի ելնէ, կը թերեւ Հայոց Եկեղեցին, եւ աստ աղան հին սօրիկներն ուղքերէն հաներա՛ք, նորերն կը հազցունեն :

Այս տեսակ երախայից թողած կոշիկներուն շեղջակոյան՝ վիճակագիր մը կրնայ նկատուիլ ուղքի ելնող տեղացի Յոյն երախայից :

Թիւե Յունական այս նախապաշարութեն նիւթաբան արդիւնք մը շունենալու Հայոց Եկեղեցին, բայց Թրքուէնաց մի աւանդական սովորութենէն՝ Ս. Աստուածածնայ Եկեղեցին միշտ շահած է, եւ կը շահի :

Այլ-քրիստոնէաց կանայք՝ մոռ ի ձեռին՝ ընդ այդն այգւոյն վազն ի զազ յԵկեղեցի դալով, աւագ դրան գօրեւմիբիին վրայ քիչ մը հանդիստ կ'առնուն, եւ

ապա Տաճարը մտնելով՝ տարած մոմերնին կը վառեն, եւ կախուած կանթեղն դարձնելով նորա շուրջը կը դառնան, որպէս զի իրենց սիրելին վերադառնայ:

Եթէ սիրահարութիւն ունենան՝ երկու մոմ իրարու փաթտելով կը վառեն. իսկ եթէ ատելութիւն՝ զոչխիկոր անկած կը վառեն մոմը:

Կիպրոսի Հայք մայրենի լեզունին կորսնցուցած են, թէեւ ԺԶրդ դարուն անդ խօսուող հինգ լեզուներէն մին ալ Հայերէն եղած է կը գրեն ժամանակակից պատմագիրք:

Ի հնումն աստ վանք մ'ալ ունեցած եմք, ինչպէս կերեւի տեղն, եւ այս մենաստանին նուիրած է Նալեան Յակոբ աստուածաբան Պատրիարքը՝ Մըկրտութեան պատկեր մը, որ դրուած է կղզւոյն Ս. Աստուածածնայ Եկեղեցին:

Յակոբ Նալեան՝ իւր Գանձաբան ծանուցմանց գրքին մէջ՝ տպեալ ի Պոլիս, կը յիշէ Կիպրոս կղզին աւելի ընդարձակ, ինչ որ չէ այսօր, թերեւս ծովեզերեայ տեղերն ջուրը կոխած ըլլալուն:

* * *

Մարգարայ ժամանակ Կիպրոսի մէջ յանուանէ ծանօթ Հայերն էին՝ Մալաթեացի կտաւագործ Սարգիս՝ որ իւր գործարանին մէջ գանձ մը գտնելով վաճառականութեան կը ձեռնարկէ, եւ հեռզհեռա՛ այս գործն ընդարձակելով՝ Հալէպէ, Աղքասանդրիո, եւ Պոլսոյ հետ յարաբերութեան կը մտնէ, եւ իւր ճարպիկութեամբն մեծ հռչակ կը հանէ:

Օսմանեան Կառավարութիւնը՝ Գարուճի-Պաշխու-

թեան տխողոս կուտայ, եւ ինչպէս Անգլիոյ Տէրութիւնը՝ պատուանշան :

Պօղոս եւ Վիրապ Արթինեան՝ իրենց ճոխ վաճառականութեամբը, եւ Հայրապետ Մելիք՝ հարուստ ազարակներովը մեծ հարաւ կը վայելէին :

Կիպրոս՝ մերթ Ստոյ, մերթ Երուսաղիմայ եւ Պոլսոյ թեմ եղած է :

*
*

Սիւս եւ Աղթամար, երկու նշանաւոր Վանքեր, երկու ամուլ Վանքեր՝ ինչպէս կըսէր Մարգար, զի մեծանուն Գրավաճառը կուզէր գէթ Մայրավանքերուն մէջ տեսնել նոյն ատեն տպարաններ, որպէս զի՝ միաբանութիւնք պարաաւորուէին ուսեայ եկեղեցականներ հասցունելով, տպարանը յառաջացնել նորանոր հեղինակութիւններով, եւ նախնեաց մատենագրութիւններ ի լոյս ընծայելով, եւ մենք առիթ պիտի ունենայինք այսօր յիշել զբազէտ եւ ուսումնասէր Կաթողիկոսներ եւ օգտաշատ երկասիրութիւններ :

1440-էն ի վեր ի Սիւս յաջորդող 43 Կաթողիկոսաց մէջէն հռչակաւոր եղած է իւր շինութիւններովը՝ Կիրակոս Կաթողիկոսն :

Կիլիկիոյ Կաթողիկոսներէն Սսեցի Թէոդորոս Վարդապետ՝ 1784ին Սեպտեմբեր ամսոյն Կ. Պոլսոյ Ս. Աստուածածնայ Մայր Եկեղեցւոյն մէջ օծուած է Կաթողիկոս, որոյ հանդիսաւոր արարողութեան մասնակցած են 6 Եպիսկոպոս, 12 Վարդապետ, 24 Քահանայ եւ 9 Սարկաւագներ :

Յարգար կը ցաւէր եւ կը՝ զանգատէր՝ որ սոյն Վանքերու ձեռագիրներն ալ խնամով չեն պահուիլ, որոցմէ մէկ քանին Պոյի բերուած լինելով՝ անսած էր։ Եւ կը յաւելուր թէ՝ ոսկեղէն եւ արծաթեայ իրեղէնք աւելի յարգ ունին Վանքերուն համար, քան թանկացին եւ հազուագիւտ գրչագիրք։

Եւ ստուգիւ մեր Ամիրայներէն շատերն ալ՝ փոխանակ գիրք նուիրելու, Վանահարց ճաշակին համաձայն՝ ոսկի եւ արծաթ աշտանակներ եւ կանթեղներ կը նուիրէին։

Տիւզեանք՝ Սոյ Աթոռոյն նուիրած են համակ արծաթ Եջեր՝ Սրբոց Մատուների համար, ոսկեպօծ արծաթեայ Տապանակ, Յիւր, Կաթողիկոսական Արծիւ եւ մեծաչէն անօթ մը Միտոնի, եւ հին ծերանի թաղամասաչ եւ թաղամասապետը։ Եմիտոնոս մը՝ 1634ին ի Հարէս ասեղնադարձուած եւ պատրաստուած։

Պէզճեան Ամիրայն՝ մի մեծ արծաթ կաթոսայ նուիրած է Կիլիկիոյ Կաթողիկոսարանին՝ Ս. Միլոնի օրհնութեան համար։

Ամիրայից Ամիրայն՝ Աղթամարայ Աթոռոյն առ ծանրապին նուէրներ քրտած է, յորս յիշատակելի է Հայրապետական ոսկեհուռ զգեալը։

Աղթամարայ Տաճարին դռքսի կողմը քանդակուած Աւսուսածաշունչի պատկերներն նշանաւոր են, իսկ ցաւ է ըսել որ՝ նոյն Աթոռոյն ստալին Կաթողիկոս Թոռնիկեան Դաւիթ Եպիսկոպոսէն՝ սկսեալ մինչեւ ջարդ, 130 Կաթողիկոսներէ եւ ոչ մինչև չակտած է իւր ուսումնասիրութեամբը, թէեւ եւ դաժ են Կաթողիկոսներ եւ Եպիսկոպոսներ՝ որ Ա

Թռռոյն նբւթական շնութեան օքտակար եղած են ։
Որչափ ալ այս մեծ վանքերէն ելած ջնն նշանաւոր
ուսեալ վարդապետներ , բայց աննշան համարուած
վանքերու մէջ այնպիսի ուսեալ վարդապետներ կա-
յին , որ կը հիացնէին Պատրիարքարանը՝ գրաբառ գե-
ղեցիկ շորադրութիւններունին ։

Վերջին դատակարգին կը վերաբերէր Թօլուզեան
Յանոր Յպիսկոպոս՝ նազելին Մարգարայ , որոյ կը
յղէր ի Լիւ՝ Մետրոպեան Քերականութիւն , Ազոնցի
Ճարտասանութիւն եւ Թեաւորոսի Իմաստասիրու-
թիւն , եւ կըսէր , « Ահա մոնթ մը՝ որ Բերականու-
թիւն ուսանող աշակերտներ կը հասցնէ Անապատին
մէջ » ։

Եթէ Առանայի , Թարսուսի , Հալէպի , Հաճոյ ,
Մօզղաաի , Մարաթիոյ , Ատրեամանի , Պէհէմնիի ,
Կիւրինի , Տիւրիկի , Սսոյ , Աղթամարայ , Կտուցի ,
Լմայ , Մշոյ , Բաղէշու վանքերու եւ Եկեղեցեաց
մէջ հին գրքեր տեսնէք , գիտցէք որ՝ Մարգար զա-
նոնք ստիպմամբ առնել տուած է ։

Մարգար շատ հետաքրքիր էր իմանալ վանքերից
ճիշտ թիւն , զի գիտէր ի զանազան տեղիս եղած
շատ մը լքեալ եւ փակեալ Հայ եկեղեցիներ (1) որոց

(1) Մենք գիտցածնիս յառաջ կը բերեմք արտ ։

Հերէքէի Մասուռն . եւ Վառնայէ 1 1/2 ժամ հեռի
Բաւաւասոյի 84 սարի յառաջ ունեցած Եկեղեցիինս ։

Ռումանիոյ մէջ փակ մնացած հինգ Եկեղեցիները , որ
րոնք կը յիշէր Գէորգ Ծ. Վարդապետ Եւնիւնեան՝ իւր հա-
տարակեալ Տեղեկագրին մէջ ։

Խորէնօճումնի ծոցէն կէս ժամ հեռու Փայասի կիսա-
քանդ Եկեղեցին ։

մի մասին համար կը պնդէր թէ՛ ծախուելու են , վերստին Եկեղեցի կամ Դպրոց շինելու պայմանօք , կամ նոցա դրամներով աղքատ տղոց արհեստանոցներ բանալու է , ուր կարգալ ալ օովրին , կ'ըսէր : Արդարեւ շատ բանաւոր գաղափար , որոյ միայն երջանկայիշատակ Գէորգ Գ. Կաթողիկոս հետեւեցաւ :

Երանի՛ թէ նոյն նպատակով վաճառուէին այսօր Կրիտէի Ս. Կարապետ Եկեղեցին ⁽¹⁾ եւ Դռնովայի Եկեղեցին՝ որոց եկամուտները մարսուած են եւ գե-

Համասանի եկեղեցին , որ տեղոյն բողոքական Հայր կը պաշտօնավարեն :

Նոր-Ջուղայի 14 անգործածելի եւ փլած Եկեղեցիք :

Լեհաստանի Կամինենց Պաղոյլսկի մէջ Սինան Կոսլուպէյի որդոյն 1390ին շինած Ս. Նիկողայոս Եկեղեցին , աստնցմէ գաս՝ գրքիս մէջ յիշատակուած փակ Եկեղեցիները

(1) Կրեսէի Եկեղեցւոյն Մեթեփէն Տնեսու Խորհրդոյ Ասենապետ Մելիքեան եղիազար էֆէնսիի հայրը՝ Մելիքեղեկ Աղայն էր : Կը պատմէր թէ՛ այդ Եկեղեցին 4 կտու հէօճէթներ ունի : Պէտք եղած ասեն բերել տուեր եւ վերադարձուցեր էր :

Մեր տղայուձեան ասենները՝ Մայրաքաղաքիս բոլոր Եկեղեցեաց մէջ Կրեսէի Եղեղեցւոյն համար Կիւրակէ օրերը յատուկ պնակ մը կը շրջագայէր : Այն ասենները՝ երբեմն Ասմա-Ալթըն՝ աճառի երեւելի Վաճառական Կրեսացի Հայ մը Քահանայ ձեռնադրուելով՝ Տէր-Յովհաննէս անուամբ , իւր հոգւոյն համար գացեր է ի Կրեսէ , իւր հայրենակից 15-20 տուն Հայոց համար քահանայազործելու :

Յետոյ լուեցաւ թէ՛ եօրկանճի Ասեփան մը Իզմիր եր թալով Կրեսէի վրայ Քահանայ կը ձեռնադրուի Տէր Կարապետ անուամբ , եւ կ'երթայ իւր վիճակը , որուն Հայ ժողովուրդ խառնուելով տեղական տարերց հետ , հազիւ թէ 6 տուն մնա

րեզմանատանց քարերը վաճառուած⁽¹⁾, ինչպէս նաեւ Պուրկազէ քիչ հեռի գտնուող Հայ գերեզմանատունը՝ որոյ քարերը Պոլսեցի Հայ մը գացած եւ վաճառած է :

Մարգարայ ժամանակ՝ սկսան Կրէտէի Հայք դամ քան զզամ ցրուիլ , այսինքն , 1822ին՝ զօրաւոր պատճառով մը , թողլով կալուածներն եւ Եկեղեցին , որոյ մէջ ունիմք Մագաղաթեայ Ճաշոց , Աւետարան , Մլեհ-Սարկաւազի Ժամագրքի յիշատակագիրը , Վարդան Վարդապետին թողած Առակագիրը , Տէր-

ցած էին , 4 այր մարդ եւ մնացեալը կին-արմատ . ուստի հեռանալով Կրեաէէն , եկաւ հաստատուեցաւ Գարակէօմրիկի Եկեղեցին :

Դեռ շատ չընէր , Կրեաէի Եկեղեցւոյն եւ կալուածոց մասակարարն՝ կոշկակար Լեւոն մ'էր . Այժմ ի Կրեաէ Հայ ժամկոչ մը միայն մնացած է , եւ Եկեղեցին ալ նոյն ժամկոչին մասակարարութեամբը կը կառավարուի :

Կրեաէի գերեզմանատան եւ Զէյթինլիի հողի կիսոյն վրայ Յոյնք Եկեղեցի մը շինած են . Բաց ասկից , տեղւոյն Ս. Կարապետ Եկեղեցւոյ կալուած տուներէն մին՝ Երուսաղիմայ Ս. Յակոբայ վագրք յինելով , 1860ին Յոյնք՝ ժառանգական խնդրով մը տիրացած են , այն տեղի նոյն ժամանակի բնիկ Կրէտացի տղէ Տէր Կարապետ Քահանային սփռուած ենէն օգտուելով : Այս այն Տէր Կարապետն է . որոյ տղայները չափելու համար՝ աւանդաբար կը պատմուի թէ , օր մը պատկի տեսն Ս. Սեփաննոսի Շարականը երգեր է : Պատճառն երբ հարցուեր է , պատասխաններ է թէ , «գիրտ . փեսայի անունը Սեփաննոս էր» :

(1) 18 տարի առաջ ստուգուած էր որ Պօղոս անուն քեւճի Հռովմէական-Հայ մը իւրացուցած է Դրնովայի Եկեղեցւոյն կալուածներէն երկու տուները :

Մինասեան Վանան Մ. Վարդապետին՝ Պայխ բերած
հին Տօնացոյցը, հին անթիզա դրամներ, և այլն ։

Կրէտէի մէջ կոչուած են շաւական ձեռագիր-
ներ, ընդ որս Կրէտէի Հայոց ժամանակագրութեան
վերաբերեալ գիրք մը ։

Ի Ղաթաթիա Աեգքոս-խանը գտնուող հնախոյզ
Աբիշան Էֆէնտիի (Հ. Ղեւոնդ Աբիշանի եղբայրն) հա-
մար կը պատմուի թէ՛ օր մը Կրէտացի Հայ մը ներ-
կայանալով իրեն, ցոյց կուտայ ձեռագիր մը, և
կ'ըսէ թէ՛ « Այս տեսակ տապը կտորի շատ ձեռագրեր
թաղուեցան Կրէտացի Հայու մը հետ, որ շատ կը
յարգէր զայնս » ։

Աբիշան, ի լուր սոյն յայտնութեան, կարի կ'ըզ-
գածուի, կը յուզուի, իսկ Կրէտահայն մեղմելու հա-
մար նորա վիշտն՝ կը յաւելու . « Հոգ մի՛ ընէր, շատ
ու շատ հին էին, շատ հին . . . » ։

• •

Ըստ Համարթինեայ՝ Արեւելից մարգարիսն եղող
Զմիւռնիա, որ երբեմն ուղղակի էջմիածնայ թեմ
էր, Կ. Պոլսոյ մրցակիցն եղած է ։

Հայք՝ այդ Յոնիական ծոցին մէջ վաղընջուց
գաղթականութիւն մը պիտի համարուին, եթէ Հայա-
տառ հին տապանաքարերու հետեւիմք, որոց թուա-
կանները մինչեւ 1000-1200 տարուան կը յանդին ։

Հայք ի Զմիւռնիա առաջին անգամ իրենց գե-
րեզմանատան մէջ Եկեղեցի մը կանգնած են Յովա-
կիմ-Աննա սնուամբ ։

Այդ քաղաքի մերազնեայք ի վաղուց անտի աշ

խատասէր, ուսումնասէր եւ զաճառական ժողովուրդ մը եղած են, ևւ երկրին աւելի ձովեզերքի ժտեղը բնակութիւննին հաստատած :

Հայ-Կիւթեմպերկնիւրէն մին (1) եղող Մարեցի Մաղթէոս Սարկաւազը՝ 1656ին Չմիւռնիայէն Վիսնեոփկ անցաւ, առաջագրեալ տպագրական գործը ի դուրս հանելու համար :

1675ին ի Մարաէլլ գտնուած Հայ Տպարանին Հոգաբարձու կը յիշուին Մաղնիսացի Ղազազի որդի Մահտեսի Պօղոսն եւ անդրակածին որդին՝ Տիբաքու Յովհաննէս Չէլէպին :

Չմիւռնիոյ Հայք՝ 1675ին Տպարան հաստատած են, ուր տպուած են բաւական թուով գրքեր, որոցմէ կը յիշատակուին Փոքր եւ Մեծ կամ Մայր Մաշտոցք՝ տպեալ 1676ին (2) ի տպարանի Արքայ էջմիածնի եւ Արքայ Սարգսի Չօրավարի (3) :

(1) Հայ Տպագրութեան Կիւթեմպերկնիւրն են նաեւ Ռական Վարդապետ Երեւանցի, Վարդան Յունանեան, Յակոբ Հոլով եւ Բարսեղ մասննագիրներն :

(2) Փոքր Մաշոցի յիշատակարանը՝ ի մէջ այլոց, հետեւեալը կը զրէ .

«Յիշեսցիք եւ զանձանձիր աշխատաւորն գրովաճառութեան զեւրոկիացի զԻսահակ Տիբաքուն . . . » :

Ի Պոլիս տպուած հին Գրոց մէջ եւս այս տեսակ գրաժանաւներ յիշուած են, որոց նկատմամբ իստեցանք զգրիս սկիզբը :

(3) էջմիածնայ Ջուղայեցի Յակոբ եւ եղիագոր Կաթողիկոսունք տրամադրուած էին Մայր-Աթոռէն դուրս եւս, գլխաւոր քաղաքաց մէջ Տպարաններ հաստատել, ինչպէս ի Պոլիս, ի Չմիւռնիա եւ յայլ քաղաքս, բայց տպագրեալ գրքին

Այս նախափորձ Տպարանի հաստատութեան սիւները կը համարուին դարձեալ վերոյիշեալ Մաղնիսացի հայր եւ որդին :

Սոյն Տպարանէն վերջը կուգայ Մահտեսի Մարկոսի Տպարանը , որ տպած է 1759 ին՝ Մեկնութիւն ժամակարգութեան , 1761 ին հորհրդատեսր , եւ 1762 ին՝ Եզնակ կամ Եզնիկ Կողբացի՝ առաջին անգամ :

Մահտեսի Մարկոսի տպարանապետութեան ժամանակ , Աբրահամ Եպիսկոպոս Զմրեանիոյ Առաջնորդ էր :

Մահտեսի Մարկոսի Տպարանին մէջ տպուած լինելու են անչուշտ նաեւ ուրիշ գրքեր կամ տետրակներ , որոց մասին տեղեկութիւնք կը պակսին : Միայն գիտեմք , որ 1845 ի մեծ հրդեհին՝ տեղւոյն Ս. Ստեփաննոս Եկեղեցւոյն եւ Սարգսեան Օրիորդաց Վարժարանին հետ այրած է նաեւ՝ դարուս սկիզբները հաստատուած Մեսրոպեան Վարժարանի Տպարանը՝ իւր ունեցած տառերովը , մայրերովը եւ գործիքներովը , ոչնչացնելով նաեւ շատ մը տպագիր եւ ձեռագիր հազուագիւտ գրքեր :

առաջին երեսին վրայ միշտ կը մակագրուէր՝

«Տպագրեցեալ ի Տպարանի Սրբոյ Էջմիածնի եւ Սրբոյն Սարգսի Զօրավարի :

Ի Հայրապետեան Տեառն Տեառն Յակոբայ (կամ այս ինչ անուն) ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի , Արղեամբք եւ Ժախիւք Աւետիսի եւ Սողոմոնի պաշտօնասարի :

Ի ԶՄԻՌՆԻԱ

Ի Յւոյ Փրկչին 1676 , իսկ ըստ Հայոց 1126 » .

Ինչպէս որ հրատարակուած է վերոյիշեալ Փոքր Մաշտոցի առաջին երեսին վրայ :

Սոյն երրորդ Տպարանին մէջ տպուած են Հե-
գարան, Նարեկ, եւ այլ դասական գրեանք :

Երկու դարերէն աւելի տպարանական գործունէ-
ութեամբ փայլող Զմիւռնիա՝ ուրիշ Հայերէն Տպարան-
ներ ալ հետզհետէ ունեցած է եւ ունի, զոր օրինակ,
Արեւայտի եւ Արագածունեաց Ընկերութեան Տպա-
րանները, Տէտէեան արդիւնաւոր Տպարանը՝ որ 43
տարիներէ աւելի կը շարունակէ : Յետոյ հաստա-
տուած են Թաթիկեան Տպագրատունը, որ միան-
գամայն վիճագրատուն է, եւ ամէն լեզուէ տառեր
կը գտնուի : Մտերեան Տպարանը, եւ ի վերջոյ՝ Մա-
մուրեան Տպարանը :

Ասոնցմէ ոմանց շարունակութիւնը՝ կարճատեւ,
եւ ոմանցը երկարակեաց եղած է :

. . .

Ս. Ստեփանոս Եկեղեցին՝ որ 1688ի երկրաշար-
ժէն խոնարհած էր, չեմք գիտեր թէ՛ որ դարուն
մէջ կառուցած էին զայն : Ոմանք՝ այս Եկեղեցւոյ
նախկին անուանք մասին իսկ տարակարծիք կը գրա-
նուին եւ Ս. Թաղէոս եւ Բարդուղիմէոս կ'անուանեն :

Սոյն Եկեղեցին 1743ին վերակառուցած են ծո-
վեզերեայ Տէվրիշ-Օղլու խանը բնակող Կեաարացի
եւ Եւզոկիացի հարուստ Հայք, որոց դժուար էր
վերի թաղի Յովակիմ-Աննայի Եկեղեցին յաճախել :

Երբ որ զաղթականութիւնը կ'ընդարձակի, հարկ
եղած է շինել կանանց համար՝ Ս. Լուսաւորչայ մա-
տուոր :

Ներսէս Աշտարակեցին՝ Դանիէլ Կաթողիկոսէն Ս.

Ստեփանոս Եկեղեցւոյն մէջ առաւ Սարկաւազու-
թիւնը, եւ երբ Եկեղեցին այրեցաւ 1845ին, 1000
Բօլ Իմրէտեալ զրկեց ի նպաստ վերաշինութեան, որ
չքեղապէս կառուցին Իզմիրցիք մեծ հնարքներով,
ճարտարապետութեամբ Օրտէկ-Մինաս Սալֆայի,
1853ին:

Եկեղեցին՝ գմբէթազարդ, շքեղ եւ փառաւոր է
Տաճկաստանի մէջ շինուած բոլոր Հայ Եկեղեցի-
ներէն:

Ս. Ստեփանոսի Տաճարը՝ որչափ հոյակապ,
նոյնքան գեղակերտ է անոր ոսկեզօծ Սաչկալը, ո-
րոյ շինութեանը միայն 7000 լիրայէն աւելի ծախք
եղած է:

Յիշեալ հրաշակերտ Սաչկալը՝ այժմ յԱնգլիա
Գահաժառանգին շինութեան գործոց մէջ պաշտօնա-
վարող ծանօթ արուեստագէտ Պէզիրճեան Սեփոնի
գլուխ գործոցն կը համարուի:

Մարգարայ գրքերու սպառման կեդրոններէն մին
կրնամք համարիլ Իզմիր, որոյ Մեսրոպեան Վար-
ժարանը⁽¹⁾ 100 տարուան շրջան մը ունի, եւ հա-
սուցած է բազմաթիւ աշակերտներ: Վարժարանին
արդիւնաշատ դասատուներն եղած են Տէր Օհան
Վանանդեցի Քահանայն, Կ. Պոլսեցի Անգրէաս Վար-
ժապետ Փափաղեան, եւ այլք:

(1) Ս. Մեսրոպեան Վարժարանը հիմնուած էր նախ-
պէս միայակ. 1825ին՝ նորոգ կառուցուեցաւ կրկնայն կ
եւ բարուկիր: Իսկ 1886ին Սպարդաղեան Յովհաննէս Էֆ-
ֆի՛ արդի փառաւոր շէնքը կառոյց՝ նախորդներէն աւել
ընդամենակազոյն:

Դիւրակեցիկ ծնողք հեռաւոր տեղերէ իրենց տղայքը փոխանակ յԵւրոպա յղելու, Զմիւռնիոյ Մեսրոպեան Վարժարանը կը զրկէին :

Մեծահամբաւ սոյն Կրթարանի մէջ առաջին անգամ մուտ գտած են Իտալերէն, Անգլիարէն եւ Ֆրանսերէն լեզուները :

Առողջարանութեան դասախօսի մը համար ալ՝ Հնդկաստանի Աքրա քաղաքէն Յովհաննէս Կարապետեան յիշմիր ուղեւորութեան առթիւ 8,000 Քրանք կտակեց :

Մեսրոպեան Վարժարանին մէջ՝ 1878ին անձամբ տեսայ 1695 ին յԱմսդերտամ փորագրուած Համատարած Այխարհացոյց մը ⁽¹⁾ դիցարանական այլ եւ այլ նկարներով զարդարուած :

(1) Այս Աշխարհացոյցը կուգեմք ծանօթացնել՝ իբր գեղարուեստական հնուժիւն մը, որ փորագրել առւած է Թովմաս Եպիսկոպոսը :

Համասարածին երկու կիսագիտերը շրջագծի մէջ առնուած են, եւ չորս անկիւնները նկարուած են կենդանակամարին նշաններն եւ եղանակաց այլարանական պատկերները, որոց ներքեւ իւրարանջիւրին անունները նշանակուած են : Զոր օրինակ, Արուսեակ, Արէս մոլորակ, Փայտոն, Փերոս, եւ Պիւրոս՝ Գարուհը կը ներկայացնեն :

Գիշերավար, Կռոնոս, Հերմէս, Լուսարեւն Աստղիկ, Իռիս, Հերոս, եւ Անահիտ՝ ԱՄՏԱՐ կը պատկերացնեն :

ԱՄՆԱՆ կը վերաբերին Պան, Պոմոնա, Դիմետր, Կիւրէլէ, եւ Քլարիս :

Իսկ ՁՄԵՌՆ՝ Եւոլոս, Ուէաս, Պոսիդոն, եւ Թէսիս :

Եւ փորք երկնագունս մը կ'որոշէ համաստեղութիւնները :

Աշխարհացոյց ճախտակին ներքեւ հետեւեալ օրանաւոր յիշատակարանը փորագրուած է .

Նոյնպէս, 1778 ին՝ Աղա Շամիր Շամիրեանց
ծախիւք, ի վենետիկ տպուած Աշխարհացոյց տախ-
տակ մը՝ գեղեցիկ պատկերներով զմազուրուած :

Ամազիրտամի յիշատակ մ'ալ տեսայ՝ նոյն վար-
ժարանին մէջ, այն է գեղեցկագիր կին մեծ ժամա-
ցոյց մը, որ կը ցուցնէ ժամերը, օրերը, ամսոյ
թիւերը, լուսնոյ քառորդները :

Սոյն ժամացոյցը՝ Դպրոցին կառավարիչ՝ Պ. Մի-
րիճանեան խնամօք պահած, եւ անոր Հատինական
գրերը, զարդանկարները ազգայնացուցած էր :

*
*
*

Վիէննայի հարուստ վաճառակաւմներէն Զմիւռ-
նացի Յակոբ Ամիրա Սարգսեան՝ տեսնելով որ քա-
ղաքին Հայ աղջիկները անշուք սրահի մը մէջ պարզ
ընթերցանութենէ զատ ուրիշ ուսում չեն սորվիր,
բարեհաճած է իւր ծախիւք եւ հոգածութեամբը՝
1838 ին աղջկանց վարժարան մը յինել, ուր Յով-

« Նորոգ Բանդակ գեղեցկավէպ հանրամատ
Փոխաբերեաց Թումա յեսնորդ ոս Վանանդեան,
Փորագրութիւն յոյժ ցանկալի,
Իձեռն եղբարց հարազատի,
Աղբիանու Շիկոնքէկի,
Եւ Պետրոսի Բազավաժի,
Ընդ Լուկասու հմտագունի.
Երկամբ Բազով յայժ ամողի
Եղբորդի իմ անդամկի.
Պահեսցէ էն յիւրում ծոցի :
ՅԱմազէրամ, 1695 : »

հաննէս Վարժապետ Շահինեան կը դասախօսէ Բե-
րականութիւն եւ Թուարանութիւն :

1845ի համաճարակ հրդեհին այս շէնքն ալ — ինչ-
պէս քիչ մը վերը գրեցինք — այրելով, Յովսէփ Զէլե-
պիէ Բոյրը՝ Տիկին Հոփսիմէ Գ. Կոստանդեան՝ իւր
անուամբը նորը կը հիմնէ, որոյ կը յաջորդէ 1882ին
արգի փառաւոր հաստատութիւնը՝ Տ. Մելքիսէդէկ
Սրբազանի⁽¹⁾ Զանիւք :

1845ի հրդեհն՝ նիւթական եւ բարոյական մե-
ծամեծ վնասներ պատճառած է Զմիւռնիոյ յառաջա-
ջագիմութեան : Սակայն եւ այնպէս Զմիւռնահայն՝
իւր լուսաւորութեան շնորհիւ, զարդիս անցելոյն կո-
րուստները ի մտացոնս թաղած է, եւ կը փայլի իւր
նորակառոյց երկսեռ Դպրոցներով, Մանկապար-
տէզով, Եկեղեցիներով, Գերեզմանատնով, Տպարան-
ներով, Հիւանդանոցով, 24 տարուան Ընթերցա-
րանով⁽²⁾, 33 ամեայ Աղքատասիրաց Ընկերութեամբն,
Արեւելեան Ակմբովը, ազնուափայլ Տիկնանց՝ Հո-

(1) Նորին Սրբազնութեան Առաջնորդական մեջտասն-
ամեայ շրջանին մէջ շուրջ 45,000 փրայի ազգային հպացա-
ռութեանց վերաբերեալ շինութիւններ կատարուած են՝
առանց եկեղեցւոյ անուկին վրայ ծանրանալու :

(2) Ընթերցասանս հիմնադիրն է Պ. Գարեգին Փափագ-
եան, որ շատ մը ընծայներէ զան՝ Աշխատհայոց քախտակ-
ներու Հայերէն տպւերով փորագրութիւնը ընել տուած է
Գեւորմանիոյ Յուրիս քաղաքին մէջ, ի յիշանակ Զմիւռնիոյ
Հայ Ընթերցասան :

Նոյնպէս, դրամագէտ Լ. Կղեմէս Սիպիլեան՝ սոյն Ըն-
թերցասան 29 կտու ակթիս-դրամներու հաւաքածոյ մը
նուիրած է, որոց մանրամասնութիւնը գրած են ժա-
մանակին՝ «Քռնը» լրագրոյն մէջ :

գաճար, եւ Հոփոսիմեանց նախկին Սանուհեաց Կրթասէր Ընկերութիւններովը, առաջնակարգ Վաճառականներովը՝ որոնք իրենց հարստութեամբ վարկի աշխարհին մէջ մեծ համբաւ կը վայելեն, ճարտար Բժիշկներովը, լեզուագէտ եւ պերճախօս օրէնրագէտ Փաստաբաններովը, յաջողակ Թարգմանիչներովը, հմուտ գրագէտներովը, յորս յատուկ յիշատակութեան արժանի է Մատթէոս Էֆէնտի Մամուրեան, եւ որոյ երկասիրութեանց ցանկն է,

Չատիկ, Յիլտին, Միքրօ-Մեղաս, Ժան եւ Քօլէն, Ճերմակ ու Սեւ (Վօլթէր), Վերթեր (Կէօթէ), որ այս անգամ երկրորդ տպագրութիւն եղաւ :

Մենաստանի աղօրին (Տ. Գոմոն), Սէվլիլի Սափրիչը (Գոմարչէ), Գաղտնիք Բարիզի (Էօժէն Սիւ) 8 հատոր, Հազար ու մէկ գիշերներ՝ 6 հատոր, Երեք Հրացանակիրք՝ 3 հատոր, Քսան տարի ետք 4 հատոր, Գրաժօն Դերկոմս՝ 12 հատոր, Ամօրի, Իվանօէ (Վ. Սքօթ) 3 հատոր, Անիժեայն (* * * Աբբայ) 4 հատոր, Ամուրիի մը երազները (Իք. Մարվէլ), Աշխարհի չրջանն ութսուն օրուան մէջ (Ժ. Վերն) Խորհրդաւոր կղզի, (Ժ. Վերն) 3 հատոր, Մանկտիք (Շանֆլէօրի), Սիպերիականի մը Յիշատակք, Հ. Նամականի (Վրոյր), Անկլիական Նամականի, Սեւ թերին մարդը, Համառօտ պատմ. բնական գիտութեան (Ա. Գըքլէյ), Մանր Կպեր ու դասեր տղոց համար, Բանալի Հայերն շարադրութեան, որ երկրորդ տպագրութեան ժաննացած է, Գիտելիք ու պարտիք տղոց, որ տպագրութիւն տեսած է, Ընդհանուր պատմութեան համառօտ Մաս Ա, Բ եւ հատոր Բ; Առաջին

Թերցարան, Երկրորդ ընթերցարան, որ երիցս տրվուած է, Տոնէն դուրս (Թատերախաղ), Իրարանութիւն, որոյ տիպն երկրորդուած է, Առողջարանութիւն աղջկանց համար, Պատմութիւն Հայոց, Կարապի երգը (Օնէ), Բերուզակ (Գորպէն), Առանին աճտեսութիւն, Արեւելեան Մամուլ, որ 23 տարիներէ ի վեր կը շարունակուի :

Նոյնպէս, Հոմերոսի հայրենակից քանուաղ Հայ վաստակաւորաց մէջ գովութեամբ պէտք է յիշել Պ. Ստեփան Ոսկանյանն որ 1859ին ի Փարիզ՝ Արեւելի եւ Արեւմուտի անուն Հայերէն լրագիրներն հրատարակելէ յետոյ, ի Զմիւռին դառնալով, Ռէժորմ Ֆրանսերէն Թերթը կը հրատարակէ 23 տարիներէ ի վեր եւ Գրիգոր Էֆէնտի Զիլինկիրեան, որ հետեւեալ գրական գործերն արտադրած է . . .

Մաղիկ հանդէս գրական եւ իմաստասիրական (1860-65), Թշուառներ (Վ. Հիւլօ) 10 հատոր, որոց Թարգմանութեանը իրր վարձագրին՝ Տէտէեան Յարութիւնէն կանխապէս 100 լիրա առած է, որ նոր երեւոյթ մ'է մեր Ազգին համար : Թշուառներէն քանի մը հատորը՝ երկրորդ տպագրութեամբ հրատարակուած է :

Մաթիլտ (Էօթէն Սիւ) 4 հատոր, Մանօն Լեւքօ (Ալէ Բրելօ) 2 հատոր, Մարիօն տը Լօրմի խոստովանանքը (Էօթէն աը Մերգուր) 5 հատոր, Պարոն տը Գամօր (Օգթավ Ֆէօյիէ) 2 հատոր, Ռաֆայէլ (Լաժարդին), Օրիորդ Լա Գենթինի (Ժ. Սան), Դարուս մէկ զաւկին խոստովանանքը (Ալ. տը Միւսէ) 2 հատոր, Սօն Ապենսերաօ (Շաթօպրիան), Ուզեւորութիւն ի Կոստանդնուպոլիս :

Դարու առաջին քառորդին մէջ փայլող Տէր Յովհան Վանանդեցին եւ իր մասց զաւակներն եղող Արփիակահաճի, եւ այդ երկուքը մասին, ինչպէս նաեւ Մազիսարու Մտեր Մտերեանցի նկատմամբ չեմ ուզեր խօսիլ հոս, փասն զի առանձին կենսագրութիւններնին պիտի հրատարակուին յառաջիկային մէջ:

Սակայն պէտք է յիշել, Պ. Փաշուստ Գ. Կոստանդեանը, որ 1855ին, իւր գրական նախախայրիքն եղած հրատարակելի Գաղղիացի Եգիպտապէտ Շամբալիօնին Եգիպտոսի հին խորհրդական նշանագրաց լուծման մասին ըրած գիւտին Հայերէնը: Եւ հետքնով իւր աշխատասիրութեամբը հրատարակեց Քանգարան հասարակաց սրահներն, կանանչագոյն կողքերով, որք են, Գանդարանութիւն համառօտ, Երկրաբանութիւն համառօտ, Զգողականութիւն, Գեոլոգիանութիւն, Ելեքտրաբանութիւն, Կենդանաբանութիւն, Բուսաբանութիւն, Զերմաբանութիւն, Աստղաբանութիւն, Աստղաբանութիւն, Լուսաբանութիւն, Մագնիսաբանութիւն, Մէամէրաբանութիւն կամ Կենդանի Մագնիսաբանութիւն, Նմանաբուժութիւն, Միջոցորտաբանութիւն, Զայնաբանութիւն:

Սոյն գիտական տետրիկներէն զատ, 1878ին ըրած եւ ի Զմիւռին Մտերեան Տպարանէն հրատարակուած է Մէրոսի վրայ գիրք մը, որոյ մասին մեքննադատութիւնք հրատարակուած են իւր ժամանակին Կ. Ս. Իւթիւճեան Էֆէնտիի Խմբագրապետութեամբ հրատարակուած Մատիսին մէջ:

Գալուստ Գ. Կոստանդեան գիտնական եւ լեռ

ուսագէտ ազգայինը՝ Ֆրանսերէն լեզուաւ քանի մը
երկեր եւս ունի ։

Գէաք չէ՛անյիշատակ թողուլ վաղամեռիկ Յարու-
թիւն Տէտէեանն, որ 1850էն սկսեալ Հայ գրակա-
նութեան մէջ վէպերու թարգմանութեանց սատարն
եւ նախաշաւիղն եղաւ, Գէորգ Էֆէնտի Պուպլին,
որ իւր լեզուագիտութեամբը՝ Ինքիպան անուն Տաճ-
կերէն լրագիրը քանի մը տարի հրատարակեց, եւ
քանի մը ընտիր երկեր Հայերէնի վերածեց. Գ.
Մեսրոպ Նաւպարեան՝ ծանօթ էր արդէն Մէքէօրա
պարբերականի մէջ գրած յոդուածներովը, եւ Նոդր-
Տամ քը-Բարիի թարգմանութեամբը, աւելի ծանօ-
թացաւ 12 երկար տարիներու տքնութեամբ աշ-
խատասիրած Ֆրանսասա՛յա հոյակապ Բառարանովն,
որ Պազտապեանն ճոխագոյն տպագրութեամբ ի լոյս
ընծայուեցաւ. Գ. Տ. Հ. Թ. Սաւալանեան բանասէ-
րը, իւր ուսուցչական, խմբագրական եւ մատենա-
գրական համեստ գործերովն յայտնի է, այս անգամ
Ղազարայ Փարպեցւոյ Պատմութեան բառաքննու-
թիւնն ալ գրած եւ դրկած է մեզ, Ազգային Կեդրոնա-
կան Մատենադարանին յանձնելու համար. Գ. Տիգլէր
Պետրոս՝ հանրածանօթ է ոչ միայն իւր երկասի-
րութեամբը, այլ եւ հեղինակաց ըրած նպատանե-
րովը, եւ վազամեռիկ երգիծաբան Ասկոբ Պարոն-
եանի, եւ առակախօս Տ. Մինասեան՝ Վահան Ծ.
Վարդապետին ղրկած քաջալերական նուէրներովը.
եւ Պետրոս-Թնկր⁽¹⁾, որոյ ինքնահնար սիեզերական

(1) Համագգի բանասիրաց ոմանց կողմանէ գանգաքներ
կը ձառնին իձծ, Սէ ինչու աւելի մանրամասնութիւն չեմ

լեզուաւը գրած եւ հրատարակած Բերականը եւ Քերականութիւնը՝ յայտնի լեզուաբան Հ. Սերովբէ Տէրվիչեանը ունէր, բայց Բառգիրքը տեսած չեմ, ըսաւ, երբ այս մասին օր մը ուզեցի լսել իւր թուիքը :

դրած Եւրի Բ. Հասորով հրատարակեալ Պետրոս Թնկրի կեանքին մէջ :

Արդաւել կ'արժէր, որ այդ եզական եւ շաբօրինակ մարդուն կեանքը՝ քիչ մը աւելի ընդարձակօրէն ուսումնասիրէի եւ Ահաւա՛սիկ սակաւ ինչ մտնումասնուծիւնք եւս :

Պետրոս Կ. Թնկր՝ Թնկեան գերգաստանի նահապետներէն եղող կարապետ Աղայի որդին էր, որ մեր տեսած ժամանակ՝ Թէե՛ 80էն աւելի՞ ձմեռներ անցուցած, եւ զխուն վրայ ծիւն կտար, բայց սրտին մէջ զոգցես զարունը բոյն դրած էր, եւ հրավառ լեզուաւ կը փսստաբանէր եւ կը պաշտօրանէր իւրակերտ-լեզուն, մանաւանդ երբ ընդդիմաբանը՝ քիչ մը աւելի լեզուի խենթ եւ պրպտող մէկը լինէր :

Պետրոս-Թնկր՝ լեզուամուլութեանը համար 50 երկար տարիներէ աւելի առանձնացած էր Իզմիրի արուարձաններէն՝ Պուճա գիւղի բլրակին վրայ, դիցարանական նաշակաւ եւ մեհենամե ընակարան մը շինել չալով, որոյ ընդունելութեան սենեկին մէջ՝ երկու գունտ կախած էր, եւ այս մասին մեկնուծիւններ կուտար այցելուաց :

Սենեկին չորս կողմը՝ քերացայի պէշ էր, չխմենթօյով յատկուած :

Այս մեհեանին ներքեւ ջրամբար շինել տուած էր : Բնակարանին զխաւոր եւ բնական արդուզարդերն էին՝ զանազան հասկերէ եւ ցորեննէրէ գեղահիւսուած ձեռակերներ :

Լեզուախնդիր փիլիսոփայն՝ երբեմն վարդապետ, եւ Արեւմտեան բազում, իսկ Արեւելեան մի քանի ուսաց հմուտ գոլով՝ աշխարհի մուլուծիւններէն եւ մոլուծիւններէն մեկուսանալ ուզած է, եւ վարդապետութիւն հրաժարելով փիլիսոփայական կեանք մը ընտրած է վա :

Զմիւռնիա՝ ոչ նուազ բարերարներ յարուցած է, որոնք նոյն իսկ հեռու երկիրներ պանդխտած ժամանակնին, չեն մոռցած իրենց ծննդավայրն, եւ օգնած են Եկեղեցւոյն եւ Իպրոցին :

Վաճառականութեամբ յԵւրոպա գտնուող ազգայինք ալ շատ առիթներու մէջ օգնած են Զմիւռնիոյ կրթական եւ այլ գործոց, ինչպէս յիշատակուած են կենսագրութեանս շարքին մէջ :

իրեն խոստովանահայր ընդունելով՝ Հ. Եկեղիսու Համբարեան :

Սոյն աւանձնակեաց եւ մենասիրական կեանքին համար իգվիրցիք եւ շրջակայքը՝ կը սիրէին յորշորջել զինքը «Պուճայի մենակեացը» :

Արտին մէջ՝ Ալպանեացի Խրուածներ կը բանեցնէր, որոնք երբեմն ալխազուր խօսքերով կը վիրաւորէին զԹնկր-Պետրոս, բայց քնաւ ծայն չէր հաներ :

Պարզասիրութիւնը եւ անշքասիրութիւնը չափազանցութեան սարած էր :

Կենդանեաց նկատմամբ այնչափ սէր եւ զուրգուրանք կը քածէր, որ լուն իսկ կոտրել կամ մեռցնել՝ մեղք կը սեպէր :

Սպասաւոր ունէր. ասոր ալ միս չէր կերցներ : Կերածին պէս կը փսխէր : Թէեւ կ'ըսէին թէ՛ սպասաւորը աւելի Պետրոս-Թնկրին վրայ կ'իշխէ, քան սա՛ սպասաւորին վրայ :

Շինած լեզուին օգտակարութեանը վրայ՝ Գաղղիաբէն Գրոշիտ մը պատրաստած էր :

Իւր լեզուի Այրեմարանէն, Քերականութենէն եւ Բաւագրքէն զաս, խօսակցութեան համար ալ գրքեր շինած : ինչպէս նաեւ իւր լեզուով ծայնանիշներ ալ հնարած էր : եւ ճօթայով երգեր յօրինած, եւ այլ դասական մի քանի մատեններ, որոնցմէ ոմոնք տպուած են, իսկ ձեռագիրներն եւ ուսումնասիրութեանց Թղթերը՝ Թանգարանին հետ մեկեղ կտակած էր Վիէննայի Կայսերական Մատենա-

Մարգարի ծանօթներէն Պարսկաստանցի կամ Աժդարխանցի Գրիգոր Աղայ Աբէլեան Գուլասպեան, կամ ճիշդն ըսելով, Գալստեան եւ՝ որ ի Թրիեստ վաճառականութեամբ կ'զբաղէր եւ անժառանգ էր, Զմիւռնացւոց հետ մեծաքանակ առեւտուր ընելուն համար: Մանիսայի հին եկեղեցւոյն 15,000 լիրայի կտակ մը կ'ընէ, եւ մայր գումարն՝ Իտալական դրամատան մը կը յանձնէ: Սակայն իբրեւ Ռուսահպատակ՝ իւր կտակը վաւերացնել չտար հիւպատոսարանին մէջ, որով այդ պատկանելի գումարը՝ չէ գործադրուած ցարդ, թէեւ առ այս՝ Իզմիրի գաւառական Վարչութիւնը մեծ ձախքեր ընելով, յազուկ պատգամաւոր ղրկած է ի

դարանին, որ յետ մահուան՝ ղրկուած է:

Հետքերու թէնէ շարժեալ անձինք՝ ընդ որս Սրուանձեանց Գարեգին եպիսկոպոս, այցելած էին իրեն. եւ օգտուած:

Եւ ով որ փափաքէր Թնկեան լեզուն սովրիլ, անոր ստակ ալ կուտար. եւ ծրի կուտուցանէր, հերիք է որ տարածուէր այդ դեռակերտ լեզուն:

Այս էր իւր միակ փափաքը եւ նպատակը:

Ամրան այցելուները՝ զինքը սենեկին մէջ չէին գտնուիր: Առաջները՝ բնակարանին դռան առջին քար մը կար՝ հոն կը նստէր: Իսկ ցերեկները՝ արեւուն տակին ժամպնակ՝ գերեզմանին մէջ քարէ քարձ մը կար. կերթար հոն կը պառկէր: Եւ երբ այցելուները զինքը յանկարծ պատուէին, կը ծանէր գերեզմանը սենեակը. ուր շինած լեզուով ծայնանիշները կը բանար, եւ երգեհոնով երգեր կը զարնէր:

Լաւ Հայերէն կը խօսէր: Էւրոպայի վեճ մասը պարզած էր, մանաւանդ Բաբելը:

85 ցարեկան հասակին մէջ մեռաւ:

Բեղրսպուրկ . այս գործի յաջողութեան համար մեծ աշխատութիւն տուած է նաեւ Տ. Մելքիսեդեկ Սրբազան եւ պէտք եղած բանակցութեան մտած է՝ որոց հետ որ անկ է , սակայն արդիւնք մը չէ եղած , միայն թողեալ գումարէն մաս մը յանձնուած կամ բաշխուած է Գալստեանի մօտաւոր ազգականաց :

Տաղանդաւոր բանաստեղծ Վարժապետ Տէր Թովհան Միրզայեան Վանանդեցւոյն գեղահիւսած Ոսկիդաւրի տպագրութիւնը՝ որ եղած է 1841ին Ջմիրուսիա , յուսումնարանի Սրբոյն Մեսրոպկայ , ձօնուած է յատուկ ընծայականաւ մը առ Գրիգոր Աղա Աբելեան Գուլասպեանց , ի թրեստ :

Ընդհանուրի կրթութեան գործին հետ , Իզմիրցիք օգնած են նաեւ աղքատաց , ոչ միայն Հիւանդանոցին մէջ պատսպարելով զանոնք , այլ եւ մօտքաբեալ ըսուած տեղը՝ աղքատաց համար ձրի պատսպարան յատկացնելով , ուր երբեմն հին հոգետունը կը գտնուէր :

Իզմիրցին մոռցած չէ՝ ողբացեալ Սարգիս Միրզա Վանանդեցւոյն նախաձեռնութեամբը հաստատուած Թատրոնը , որոյ մասին պիտի գրուի , Հայ-Թատրոնի Պատմութեանս մէջ :

Ջմիրուսիա՝ առաջնութիւն ունեցած է 1839ին անդրանիկ Հայ Թերթը հրատարակելով Արեալոյս անուամբ , որոյ Սմբագրապետն՝ Ղուկաս Պալղազարեան՝ մինչեւ իւր մահը (28 Մայիս 1879) , գիտցաւ յարգել Մարգարայ յիշատակն , նորա Գրատան նուէր յղելով լրագրէն օրինակ մը՝ անընդհատ :

Այս առթիւ այբբենիկարգաւ ցուցակագրելով յիզմիր տպուած 19 հատ Հայ Թերթերն , կը փակեմ

Իզմիրի մասն, որ բաւականին երկարեցաւ, յաւկապէս ինդրելով իրազեկ անձերէ, որ կամքէս անկախ սպրդած վրիպակներն սրբազրել եւ հապճեպով մոռցուած կէտերն յիշեցնել բարեհաճին:

Արեւելեան Մամուլ. — (Ամսագիր). Տէր եւ Սմբազրապետ՝ Մ. Մամուրեան. 1871:

Արիի. — (Ամսագիր). Յարութիւն Տէտէեան. 1853:

Ափեղցփեղ (1). — Տէտէեան:

Գարուն. — Գ. Պարտիզպանեան. 1862:

Դիմակ (2). — Տէտէեան. 1862:

Թութակ. — Տէր Վրթանէս. 1855:

Իրաւունք. — Սարգիս Միրզա. 1867:

Լուսափայլ. — (Հանգէս կիսամսեայ), Գ. Ազճալեան. 1864:

Մաղիկ. — Գրիգոր Չիլինկիրեան. 1860:

Ուրիշ Հայ լրագիր մը. — Մ. Սելումեան. 1843:

Մէտէօրա. — Գրիգոր Մսիրեան. 1880:

Միութիւն. — Ս. Վարդանեան. 1861:

Մուսայք Ս. Մեսրոպեան Վարժարանի. 1866:

Յաւերժանարս. — Ս. Փափազեան. Տ. Կարապետեանց. 1862:

Շտեմարան. — Բողոքական քարոզիչք. 1839-1842:

(1) Երկու թիւ ելած է:

(2) Քսան եւ վեց թիւ ունի:

Ակնարկ մ'ալ ի Կ. Պոլիս, Օսմանեան Պետութեան փառաւոր ոստանին վրայ, ուր 432 տարիներէ ի վեր ուրոյն Պատրիարքութիւն ունիւմք, ուր Յովակիմ առաջին Պատրիարքին յաջորդած 100 ի մօտ Եպիսկոպոսներ եւ Վարդապետներ, թէեւ Յովակիմէն ալ առաջ Եպիսկոպոս ունեցած եմք, որ 1307ին ի Սիս գումարեալ Ժողովոյն մասնակցած է, եւ յիշատակուած՝ ի շարս Հայ վիճակաւորաց, Կ. Պոլսոյ Յուսիկ Եպիսկոպոսն ։

Սակայն ցաւ է ինձ խոստովանիլ, որ առաջին Պատրիարքն՝ ո՛ւր, եւ ո՛ր գերեզմանատան մէջ թաղուած լինելն անգամ ցարդ որոշ չէ գիտցուած ։

Կ'արժէր որ երկար գրէինք, բայց մեր նպատակն է միայն՝ Քիթապճի Մարգարայ կենսագրութեան առթիւ, յիշել նորա բարեկամներն՝, գրական անձերն, գրաւաճառութեան յարաբերութեանց տեղիքն, Հայ Տպարաններն եւ սոցա միջավայրերու համառօտ պատմութիւնն, ցոյց տալու համար թէ, ուսումն եւ գրական անձինքն՝ սրչափ սիրելի եղած են միշտ մերայնոց, որ օտարութեան մէջ իսկ սիրած են իրենց Եկեղեցին, իրենց մայրենի գրեանքն, եւ Քարգարայ նման անձ մը՝ գիտցած է ամենուն մէջ յօդակապ դառնալ, որով գրագէտք եւ ուսումնասէրք՝ իրարմէ օգտուելով կը լուսաբանուէին Մարգարայ լուրջ խորհուրդներէն, որ չէր խնայէր իւր սուր դիտողութիւններն բոլոր ժամանակակից հեղինակաց ։

Եւ անձ Մարգարայ՝ ճիշդ այս գեղեցիկ յատկութեանց համար է, որ նշանաւոր Պատուելիք՝ զինքն իւր Գրատան մէջ չէին թողուր ։

Իսկ Մարգարայ՝ ամենուն սիրելի եւ համակրելի

լինելուն պատճառներէն մէկն ալ իւր անշահախնդրութիւնը կրնայ համարուիլ, որ զրամէ աւելի կը տիրէր Իաստիարակներն, եւ իւր շահէն աւելի կը յարգեր Պատուելիներուն եւ Ուսուցիչներուն ներկայութիւնը :

Կ. Պոլսոյ նոյն ժամանակին մէջ ծանուցեալ ուսուցիչներն էին, Ասլանեան Թազուր Վարժապետ⁽¹⁾, Կէօնճէեան Մարտիրոս՝ որ 12 տեսակ Տաճկերէն գիր

(1) Թազուր Վարժապետ Ասլանեան՝ իւր ժամանակին ընտիր Հայկարանն, Տրամարանն եւ քաջ Կրօնագէտն եղած է, որոյ աշակերտած է Սերովբէ Վարժապետ Պատկանեան :

Թազուր Վարժապետ՝ որ կրթոս մէկն է եղեր, Եէնի Գարուցի կը կարծուի, եւ Ադրիանուպոլսեցի Չօղոս Պատրիարքին սիրելին էր, եւ միանգամայն նօսարն :

1820ին, Լորին Սրբազնութեան պաշտօնավարութեան օրով՝ Հայոց եւ Հռովմէական ազգայնոց մէջ եղած կրօնական բանակցութեանց՝ մասնակցած է նաեւ քաղաքահանա Թազուր Վարժապետն՝ Մայր-եկեղեցւոյ Տէր Մեսրոպ Քահանային եւ Իսկիւսարու Ս. Խաչ եկեղեցւոյ Տէր Բարձուղիմէոս Քահանային հետ, եւ իւր խորին հմտութիւնն՝ ցոյց տուած :

Թազուր Վարժապետ՝ ազգային-եկեղեցական վիճարանութեանց համար՝ Պատրիարքարանի ոչ միայն պատուիրակն եւ փաստարանն եղած է, այլ եւ Եբրուէս Շնորհալոյ գրած Մեկնութիւն Սրբոյ Աւետարանի շատ Մասքոսի գիրքը 1825ին հրատարակուած ժամանակ ապագութեան փորձերու կիսովին՝ այսինքն, մինչեւ ի 56 երեսահամարի սրբագրութիւններն՝ ինքն անձամբ կատակած լինելն՝ նոյն սրագրութեան յիշատակականին հետեւեալ մասէն կը յայտնուի .

«Սրբագրող սորին ի գործ ապագրութեան՝ մինչեւ ի 56 երեսահամար մեկնութեանը զվեծիմաստ Թազուր Վարժապետն Ասլանեան» եւ այլն :

կը գրեր, եւ օր ընդ մէջ Պատրիարքարան երթաւ լով, Գիւանատան գործերը կը կարգադրէր: Փէչարւ մաղենիան Գրիգոր Պապուելի որ բազմաթիւ աշակերտներ եւ երթասիրութիւններ ունի, Հովուեան Եփեմացոս Խաչիւղի Երեւեանն Վարժարանի Տեսուչ ալ եղած է, երբ Ճէզայիրիան Մկրտիչ Ամիրայն կը նպաստէր եւ իւր ծախիւք 20 պանդուխտ աշակերտներ զիշերթթիկ պանելէ զատ, Թուրքերէնի, Ֆրանսերէնի եւ Իտալերէնի Դասասուաց ծախքը կը հոգար:

Մարգարայ Գրատունը ստէպ կը յաճախէին Բանակագէտ եւ լեզուագէտ Բասքալ Անդրէասեան Պալատցի, Օնան Միհրդատեան, որ 1828 ին Առաւնալի անունով խեցրեկ լեզուաւ տետրակ մը հրատարակած է, Ֆրոյդա-Պօղոս, Պալատցի երեւելի Շարականագէտ Մինէճեան Յովհաննէս, Պալատցի Գետրոս, Յովսէփ Տէր Սահակեան, Յովհաննէս Եզեկեան, Յակոբ Կոճիկեան, երաժշտապետ Պապա Համբարձում, Մուս-ձիտ Խաչատուր, Արիկեան Խաչատուր (1), Պարտիզպանեան Խաչատուր, Մխաւը

Թագուր Վարժապետ Գէլիսօզցի Տիրացու Յովհաննէս քաջ Հայկարան Վարժապետին խիստ մտերիմն էր. Ադրիանուպոլսնցի Պօղոս Պատրիարքի օրով յեջմիածին ուզուելու մի գրաբառ պաշտօնագրոյն յօրինմանը համար հւլածուած է:

(1) Փէչարւմաղենիան Պապուելիին աշակերտներէն է Սամաթիացի Արիկեան Խաչատուր Պատուելին, որ երկու ժամանակ պաշտօնավարած է Պէշիկթաշու ազգային Վարժարանը, Ամիրայից տները, եւ երամեան Գէորգ Գէլին գաւակիցը:

եան Խաչատուր, Տիրացու Ճանիկ Զօրաբարէլեան
(ապա Գրիգորիս Եպիսկոպոս Առաջնորդ Կարնոյ),
Պրուսացի Կարապետ Տէր Կարապետեան⁽¹⁾, Գէորդ
Օղուլլուխեան եւ եղբայրը՝ գիտնական Բժիշկ Յովա-
կիմ Օղուլլուխեան, Միսաէն Գէորդ Զափրաստեան,

Խաչատուր Պատուելին ամուսնացած չէր. բայց խեղճ
գիճակի մէջ երբ մնաց՝ Յ. Փրկչեան Հիւանդանոցն գնաց
պասսպարուելու, ուր մեռաւ 1852ին միջոցները .

(1) Ասոր գրած մի նամակն՝ աս կը տառագրեմ.

«Արժանայարգ Տէր .

Ի զալ զարնանայնոյ նախկինն քան զչորս եղանակս
սկսածին ծիծառունք եղանակելով առաւօտեան պահու
զուարճացուցանել զորեառս, սմին հանգոյն, ահա քան-
կունք ԲԵՆՈՒՄԱՐԱՆԻՍ իրեւ զծիծառունս սկսան բա-
բառել սակաւ առ սակաւ զգրաբառ լեզու, եւ ետուն ի-
մացումն ունիլ ինքեանք ինքեանց. եւ այս չգտանելով
ծանօթութիւն պատմութեանց, եւ ոչ երբէք ի զիր արկա-
նելով ի Յարգմանութիւնն յաշխարհաբառէ ի գրաբառ,
ապա՝ եթէ ունիցին սակաւ ինչ ծանօթութիւն պատմու-
թեանց, որչափ եւս առաւել օտանտն հարսութիւն ցա-
նաչման եւ մտաց. յոյր սակս ընդ սոյն գրոյս ունիմք ծան-
րութիւն ինչ առնել ձերդ եղբայրութեան, եւ է այս, զոյգ
մի վարժութիւն մանկանց չպեալ ի Վենետիկ, եւ մի Պատ-
մութիւն Վիէնայի պատկերագորդ յղեսցես ասս եւ ընդ զիր
ձեր սիրալական ընդ մասէն կաղամարի, եւ որչափ դահե-
կան լինիցիմք՝ պարտական ազդեա՝ ի մեզ, զի հատուցուք,
այս ինչ երախտաւորութիւն, եւ լուսաւորութեան պատճառ
լինիցի ի ձեռն ձերդ մեծութեան, առ մանկունս սյ
սերւոյոյս

Ն. Ծ. Կարապետ Տէր Կարապետի մ
Պրուսացի իբր դասաւու

1832, եւ Մայիսի 9
ի Պարտիզակ գիւղն .»

Աղաւնի-Աստիաննոս Պատրիարքին եղբայր՝ Մա-
նուկ Վարժապետ, Մարտիրոս Բագր, որոյ 1812ին
տպած Օրացոյցն տեսած եմ, Ռուբին Ռուբինեան՝
որ յԱդրբանուպոլիս երբեմն կատարու էր, էջ-
մեանայ Իպրատան յառաջադէմ աշակերտներէն
Յովնան Եղիազարեանց՝ որ Բերկոյ Վարժարանը դա-
տարտած է, Յակոբիկ Մանուէրեան՝ երբեմն Տնօրէն
Իւսկիւտարու Զեմարանին, Նիկողոս Զօրայեան,
Միհրդատեան Թաղէոս, որ 33 կտոր երկապիտու թիւն
ունի՝ տպեալ եւ տնտիս, Օրիորդ Եւքիմէ Գամ-
պուրեան(1), Յովսէփ Մալեպեան, Յովհաննէս Տէրոյեանց,

Նամակիս լուսանցքին վրայ յաւելուածական երկտղ
մը կայ աշխարհարտ լեզուաւ, որ այս առթիւ հոս զեզեղել
աւելորդ չեմք համարի :

«Նաեւ Դարապատումներուն գինը, որ օտար օտանելե-
կու Հասոր կ'ըլլան, իմացուր թէ քանի զուրուշ է, զերէ
այն ալ պէտք է »

(1) Փէշքըմալցեան Պատուելին յՕրՊագիւղ մասնաւոր
տրահի մը մէջ Քերականութիւն եւ Տրամարանութիւն կը
դասարտուէր : ՕրՊագիւղի աշակերտացք մէջ՝ մտացի ա-
շակերտուհի մ'ալ կունենայ, որ է Օրիորդ Եւքիմէ Գամ-
պուրեան, որ իւր տրամտութեամբ՝ քաջ Հայկաբան կը
լինի, եւ մրցակից կը հանդիսանայ իւր ընկերակիցներէն՝
Թովմա Վարժապետին հետ :

Օրիորդ Եւքիմէ՝ իրեն ժամանակակից եզոզ գիւղին Քա-
րքիչներէն Ջուխանեան Մատէոս Վարդապետին (յետոյ
Կաթողիկոս), Քերեսէցեան Գէորգ Վարդապետին (ապա Կա-
թողիկոս), Գաբմանեան Իգնատիոս Վարդապետին (ի վերջոյ՝
Պատրիարք), եւ Հելլէնագէտ վերոյիշեալ Թովմա Վարդա-
պետին եւ այլոց քարտզներն՝ իւր սուր յիշողութեամբ ծայրէ
ի ծայր կը գրէ եւ յետոյ իրենց կը ներկայացնէ եղեր, ո-

Արիքը կամ, որ իւր զաւակացը կրթութեան նախանձարինդիր, որպատու մէջ Սալմաթեմբուքի Բարցին մէջ 120 դուրուշ ամսակամու, երբ պաշտօնէ գաղրեցուցած են, Բողոքական դպրած եղած է, եւ հարակիր քննադատ մը գարցած, որոյ արդիւնքը եղած է իւր պատմական թաղումը :

Երեւելի Դասատուաց կարգին մէջ պատուաւոր յիշատակութեան արժանի է քաղնահմուտ եւ լեզուաբէտ Տիգրիթեան Յակոբ Էֆէնտին, որ Օրտանեան Պետութեան ժեմազօր Ինքնակալին Արքունեաց անդամոց Զբանսերէն կը գաւախտէր :

Յակոբ Էֆէնտի մի քանի խիստ օգտակար երկեր հրատարակած է, եւ իւր արդիւնաւոր ծառայութիւններն՝ Նորին Կայսերական Վեհափառութեան կողմանէ պատուանշաններով գնահատուած :

րոնք զարմանքնին կը յայտեն Օրիորդին ընդունակութեանը եւ քաջ ըմբռնանք մասին :

Օրիորդ եւզինէ յօդափոխութիւն՝ Հէյալէի կղզին երթալով, անդ Յոյն վկայեայ Աստուածտրան Մեքրապօլէ մը կարճ ժամանակի մէջ ուսած էր նաեւ Էյեքիֆա, զոր կը գրէր, եւ քաջավարժ կը խօսէր :

Իւր գրութիւններն՝ առ եւ անդ ցրուած են, որոց մէկ մասը՝ Մուպահեանեան Աքրահամ Ամիրայի Քոռան՝ Աբիկ Էֆէնտիի քով կը մնայ :

Պեքոս Դուրեան վաղամեռ բանասեղծն՝ սոյն ուսումնազարդ Օրիորդին ազգականն լինելով, անոր գրութիւններէն չորս անհպ մասեր՝ իրեւ յիշատակ, քովը կը մննդն, եւ յետ մահուան Օրիորդ եւզինէի, յանձնուած ն էքսէրճեան Բարսեղին, որ Դուրեանի գործոց հրատարակին է :

Ատնցմէ զատ՝ Կային շատ մը դասատուներ, կա-
ռավարիչներ, բայց մենք նշանաւորաբայնները եւ
ծանօթները ցանկեցինք :

Ուսուցիչք պատուեալ էին ժողովրդէն եւ ման-
նաւանդ Ամիրայներէն, որոնք սոէպ սեղանակից
կ'ընէին :

Քւրացանչիւր Ամիրայ՝ մէյմէկ Պատուելի կը սի-
րէր, եւ շնո անգամ կը ներշնչուէր, ինչպէս Շտորք
Ամիրայն՝ Վանանդեցի Վարժապետէն կախորժէր,
Ճանիկ Ամիրայն՝ Փէշարմալճեանէն, Պէղճեան Ամի-
րայն՝ Ֆիգիքա-Պողոտէն, Միսաք Ամիրայն՝ Չափրաս-
ճեանէն, Ճէզայիրեան Ամիրայն՝ Հովուեան Նիկո-
ղոյսաէն, Պալեան կարապետ Ամիրայն՝ Տէրցոյնեցէն,
եւ այլն :

Ըստ մեզ Վարժապետական ներշնչումներն էին,
որ նորհաս շեղուադէտ եւ կարող ուսուցիչներն՝ մերթ
կը հարածուէին եւ մերթ կը պաշտպանուէին ազդե-
ցիկ Ամիրայներէ :

Վարժապետաց ապագայն՝ Քահանայութիւն է, կը-
տէր Մարգար (1), եւ ստուգիւ շատ մը երեւելի Դասա-

(1) Մարգար՝ այս խօսքը կը քշէր միշտ այն Վարժապե-
տներուն, որոնք կը գանգոսէին իրենց ամսականաց ան-
թաւականութեան, եւ ամպագային անսուզութեան մասին :

Հին ասենը Քահանայք կ'ընտրուէին արհեստաւորաց եւ
դասառուայ մէջէն անոնք, որոնք Յէ նիւթապէս եւ Յէ
բարոյապէս ընկեցիկ չէին, եւ շնո դժուարու կը հա-
ճեցնէին ընծայազուները՝ կոչել ի Քահանայութիւն :

տաւներ Ազգին ազայքը կրթելէ վերջը՝ նոցա ծնողք-
ներն ալ հովուելու պաշտօնս փառնէին ձեռնա-
դրութեամբ, որոնք Քահանայ լինելէ վերջն ալ
մինչեւ ծովանալու բազմանալը՝ դաստիարակութեան
պաշտօնը չէին լքեր: Այս կարգէն էին՝ Մայր-
Եկեղեցւոյ Տէր Մեսրոպ Քահանայն (1), որ Քերական-
նութիւն յօրինած է, Սամաթիոյ՝ Տէր Թակոբ Քա-
հանայն: Պէշիկթաշեան, Վանանդեցի. Տէր Ծովան
եւ որդին՝ Տ. Մարգար Քահանայք, Մայր-Եկե-
ղեցւոյ՝ Աւաղերեց Տ. Գէորգ Քահանայն, Սամաթիոյ Տ.
Պօղոս Քահանայն, Հիւսեան Տ. Ծովաննէս Քահանայն,
Պալատու Տէր Մելքոն եւ Տէր Ստեփան՝ Քահանայք,
Իւսկիւտարու Տէր Ծովաննէս եւ Օրթագիւղի Տէր
Գալուստ Աւագ Քահանայք, Երզնկայի Ս. Լուսաւոր-
չայ Վանքին Վանայք՝ Տէր Պօղոս Քահանայն (2),
Իւսկիւտարու Ս. Խաչ Եկեղեցւոյ Լուսարարապետ Տէր

(1) Ունի 1818էն մնացած ձեռագիր հեղինակութիւն մը
եւս՝ «Ճառ Աստուածաբանական ի վերայ շնորհացն Քրիստո-
սի» անունով:

(2) Սոյն Տէր Պօղոս Քահանայն՝ Փէշքըմալցեան Գրգոր
Պատուելիին յաւաջաղէմ աշակերտներէն էր, եւ Երզնկայի
Զարչարանաց Ս. Լուսաւորչայ Վանուց արի Վանահայրն,
եւ նախանձախնդիր՝ Վանուց գոյքերուն եւ հնուԹեանց:

Նորին Սրբութեան վախճանէն վերջը՝ Խաւանդութեան
հետամուտ Երզնկացի Հայ մը կը փորէ Վանուց մէկ խոր,
եւ կը գտնէ Անահայտ արձանը, եւ ի Պոլիս փոխադրեմ
գայն՝ կը վաճառէ անբիճանի Յոյնի մը:

Յրջեալ արձանին երկու տասն լաւանկարներն Այս-
լահեան Եղբարք առած են, իոպ արձանը ձեռքէ ձե-
լոնտոնի Միւզէն 15,000 Անգղիական ոսկւոյ գնած է. կըս:

Հեթում Բահանայն, Կիւռլեցի Պօղոս Աւագ Բահանայն, որ նաեւ քիչ մը բժշկութիւնն սովորած լինելով Աբրահամեան Մաւրառ Վարժապետէն, ճիւղաբար կը դարձանէր ամեն ազգի հիւանդները, եւ իւր հեզահողի եւ հիւրասէր բնութեամբը՝ շրջափայ գիւղերու Հայոց եւ օտարազգեաց սիրելի եղած էր, եւ ամենքը՝ զինքը Հայր-հասարակոց կ'անուանէին :

Մարգարայ ժամանակակից Առաջնորդ-Վարդապետներն էին, Կուտինայու Թովմաս Վարդապետ, Ճանիկի Պեարոս Վարդապետ, Բարերդի Կարապետ Վարդապետ, Վանայ Մկրտիչ Վարդապետ, Պանտրմայի, Մահալըճի եւ Պալքըճեանի Պոլսեցի Մկրտիչ Վարդապետ, Չմշկաձագի եւ Խարբերգու Գուլէի Վանուց Գէորգ Վարդապետ, Կիւրինի Կեաւրացի Կարապետ Վարդապետ, Իսկ մտերիմները՝ ուսումնասէր Պօղոս Վարդապետ Պետրոսեան, Յակոբոս Վարդապետ Սերոբեան (յետոյ Պատրիարք), Անդրէաս Վարդապետ Նարինեան, Պօղոս Վարդապետ Թաքթաքեան (ապա՝ Պատրիարք), Լիւս Անապատի դասախօս Ակնեցի Աբրահամ Վարդապետ, որ ի Շուշու երթալով վախճանած է անդ, Չմիւռնացի Յովհաննէս Վարդապետ Մովսէսեան (ի վերջոյ՝ Ս. Երուսաղիմայ Միաբանութեան Պատրիարք), Լմայ Վանահայր Մարտիրոս Վարդապետ Սպարկերտցի, Լիւս Անապատի Միաբաններէն՝ տօմարազէտ Կարապետ Վարդապետ Նարեկցին, եւ Ալաշկերտցի մեծանուն Սիմէօն Վարդապետն՝ որ յԵրուսաղէմ գնացած, եւ անդ աշակեր-

տած են իբրև՝ Սոսյ Մկրտիչ Կաթողիկոսը , Երուսաղիմաց Ենայի Գառթաբաքը , Սէֆէրեան Սիմէօն Արքեպիսկոպոսը , Տէր Ահապեան Երեմիա Եպիսկոպոսը , Դերձակեան Արքիտակէս Եպիսկոպոսը , Սարկաւազեան Պիլլպիլ անուանեալ Աբրահամ Եպիսկոպոսը , Մխիթարեան Խորէն Եպիսկոպոսը , Ռոստաթոյի նախորդ առաջնորդ Ներսէս Եպիսկոպոսը , Սափրիչեան Տիմոթէոս Եպիսկոպոսը , Երուսաղիմայ հանգուցեալ Լուսարարապետ Մարտուանցի Կարապետ Եպիսկոպոսը , Խարբերդցի Աստուածատուր Եպիսկոպոսը , Մարկոսեան Մամբրէ Եպիսկոպոսը , Նորովանցի Մելքիսեդ Մ. Վարդապետը , Գանձակեցի Բառնաթաւ Վարդապետը , եւ Երուսաղիմայ հանգուցեալ Ղեւոնդ Վարդապետը :

Նոյնպէս , ոչ նուազ սիրելիներն էին Մարգարայ , Կուտինոյ Յովսէփ Վարդապետ Ծանըքեան՝ որ Լատիններէն զիտէր եւ զեզազիր էր միանկամայն , Գէորգ Վարդապետ Քէրէստէճեան (յետոյ Կաթողիկոս) , Ազրիանուպոլսեցի Սարգիս Վարդապետ (յետոյ Պատրիարք) , Հ. Եղուարդ Վ. Հիւրմիւզ , Կ. Պոլսեցի Հ. Յովհաննէս Վարդապետ Զօհրապեան , որ Փարիզ կը նստէր , եւ անդ հրատարակած է այլխարհաբառ եւ գրաբառ Աւետարան՝ ի տպարանի Տոնտէի Տիւրրէ :

Իսկ շարեւեմ Եպիսկոպոսներն էին՝ Կարապետ Եպիսկոպոս Եւզակիացի , Պօղոս Արքեպիսկոպոս Գալաթոյեան (1) , Սանգիաննոս Եպիսկոպոս Զաքարեա

(1) Գալաթոյ Պօղոս Եպիսկոպոս Գրուսայէն՝ Մարգարի սիրելին եղող Թաղշամլըցի Հաճի Պետրոս Աղայ անուն ս

(չետոյ Պատրիարք), Գալուստ Եպիսկոպոս՝ Միաբան
Լեւայ եւ Վանաճայր Վարապայ, որոյ սենեակները չի-
նած է, Գարբիէլ Եպիսկոպոս Եփրոյեան՝ նուիրակ
ի Պոլիս եւ յիղմիր, 25 տարի Վանաճայր Լեւայ եւ
ապա երկար ատեն Առաջնորդ Վանայ վիճակին,
Յովսէփ Երկայնարազուկ Արղունթեանցի աշակերտ՝
մեծածամբաւ Գրիգոր Եպիսկոպոս Զաքարեանց (1),
որ երկար ատեն Առաջնորդ եղած է Մուսաւիոյ եւ
Պնասարապիոյ, եւ Թաղուած՝ Սուշոճայի Հաճկատար
Վանքի բակին մէջ, Պրուսայու Յարութիւն Եպիս-
կոպոս Ուրֆացի, Ակնայ Յաճաննէս Եպիսկոպոս,
Կետարիոյ Յակովբ Եպիսկոպոս, Կարնոյ եւ Կարտայ
Առաջնորդ՝ Եփրեմ Եպիսկոպոս, Ռոսասթոյի Յա-
կովբ Արքեպիսկոպոս, Արաբկերու եւ Արղնու Վան-
քի Եպիսկոպոս եւ այցելու՝ Ոարբերու չորս Վան-
քերու՝ Յակովբ Եպիսկոպոս, Պետրոս Եպիսկոպոս
Ալթունեան, Խիզանցի Կարապետ Եպիսկոպոս Տա-
պաղեան (2), Երուսաղէմացի Կիրակոս Եպիսկոպոս
Մնացականեան (ապա Պատրիարք՝ Ս. Երուսաղի-
մայ) :

մուրի բարեպաշտ ուզայինը մէկ տեղ տարած է յԱմաշ,
ուր 35 տարիներ եկեղեցականութիւն ըրած է Զարխափանի
Վանուց, եւ հանգչած է Ամաշու գերեզմանասան մէջ :

(1) Առաջնորդական պաշտօնավարութեանը մէջ Մուսո-
վանաց եկեղեցի մը օծած է, եւ Նորին անունը այդ ե-
կեղեցւոյ ճակատը արձանագրուած :

(2) Խիզանցի Տապաղեան Կարապետ Եպիսկոպոս՝ Վանայ
մէջ մեծ համբաւ ունէր. իբրեւ երեւելի դոստատ Քեր-
կանութեան, ճարտասանութեան, Տրամարանութեան եւ
Ասուածարանութեան :

Ժամանակակից Պատրիարքներն եւ Կաթողիկոսներն՝ արդէն իրենց Վարդապետ եւ Եպիսկոպոս եղած ժամանակնուն, Մարգարը շատ լաւ կը ճանչնային, եւ յարաբերութիւն ունէին իրեն հետ, որոց մէջ աւելի կը յիշուին՝ Պոլսեցի Աստուածաբան Յովհաննէս Պատրիարք, որ երկու անգամ Պատրիարքութիւն ըրած է, Գորեան Ազրահամ Պատրիարք, որ ութը տարի էջմիածնայ նուիրակութիւն ընելէ վերջ, 2 տարի եւ 4 ամիս Պատրիարքութիւն ըրած, եւ ապա ի Բաղկեզոն մեկուսացած եւ աստի յԱմասիա վտարուած է, Ազրիանուպոլսեցի Պօղոս Պատրիարք՝ որ ժամանակակից ազդեցիկ Ամիրայներն ահաբեկած է, եւ երկատիրած՝ Թանգարան խրատաւ եւ Տե-

Կարապետ Եպիսկոպոս՝ տեղացի կարգ մը յառաջադէմ աշակերտներ տուած է Ազգին:

Թօփուզեան Յակոբ քաջ Հայկաբան Եպիսկոպոսն ալ Տապաղեանի աշակերտներէն էր, որ իւր պատանեկութեան ատեն՝ Նարեկայ Վանահայր Մկրտիչ Վարդապետի խնորոյն առթիւ Պոլիս եկած է իւր ուսուցիչ Եպիսկոպոսին հետ, եւ Տասեան Յովհաննէս Պէյին ապարանքը հիւր մնացած է:

Տապաղեան՝ իւր վերոյիշեալ մասուն Յակոբին հետ յերուսաղէմ կերթայ, եւ ի վերադարձին՝ Քէ մայրաքաղաքէս եւ Քէ ուրիշ տեղերէ Եկեղեցական շատ մը զգեստներ, իրեղէններ եւ սրբզան անօթներ տարած է ի կիմ:

Տապաղեանի պատկերն՝ Եւրոպացի ուսումնական ուղեւորներ առած եւ իրենց կրկիրն օտնելով, պատկերազարդ գրական հանդէսներու մէջ հրատարակած են զայն աշխարհի ծանօթացնելու համար՝ Անպատայ գիտակա՝ ծաղիկն, յանձին Տապաղեան Կարապետ գիտնական Հս Արեւախոսկոպոսին:

տաւքիւն Ս. Գրոց բարոյական եւ կրօնական մատեանները, Երուսաղիմայ միաբան Պապատցի Կարապետ Պատրիարք՝ որ Պէզճեան Ամիրային յոյժ սիրելին էր, Երուսաղիմայ Թէոդորոս Պատրիարք Վանեցին, Գարրիէլ Պատրիարք Նիկամիդացին եւ Չաքարիա Բ. Պատրիարք Տէր Գրիգորեան Կոթեցին, Խնչպէս նաեւ Կիլիկիոյ Թորոս եւ Կիրակոս Կաթողիկոսները :

Մարգար՝ մտերիմ եւ խորհրդատուն էր մահատեսի Թերզօնց Աբրահամ Ամիրային, որ շատ ուսումնասէր եւ կրօնասէր լինելով, իւր ծախիւք՝ Տիվան-Սօլու գտնուած Հասան-փաշայ իսմիր Տպարան հաստատած, եւ ստուարահատոր կրօնական գրքեր հրատարակած եւ Մարգարայ միջոցաւ ձրի բաժնել սուսած է գաւառները :

Այլեւ, Խազիւղի Ս. Ստեփաննոս Եկեղեցւոյն վերայինութեան օգնած է, եւ Աբրահամ Ամիրայի կողակից՝ մահատեսի Մարիամ Խաթունն ալ Հիւանդանոցի վազրժի մատուկին 25,000 զուրուշ նուիրած է 60 տարիներ առաջ :

Թերզօնց աղգատունը՝ գրեթէ ամբողջութեամբ «Մահտեսի» էին, եւ Աբրահամ Ամիրայի հօրեղբայրը՝ Սահակ Ամիրայն՝ Պարսէն ձիով յԵրուսաղէմ գնացած է :

Թերզօնց Աբրահամ Ամիրայի եղբայրն էր Երամ Ամիրայ, որ Սամաթիոյ Ս. Գէորգայ նախկին այրացաւեր Եկեղեցին շինած էր, եւ նորա որդին Գէորգ՝ Պէյ Երամնան, Պէօյիւքտէրէի Ս. Հոբիփիմեանց Եկեղեցին կառուցած :

Ոչ նուազ բարեկամ եւ խորհրդատու գտնուած է հետեւեալ ծանօթ երեւելի ազգայնոց ,

Մուրատեանց Մահտեսի Պարտատար եւ Գնասար Ամիրայից Պայազատաց , որոց ծնողքը՝ 1774ին Նարեկացիի ձեռագրէն գաղտփարեալ Նարեկ մը Մոկաց դաւառէն բերել տալով հրատարակած էին ՚ի տղարանի Աստուածատուրի ,

Ծնորհք-Մկրտիչ Ամիրային , որ Կաղզուանցի Տէր Պօղոս Քահանայէն երկասիրեալ Յուպ քահանայից անուն հոգեշահ գրքին տպագրութեան ծախքն հոգացած է , եւ առաջին անգամ աղջկանց Վարժարան հաստատած ՚ի Գոււմգարու ,

Տաքէս Ամիրայի , որ Խաաղիւղի Ս. Ստեփաննոս Եկեղեցւոյն նուիրած է անգին մասունքն Ս. Կարապետի . սորա հարսը՝ Սուլթան Խաթուն , 4,000 դուրուշ առւած է Հիւանդանոցի Վազրֆի սնտուկին ,

Բինկեանցի Բիրեանց Սաչատուր Ամիրային , որ Բինկեանի Ս. Աստուածածնայ Եկեղեցին հիմնադրած է ,

Ղազարեան Գասպար Ամիրային , որոյ դուստրն ալ Նարգուհի Տուտուն 30,000 դուրուշ նուիրած է Հիւանդանոցի Վազրֆի սնտուկին , եւ նորա որդին՝ Պաղտասար Ամիրայ , Բերայի Ս. Երորդութիւն Եկեղեցւոյ շինութեան օգնած , եւ երկար ատեն անոր Միւթեվէլլիս եղած է ,

Ջերասցոց Մինաս Ամիրային , որ Նուազարուն անուամբ գիրք մը հրատարակել առւած է ,

Տանիկ Ամիրային , որ Գասալ-Փոչայի Ս. Յակո Եկեղեցին շինած է , ուր Խիզանցի եւ Բազէշցի գործաւոր պանդուխտները կը յաճախեն ,

Ճէզայիրլեան Սարգիս Ամիրային , որ 250,000 ոսկի

պատրաստ գրամ եւ 450 կտոր անշարժ եկամուտ
Թողուց՝ իւր որդւոյն Մկրտիչ Ամիրայի, որ միայն
100,000 դուրուշ՝ Սպաղիւզի Եւրոպական Վարժա-
րանի շինութեան ծախսած, եւ շատերու նուէրներ
եւ բարերարութիւններ ըրած է,

Մահտնայի Մինաս Ամիրային, որ իւր ասանք ներքեւ
գտնուած ինքնաբազմ ջրովը կը յիշատակուի ցարդ
ի Խապիւղ՝ Հաֆի Մինաս Այազմասի յորջորջմամբ :

Երկամական Յարութիւն Ամիրային, որ Գուրու-Չէշ-
մէի Եկեղեցին շինած, եւ որոյ կողակիցն Լուսնու Սա-
թունն ալ 7,500 դուրուշ Հիւանդանոցի Վարդֆի
անտուկին նուէր ըրած է,

Արփիար Ամիրային, որոյ նախատունը Վասպու-
րականի Վառնշատ գիւղէն եկած լինելուն, Վա-
ռննց կը յորջորջէին զինքը՝ Կամարակապցի հայրենա-
կիցք: Ամիրային թոռանը՝ ծանօթ հրապարակագիր Պ.
Արփիար Արփիարեանի քով կը գտնուի իրեն ազգա-
տոճմին հրովարտակը՝ զոր Սուլթան Սելիմ նուիրա-
րագործած է,

Նորատունկեան Յարութիւն Ամիրային, որոյ զանա-
զան Եկեղեցեաց ըրած նուէրներուն մէջ նշանաւոր են
Ստոյ Ս. Սոփիա Կաթողիկոսանիստ Եկեղեցւոյն
տուած յիշատակներն, որք են՝ ճաճանչաւոր արծաթ
եւ ոսկեպատ Սաչը, զոյգ մը մեծ ջահը եւ բնօին
վրայի երկու արծաթ մեծ աշտանակներն :

Պէզճեան Յարութիւն Ամիրայ: Մարգարայ առա-
ջարկութեամբ Պարսկահայ մեծահատոր Բառարանը,

եւ ի Վենետիկ նմանօրինակ բազմածախ գրքերու հրատարակմանց Մեկկնատ հանդիսացած է :

Մեծանուն Ամիրային, ի մէջ այլոց, նաեւ Սայ Աթոռոյն ըրած նուէրներուն մէջ ուշադրաւ են ակահակուռ Եպիսկոպոսական թագն, յակնթակապ Վահան, ադամանդազարդ Կոնքեռն եւ Սաչը; ոսկեայ Սթիկհն եւ ոսկեպատ արծաթ Գաւազանն(1) :

Փիշմիշ Միքայէլ Ամիրայն՝ Պէզնեանի կտակատարն էր, Հիւանդանոցի Մումարանի առանձնաշորհումը՝ յաջողած է ձեռք բերել, ինչպէս նաեւ յՅրուրու առաջմ՝ Ս. Գերեզմանին վրայ պատարագելու Կայսերական վերջին հրովարտակը :

(1) Պէզնեան Յարուծիւն՝ Ամիրայի կինսագրութիւնը՝ թէեւ երեք ռարբեր հեղինակներ գրած են, եւ մենք եւս մօտադր եմք աւելի ընդարձակն հրատարակել, բայց սառ աւելորդ չեմք համարիւր ծանօթագրել անոր մի քանի գլխաւոր գործերը :

Պէզնեան Ամիրայն գիտցաւ Ազգին ղէտքերը, եւ շինեց Մայր-Եկեղեցոյ Ուսումնարանը, եւ հաստատելով չափահասից համար մասնաւոր դասարան մը, ուր ուսումնասենչք՝ պօրապ ժամանակին թէ ուսում կառնէին, եւ թէ իրենց օրական ուսեսը կ'ընդունէին :

Գում Գարուի դուրսն ալ՝ իւր ծնողացը ամուսն յիշատակին՝ Պօղոսեան եւ Վառվառեան երկուսն Վարժարաններ շինեց, աղջկանց համար ալ առանձին արուեստանոց մը յառկացնելով :

Բաց ասկից, 10ի մօտ Եկեղեցիներ կառուցած է, որ նշանաւորն է Պատրարքանիս Մայր-Եկեղեցին :

Գում Գարուի դրսի, Գարթալի, Մայր Վարժարան Դպրոց դասու Ուսումնարանի, եւ այլ դպրոցաց ճամն 4000 դուրուշէն աւելի ամսական գումար կտակած է :

Նէվրուզեան Յարութիւն Ամիրայ՝ Ենի-գիւղի Գիււտ Տփոյ Ս. Աստուածածնայ Եկեղեցին կառուցած է,

Ճանիկ Ամիրայ՝ Մեկնուքիւն Ժամակարգութեան Խորտոզու Անձեւացեաց Ապիսկոպոսին գիրքը տպել տուած է՝ յատուկ Յառաջարան մը գրելով :

Կամարկապցի Տատ Պեռնցի թոռն՝ Արքունի Վառօղապետ Յովհաննէս Պէյ, մեծամեծ գումարներ նուիրած է ի վենետիկ տպեալ Աշխարհագրութեան եւ Աշխարհացոյց տախտակներու, Մագրի-գիւղի Եկեղեցին շինած եւ առիթ ունեցած է բարեյշատակ Սուլթան Մէծիտէն խնդրել Հիւանդանոցի օրական հացն եւ միսը :

Նոյնպէս, Պօղոս Պէյ Տատեան՝ հռչակաւոր եղած է իւր բարեսիրական գործերովը եւ Այխատէֆանօսի Մատուռը հաստատած է :

Արքունի Ճարտարապետ Պալեան Գրիգոր Ամիրայ, որոյ կենսագրութիւնն ռնգարձակօրէն պատրաստած եմ, եւ նորա պայազատը՝ Կարապետ Պէյ, Պէշիքթաշու Եկեղեցին վերակառուցած է, եւ զանազան վանքերու եւ Եկեղեցեաց՝ կտակներ թողած :

Խորասանճեան Պետրոս Ամիրայ՝ հայր Տօքթ. Խորասանճեանի, Հիւանդանոցին ծառայութիւններ մատուցած, եւ իւր բնակարանը՝ ուսումնական եկեղեցականաց եւ աշխարհականաց ասպնջարան եղած էր :

Միսաք Ամիրայ՝ Պօյաճի գիւղի Երից մանկանց Եկեղեցին եւ Ստինեայի Յովհաննու Կարապետի Եկեղեցին կառուցած է :

Սարիմեան Մագսուտ Ամիրայ՝ որոյ որդիքը՝ մինչեւ ցարդ իրենց հօրենական տունը՝ փայլուն կը պահեն :

Դարավերջիկ Ամերայներէն կը համարուին Աշնանեան եւ Եազընը - Պօզոս Պետքոսեան, Ազայները, որոնք Գանաթլիի Երկոտասան Առաքելոց Եկեղեցւոյն Ֆիւնարկութեան⁽¹⁾ հրովարտակին եւ շինութեան համար 1845ին մեծապէս աշխատած են, ինչպէս աշխատեցաւ վերաշինութեան համար այս անգամ՝ Զօպանի-Պաշի Բարսեղ Աղա Ղազարոսեան բարեպաշտ անձը։ Պօզոս Աղա Եազընեան՝ յիշեալ ծառայութենէն զատ, Գարակէօմրիւկի Եկեղեցւոյն 50,000 զուրուշ տուած է՝ յատուկ կտակաւ մը, եւ յիւսկիւտար Ս. Կարապետ Եկեղեցւոյ նախորդ շինութեան գլխաւոր աշխատակիցն եղած ։

Հոովմէսկան Հաքը, որ ի սկզբան մեծ թիւ մը չէին կազմէր, եւ Հայոց Եկեղեցիները կը յաճախէին, Մարգարայ մահուընէ ի վեր 30,000 հոգւոյ յանգած են, կրտուի ։

Մարգարայ ժամանակակից համազգեաց մէջ ուսումնասէր նկատուած էին Տիւզեան բազմանդամ Չէլէպիները, որոնք Գուրուչէշմէի Եկեղեցւոյն օգնելէ զատ, ի Վիննաթիկ յոգնաթիւ գրքերու հրատարակութեան ալ սատարած են ։

Պիլէգիկճեան Պօզոս Աղայ, որ Պէզճեան Ամի-

(1) Գանաթլիի հին Եկեղեցւոյն հոսեղիաւոր օժիւմն կ'ստուած է 22 Ապրիլմիս 1846, ի ներկայութեան Մատթէ Պարիսրքի ։

բայի բացակայութեան միջոցին տեղակալած է :

Գլըճեան Գրիգոր Աղայ, որ նախանձախնդիր լինելով Հայ Եկեղեցւոյ նախնի երգեցողութեան, Ղալաթիոյ Կաթողիկ Հայոց Յիսուս-Փրկիչ Եկեղեցւոյն մէջ Դպրաց դաս մը հաստատելով՝ Դպրապետութիւնն ստանձնեց :

Կարապետ Յարութիւն Տավուտեան, որոյ Ֆրանսերէն լեզուաւ յօրինած հին Գերմանացւոց օրէնդրութեան Պատմութիւնը գնահատուած է, Բրուսիոյ թագաւորէն եւ Պէրլինի Գիտութեանց Ճեմարանէն :

Կը յիշուին նաեւ կարգ մը Հռովմէական Հայեր, որոնք իրենց ծնողաց յիշատակին՝ Եկեղեցեաց նըւէրներ եւ ի վենետիկ եւ ի Վիէննա գրքեր տպագրել տուած են, եւ իրենց զաւակները՝ Ռափայէլեան եւ Մուրատեան, եւ այլ Եւրոպական վարժարանները կրթել տալու աշխատած են :

Վերոյգրեալ անձնաւորութեանց ամենքն ալ Մարգարայ յաճախորդներն էին, որոց Տօնական եւ Կիւրակէ օրերը՝ առիթ կը համարէր կարգաւ այցելելու, եւ փոխադարձ սէր եւ համակրանք կը գտնէր ամենուստեք :

* * *

Ինչ մ'ալ ծանօթացնեմք Յունագաւան Հայերն, կամ սովորական բառով, Հայ-Հռոմէներն. արդի՛ւնք՝ Առաջնորդաց եւ Եպիսկոպոսաց բեմական վէճերու :

Հին ատեն Հայ-Հռոմք՝ Հայերէն կը կարդային եւ կը գրէին, եւ իրենց երախայները՝ Հայ անուններով կը մկրտէին :

Հայ-Հոռոմք՝ ընդ ամենը 2,000 հոգի կը հաշուը-
ուին , որ այսօր ուղղակի Յոյն Մեթապոլիտաներու
իրաւասութեան ներքեւ են , փոխան Հայ-Հոռոմ Ա-
ռաջնորդներու , եւ թիւերնին շատ պակասած է :

Հայ-Հոռոմոց կեդրոնատեղիք կը համարուին Ակ-
նայ մօտերը Վանք - գիւղ՝ ուր ունին Ս. Գէորգ եւ
Ս. Սարգիս Եկեղեցիները , եւ Զորակ , ուր Ս. Նիկո-
ղոս Եկեղեցի մը ունին : Այս գիւղերու մօտ են Շըր-
զու եւ Մուշեղկա :

Տարածուած են նաեւ Տիարպէքիբի եւ Մար-
զուանու վիճակաց մէջ , Քէմախու Հողուսկ գիւղը ,
եւ ի Զմշկածագ՝ Մամա , Խնարիկ կամ Խնդրիկ ,
եւ Սաթիբրկէս գիւղերը , Տրապիզոնի կուսակալութեան
մէկ քանի գիւղեր , եւ Նիկոմիդիոյ գաւառին մէջ՝
Օրթա - Քէօյ , Կէյվէ , Ագրակ , Եէնի - Քէօյ , Հուտի ,
Լէպէնա , Տէվրէնա , Խանթար եւ Քուրա-Պէլէն գիւ-
ղերուն մէջ :

Մուսուլի մէջ ալ կը գտնուէին Հայ - Հոռոմներ ,
սակայն մեծաւ մասամբ Հոռովականութիւնն ըն-
դունեցին , եւ իրենց Եկեղեցիներն՝ Յիսուսեան կրօ-
նաւորաց յանձնուեցան :

Յունադաւան Հայեր՝ Նախիջեւանայ մէջ ալ կը
գտնուին , բայց սոքա վերջի տարիներու արդիւնք
են , եւ իրենց Եկեղեցւոյն մէջ՝ Սլաւ լեզուաւ արա-
րողութիւնք կը կատարուին , իսկ քարոզներն մի-
այն՝ Հայերէն կամ Թուրքերէն կը տրուին :

Մարգար՝ Հայ-Հոռոմներուն հետ ալ լաւ յար-
բերութիւն հաստատած էր , եւ խտիր չէր դնէր :
եւ է կրօնական յարանուանութեանց , եւ անոնց օգ
տակար գրքերը կը վաճառէր , ըսելով՝ « Մամեցէք »

ծրծեցէ՛ք եղջիւրը , առէ՛ք անոր անոյշ հիւթը եւ ծուծը , եւ կուտն ու ֆիւսպին նետեցէ՛ք » :

Մարգար՝ արդէն Հայ-Հոռոմներուն մէջէն Ստեփանեան Անաստաս Ամիրայն կը ճանչնար , որ շատ մը Օսմանեան Նախարարներու ծառայած , Ս. Փրկչեան Հիւանդանոցին եւ Մայր-Եկեղեցւոյ նուէրներ ըրած , եւ Մայր-Մաշտոցը տպել տուած էր , եւ Օհան Տուլալօղլուն , Վասիլ Փափազեան , Նիկոլ Մարթաօղլուն , Ղազար Սիմէօսեանը , Սարաֆ Տիմիթրին եւ յՕրթագիւղ նստող Աբրահամ Ամիրայն կը յարգէր , որ մեր Շարականը ի Յոյն թարգմանել տուած է :

Մարգարայ Գրատունը՝ Հայ-Հոռոմոց Մաշտոցը եւ Յունաց Ժամակարգութիւնը կը ծախուէին :

Յիշեալ Ժամակարգութեան վերջը՝ այսպէս գրուած է .

« Օրինակեցաւ Արսենիոս միայնակեցի ձեռագրոյն , Սաղմոսաց մատէ , բառն նման բառից , գիրն նման գրոց , եւ կէտն նման կէտից , չի այլայլելով եւ չի փոխելով ի Աթօնս , ձեռամբ երկրպագու ՀստաՎրիի : Ի վայելումն արեւելից կողման ի քաղաքն Ակնայ ի գեղէն

Վասն յիշատակի իւր եւ ամենայն արեանառու զարմից իւրոց » :

Գաւառաց մէջ ալ Ամիրայներ կային , որք Չորսպանի կանուանուէին :

Սոյն Չորսպանիներէն ոմանք , կամ սոցա պայազատներն՝ Մայրաքաղաքս եկած , եւ Պատրիարքական եւ Վանական ինդիրներու խառնուած եւ Ամիրայից հետ չափուած են :

Սելդոկիացի Ասլանեան Յովակիմ Աղան՝ իւր ժամանակակցաց մէջ մեծահարուստ եւ ազդեցիկ անձն էր բնավայրին մէջ։ Սորա դուստրը՝ Մարիցա հանրա՛ ներսէս Պատրիարքի յատուկ կոնդակաւ, Սելդոկիոյ Յովակիմ-Աննա անուն Վաճուց Տեսչուհին է, եւ մեծ բարիքներ ըրած է իսկ Յովակիմ Աղայի որդին՝ Յովհաննէս Էֆէնտին՝ Պատրիարքարանին մեծագումար դրամներ փոխ տուած, եւ Թէզքէրէհանէն բարեկարգած է։

Յերզնկա՛ Փափազեան Հաճի Տօնիկ Աղայն, տեղւոյն Վանքերուն ծառայութիւններ մատուցած է։

Յօզկատի Օհան Զօրպաճին, մի քանի օգտակար ձեռնարկութեանցը համար՝ յաւակնութիւն ունեցած է իւր անունը Ս. Պատարագի մէջ յիշատակել տալու։

Նիկիոյ լճեզրը Սէօլէօզ գիւղաքաղաքին մէջ Խաչօյեանք, կամ ըստ մեզ, Հաճիեանք (զի գերդաստանի բոլոր անդամք Մահտեսի էին), ձէզայիրլեան Մ. Ամիրայի հետ մրցակցելով՝ Արմաշու մեծագումար իւղագին տուած է, եւ իւր ծննդավայրի Եկեղեցւոյն բազմաթիւ յիշատակներ թողած է, ինչպէս նաեւ ուրիշ Եկեղեցեաց եւ Վանքերու։

Խաչօյեանց շառաւիղներէն իմ դպրոցական ընկերս՝ Տրգրան, այսօր Աւագ-Քահանայ է Տէր Արսէն անուամբ։

Կարապետ Յովհաննէս Մկրտան⁽¹⁾, առաջին

.. (1) Սորա մեծ-հայրը Մկրտիչ՝ Պարսիզակ գիւղի հիմնադիրներէն մին կը համարուի, եւ իւր ծերուածեան՝ Աղթամաբայ եւ Կօուղի Վանքերու միաբանակից լինելով՝ արդիւնաւ

կըլլայ՝ որ իւր գիւղին մէջ պայտի գործարան՝ կը բանայ, եւ ի Պոլիս մասնաճիւղ մը կը հաստատէ :

Բարեյիշատակ Կարապետ Աղայի պայազատները՝ հիւսարաններ հաստատած են, եւ նոցանէ մին ալ՝ Տ. Յովաննէս Խաչակիր Աւագ Քահանայ Մկրեան՝ հանրածանօթ է իւր գործերովը :

Մարգարայ կենսագրութիւնը եւ գրավաճառութեան մէջ ունեցած գործունէութեան շրջանը ամբողջացնելու համար՝ թուականաց կարգաւ յիշեմք իւր ժամանակի աֆս լրագիրները միայն, զորս ցարդ յիշատակեցինք :

Եղանակ Բիւզանդեան. — (տարեկան). խմբադիր Հ. Ղ. Խնճիճեան. Վենետիկ, 1803-1820 :

Յիշատակարան. — (պարբ.) Վենետիկ, 1807 :

Դիտակ Բիւզանդեան. — (կիսամսեայ), Վենետիկ եւ Կ. Պոլիս. 1812-1817 :

Լրոյ գիր. — Օսմանեան հզօր Պետութեան. պաշտօնական թերթ ի Կ. Պոլիս, 1830-1833 :

Վերոգրոյն յաջորդած է՝ Թագվմի Վագայէ-պաշտօնական լրագիրը՝ Հայատառ Տաճկերէն :

Ճէրիտէի Հավարիս - Կ. Պոլիս, 1839 :

Յայտարար լրագիր մեծի Տէրութեան Օսմանեան, Կ. Պոլիս՝ 1840 :

Ժառայութիւններ մատուցած է, եւ յիշատակներ Թողած՝ յԱղճափար եւ ի Կսուց Անապատ, ուր ականատես եղած եմ 1892 ին :

Ազդարար Բիւզանդեան .- (շարաթական). Խաչատուր Ոսկանեան, Պոլիս, 1840-1843 :

Նոյնին Տաճկերէնը :

Բազմալէզ .- (հանդէս) նախաձեռնութեամբ Հ. Գ. շԱյվազովաքիի . Ի Վենետիկ, 1843 :

Աւետարներ - Կ. Պոլիս, Միսիոնարք, 1845 :

Սուրհանդակ Կ. Պոլսոյ (շարաթական) .- խմբագիրք Մ. Աղաթօն եւ Չամուռճեան . 1846 :

Աղաթօն եւ Չամուռճեան՝ ուրիշ անուամբ արաթական լրագիր եւս հանեցին . 1846-1852 :

Կովկաս .- (շարաթական) Կարինեանց եւ Պատկանեանց, Ի Թիֆլիս, 1846-1850 :

Տպարանները՝ Մարգարայ գրատան համառօտ Գրացուցակէն պիտի երեւան :

Մարգար՝ շատ գժուարութեամբ բացած էր իւր Գրատունը, եւ կարգ մը արգելքներու հանդպելէ վերջ, նշանաւոր տաճկագէտ եւ գեղագիր Թիրեաքեան Եուսուֆ Էֆէնտի ազգայնոյն խնդրագիր մը պատրաստել կուտայ եւ հնարք մը կը մտածէ, տարբեր եղանակաւ մը մատուցանել զայն Ոստիկանապետին, երբ սա՛ վերադառնար Մէրճանի Բաստրըմաճի-խանէն, ուր էր պահականոցը :

Բայց առանց նախաձեռնութեան, կամ առանց յանձնարարութեան, մեծ համարձակութիւն կուզէլ մօտենալ այդպիսի բարձր պաշտօնէի մը :

Ճար մը գտնելու էր, գրաւելու համար պաշտօնէին ուշադրութիւնը : Մարգար՝ այս ալ կը գտնէ

Կ'երթայ սեւ մեւան կառնու, 10-12 հատ մեծ եւ փոքր կլորակ շիշերով, նոյնպէս, քանի մը կապոց գրիչ եւ թուղթ, Եւլտրզլը-Սանին մէջ կրսպասէ պաշտօնէին անցնելուն: Եւ երբ հեռուէն գալը կը տեսնէ, կը մօտենայ Մարգար, խնդրագիրը մատուցանելու համար:

Երեսանկեալ խոնարհած ատեն՝ կ'իջնայ գետինը, գրիչները եւ մեւանի շիշերը ամենքը մէկ տեղ կը կորարտուին ազմկալից շառաչիւնով մը:

Պաշտօնեայն՝ սոյն տեսարանէն կարի կզգածուի, եւ Մարգար պատեհ առիթ կը գտնէ ազաչելու, որ հրաման ընէ արտօնել իրեն Գրատունն՝ բաց թողուլ, եւ ապահովել իւր յաճախորդաց երթեւեկն, այդ բազմամբոխ շուկային մէջ:

Պաշտօնեայն անմիջապէս պէտք եղած հրամանը կուտայ՝ որոց որ անկ է:

Այս արտօնութիւնն ստանալով Մարգար՝ կը յաջողի այսպէս 40 է աւելի տարիներ շարունակել Մարգարեան Գրատունն, եւ կազմ եւ պատրաստ թողուլ զայն իւր յաջորդաց:

Մարգար՝ 100—150 լիրայի ամսական առ եւ տուր մը ունէր, եւ ինքը կը գոհանար 0/0 10 զեղչով, զոր կ'ըստանար Հրատարակիչներէ եւ Տպարանապետներէ: Պարզ տոմար մը բաւ էր իրեն իւր շահը գիտնալու: Կը նեղանար Մարգար անոնց դէմ, որ կ'ուզէին որոշեալ գնէն պակաս տալ կամ սակարկել:

Գրագէտք, Դասատուք, ուսումնասէր Ամիրայք գիտէին Մարգարայ ընութիւնը, կը ջանային նորա բարեկամութիւնը շահիլ, որպէս զի հեռի տեղերէ տպեալ գրքեր եկած ատեն, իրենց ցոյց տայ, ինչ-

պէս նաեւ հազուագիւտ գրքերն :

Կային երեւելի անձնաւորութիւնք , որոնք գիրքը՝ զարգի կամ թանգարաններ կազմելու համար կը գնէին :

Մարգար՝ զաւառացի յաճախորդաց բարբառէն կը հասկընար թէ, ո՞ր տեղացի էին անոնք, եւ թէ՛ բազմատեսակ Սաղմոսներէ, կամ որ եւ է եկեղեցական գրքերու՝ ո՞ր տեսակէն կ'ուզէին, եւ այլն : Վասն զի ամեն զաւառացի՝ մէկ մէկ տեսակ Սաղմոս կամ Նարեկ կ'ուզէր ընդհանրապէս . մէկ մէկ Տիրացու (կարգալ գիտցող) կ'առաջնորդէր զիրենք դէպ ի Մարգարայ Գրատունն :

Մարգար՝ եթէ իւր վաճառած գրքերն մասնաւոր կնքով մը զրօշմէր, այսօր պիտի անանէինք իւր վաճառած գրքերն՝ աշխարհիս ամէն կողմը գտնուող ուսումնասէր Հայոց քով, Եկեղեցեաց և Դպրոցացմէջ :

Մարգար՝ երկար տարիներէ աւելի շարունակ զբաղելով գրավաճառութեամբ, մեծ ծառայութիւն՝ մատուցած է Հայ գրականութեան :

Ապաքէն, Մարգար՝ ժամանակին հմուտ անձերէն կը համարուէր . թէեւ գրքերն ծայրէ ի ծայր կարդալու սովորութիւնը չունէր, բայց կը յարգէր գրավաճառութեան պայմանն՝ ինչպէս կ'երեւի իւր որդւոյն, իւր յաջորդին՝ Յարութիւն Մարգարեանի տուած խրատէն . երբ նախ քան Պէպէքի գպրոցն երթալը, իւր Գրատունն առած էր զնա . «Տղաս, Գրավաճառութեան պայմանն է, կարգալ՝ գրոց յառաջաբանն յիշատակարանն եւ ցանկը, աչքէ անցունել հետաքրքրական մասերը, ծանօթանալու գրքին, եւ ծանօթացնելու զայնս յաճախորդաց : »

Այսպէս , Մարգար՝ գրագիտին կուտար տեղեկութիւն գրոց , ուղեւորին՝ ճանապարհ , հովուին՝ միջոց , իւր հօտն խաղաղապէս հովուելու , ուսումնասիրին՝ հետաքրքրաշարժ գրքեր , պատմագիտին՝ քննական մատեաններ , հրօնասիրին՝ եկեղեցական հատորներ , վիճասէրին՝ Տաթեւացւոյն երկերն , լեզուագիտին՝ Բառարաններ , հնախոյզին՝ ձեռագրեր , հարցասիրին՝ գոհացուցիչ պատասխաններ : Գոգցես ամենուն պատգամատուն էր իւր Գրաասան մէջ : Ո՛րչափ հեղինակք , գրագէտք , եկեղեցականք օգտուած են Մարգարէն , երբ լրագիրք , թղթատարք , հեռագիրք , շոգենաւ եւ շոգեկառք՝ այսչափ մօտ յարարերութեանց մէջ չէին դրած Ազգն եւ ազգայինները : Այս տեսակէտով իսկ երախտապարտ լինելու եմք Մարգարայ , որոյ Գրատունն Թուրքիոյ հնագոյնն եւ համբաւաւոր խանութն եղած է հաստատութեամբ , ձօնութեամբ եւ անյողդողդ շարունակութեամբ :

Մարգար՝ հոչակաւոր էր նաեւ իւր նահապետական տնով եւ Աբրահամեան հիւրընկալութեամբը : Որդեօէր հայր մ'էր եւ ընտանեսէր այր մը : Ունեցաւ տասն եւ վեց զաւակներ , յորոց չորսը փոքր հասակի մէջ մեռած են , իսկ մնացեալ տասներկուքն են՝ Մարիամ , Յարութիւն⁽¹⁾ , Ոս-

(1) Յարութիւն՝ երէցն էր մտնչ զաւակսցը մէջ , որ ամուսնացաւ 1853 ին ի ՊէշիկՅաշ Սիեօմի-Պաշի Թորոս Աղայի դստեր՝ համեստափայլ Օրիոզ Երանուհւոյ հետ , յորմէ չորս զաւակ ունեցաւ . Սամինիկ , Վահրամ , Միհրդատ եւ Մարութի :

կիան (համբաւաւոր աւանդաբեր)⁽¹⁾, Ասանէթ⁽²⁾, Գաբրիէլ⁽³⁾, Տիրուհի, Սերովբէ, Ռափայէլ, Միքայէլ⁽⁴⁾,

(1) Ոսկիան՝ Զմիւռնիոյ, Այսրնի եւ Մազնիսայի եւ շրջակայից աւանդակիրն եղած է 38 տարիներ, եւ անդ ամուսնանալով օւնեցած է երկու աղջիկ, երկու մանչ զաւակներ՝ Մարգար եւ Պետրոս, ծառեր եւ Արուսի:

Մարգար՝ իւր հօրը արհեստը կը յարասեւէ եղբորը՝ Պետրոսին հետ, եւ արհեստին պահանջած ուղղամտութեամբն՝ առաջնակարգ տեղ մը գրաւած է իւր մրցակցաց մէջ, աւանդաբերութիւնը ընդարձակելով, եւ նազէլիէն ընտիր տեսակ թուգ. Գարապրունի եւ Զէշմէի չամիչներ, Զմիւռնիոյ, Այվալըքի եւ Սաբըզի լաւ տեսակէն մասնիքայի վաճառականութիւն ընելով՝ ի Պոլիս Պաղչէ Գարու Թաշխան, թիւ 1 եւ 28:

Նաեւ երկու եղբարք սիկառի թղթի ճիւղ մ'ալ բացած են վերջերս: Այս սիկառի թուղթը՝ Խօփվիյէ շոգենաւներու ուղեգիծը ցոյց կուտան աշխարհացոյց տեսակաւ մը, որ պատրաստած են Տանկերէն, Հայերէն, Յունարէն եւ Տրանսերէն լեզուներով:

(2) Սա՝ իւր քոյրերուն մէջ ամենէն խնայողը լինելով, Մարգարեան տանը տնտեսութիւն ընտրուած էր:

(3) Մարգար՝ իւր զաւակաց հրեշտակներու անուններ դրած է, ինչպէս կը տեսնուի: Եւ Գաբրիէլ որդին՝ Րէսիմնի-Պաշի հաճի Մկրտիչ Աղայի փեսան եղած, Օսմանեան Տէրութեան պաշտօններու մէջ մտած է, երկար ատեն այլ եւ այլ տեղեր մտքսպասութեան պաշտօն վարած, եւ եկամտի նոր աղբիւրներ առաջարկած է ի Պոլիս:

(4) Միքայէլ՝ Սամաթիոյ Ռ. Սահակեան Վարժարանի նախկին փայլուն եւ լեզուագէտ աշակերտներէն է. Յօդուածներ գրած, ունի՝ նոյն Վարժարանէն հրատարակուած Բուրաստաններու, Արեւելքի, Ասորիկ Արեւելեանքի եւ Մասիսի մէջ, 1854ին հրատարակած է ռամկական բառերու եւ ար-

Իսկուհի, Ագապի, Քերովբէ⁽¹⁾։ Եւ այս երկուտասան մանկունք՝ ծալլապատիկ իրենց յատուկ տեղերն կը նստէին փայտեայ մեծ սեղանին շուրջը, զոր յատկապէս շինել տուած էր Մարգար, եւ որուն վրայ կը փռուէր ի Թէքիրտաղ գործուած մեծ եւ երկար անձեռոց մը։ Սեղանին ճակատը կախուած էր Ընթրեաց պատկերը։ Նախ՝ Հայր Մերը ըսել կուտար միաբերան, եւ ապա կ'սկսէր՝ ըստ սովորութեան ուտել, եւ ինքը՝ Ի՛նչ աղւո՛ր. աղւո՛ր, աղւո՛ր եղե՛ր է ըսելով աղայքը կը գրգռէր ուտելու այն կերակուրներն, որոցմէ չէին ասորժեր։

Մարգար՝ շատ անգամ սեղանի կը հրաւիրէր առաջնորդ մը, եպիսկոպոս մը կամ ծերունի Գրիգորիս

սացուածոց հաւաքածոյ մը։ Մին էր 1853ին առաջին անգամ ի Վարագ գնացող վարժապետներէն. յետոյ Թեհրան գնաց եւ Շահին ոսկերչսպետն եղաւ։ Զբաղած է նաեւ վաճառականութեամբ, եւ այժմ տեղոյն Դրամստան մէջ բարձր պաշտօն ունի։ Մեծ գարկ տուած է տեղոյն դպրոցաց յառաջադիմութեան եւ բազմաթիւ աշակերտներ հասուցած է։ Ունի վեց զաւակներ, որոնցմէ մին՝ Արսէնը, Պէրպլեհան վարժարանը ղրկած էր անցեալ տարի։

(1) Իմ նախկին ընկերներէս էր Կէսիկ-Փաշայի Ս. Յովհաննու վարժարանին մէջ. յետոյ գնաց Փարիզու Մուրատեան վարժարանը, ուր երկու տարի մնալով՝ վերադարձաւ, եւ աստ երբեմն բոհաճճիութեամբ եւ գրավաճառութեամբ զբաղեցաւ, եւ ապա ի Տէրիգիւղ Զրօսարան-Ընթերցարան մը բացաւ։ Երկար տեսն Տէրիգիւղի Թաղ-Թորհրդոյ անդամակցութեան եւ Դպրոցի Տնօրէնութեան պաշտօնները վարած է։ Ամուսնացած է, եւ ունի հինգ մանչ զաւակներ։

Վարդապետը : 14 անձէ աւելի չէր ընդունէր իւր սեղանին , որուն կը ծառայէր իւր զաւակներէն մին կամ երկուքը :

Չուարճախօս եւ առակախօս Միաչէն⁽¹⁾ Վարժա-

(1) Յարուծիւն Մուրա՛ս Վարժապետ Պոյանեանց , ծնած էր 1801ին յԱյնՍապ , եւ ի մանկութեան՝ ծաղկախօսէն աչուրներէն միոյն ճեսուծիւնը վստիկած էր :

Հայրն՝ Արահամ Պօղոսեան Պոյանեանց , Բերիոյ ազգային Իպրոցին Վարժապետն լինելով՝ որդւոյն կրթութիւնն ստանձնած էր : Բայց Յարուծիւն՝ յետոյ իւր ուսումը կատարելագործեց ուրիշ դաստիարակի մը թով , եւ քաջ Հայկաբան եղաւ , ըստ բաւականին՝ եկեղեցական երաժշտութիւն ալ մշակելով :

Պատանին Յարուծիւն՝ ի Բերիա ինքնաշխատութեամբ իտալերէնը կատարելագործեց , եւ իտալացիէ մը նկարչութիւն սովորելով , սկսաւ եկեղեցական պատկերներ ընդօրինակել :

Արաբերէնն հօրմէն սովորեցաւ :

Յարուծիւն՝ նախ յԱյնՍապ , եւ ապա ի Զէյթուն դաստիարակութեան պաշտօն վարեց :

ԱյնՍապի մէջ իրեն առաջնակարգ աշակերտն եղաւ Կուսինացի հանգուցեալ Տ. Թովմաս Վարդապետը :

Յարուծիւն Վարժապետ՝ 1820ին հօրը ընկերացաւ , երբ առեւտրական գործով Պոլիս կուգար , եւ յԱստրազաւ անցան , ուր տեղւոյն Վարժարանաց դաստիարակութեան պաշտօնն յանձնեցին . եւ տարիէն աւելի անց մնալէ վերջը՝ վերադարձան յԱյնՍապ , յորում սուղ ժամանակի մէջ՝ մեռնելով անդ Արահամ Վարժապետ՝ որդին՝ Յարուծիւն ալ չուզեց ան մնալ , եւ նոյն տարին վերադարձաւ յԱստրազաւ , եւ տեղւոյ Ս. Հրեշտակապետ . Ս. Ս. Կարապետ եկեղեցւոյն համար Աստուածածնայ մեծազիր պատկիր մը շինեց , որուն վրայ համբաւ առնելով , եւ Նիկոմիդիոյ ընդարձակ վիճակին մէջ ալ ուրի-

պետն ի Պօլիս եզած ժամանակ՝ շատ երեկոյ Մարգարայ հիւրն էր, որ զուարճալի տարօրինակ պատմութիւններով տղաքները կ'զբօսցնէր, եւ տան ուրախութիւնը կը կրկնապատկէր :

Մարգար՝ աղուր ըսելով անխտիր կը սիրէր մանչերը եւ ազջիկները, մեծերն եւ փոքրերը, եւ կ'օրհնէր հաւասարապէս ամենքն ալ :

Այսչափ բազմաթիւ զաւակներ՝ կերակրելու եւ ապրեցնելու համար շատ դիւրագնի կը գնէր նոցա ուտեստն :

պատկերահան չգնուելով, եկեղեցեաց շատերուն պատկերներն՝ իրեն կը յանձնարարուէին, մանաւանդ. երբ 1821ին յԱրմաշ ուխտագնացութեան երթալով՝ զինքը վար դրին, Վանքին նորահաստաս Դպրանոցին Վերսեօուչ զաստուի պաշտօնը յանձնելով :

Յարութիւն՝ երկոստամսեայ պաշտօնավարութեամբ թէ Վանքին եւ թէ Դպրոցին համար օգտակար հանդիսացած է, ոչ թէ միայն բազմակողմանի հոսութեամբը, այլ եւ բիշ շատ փորձած բժշկական արհեստովը :

Արմաշու Դպրանոցին մէջէն՝ Ազգին եւ եկեղեցեոյն ընծայած աշակերտներն եղան Տէր Յովհաննէս Բահանայ Մովհան, Տէր Սեփան Բահանայ, յԱսարազար Պ. Աւարել, ի Պարսիզակ Տէր Սահակ եւ Տէր Մետրոպ Բահանայք, եւ Յակոբ Ադա Կ. Միրեան (Տէր Յովհաննէս Աւագ Բահանայի տւյզ եղբայրը), ի Կէյվէ Միջագիւղ՝ Յակոբ Պէլլերեան, ի Տէօնկիւլէր՝ Յարութիւն, որ ունի ոսանաւորներ, ի Զէնկիւլէր՝ Տէր Կարապետ Բահանայ, Բազար գիւղի Միջագիւղէն՝ Տէր Վրձանէս Բահանայ, յԻւսկիւսար՝ Տէր Կարապետ Բահանայ, ի Կիւռլէ Տէր Պօղոս Բահանայն :

Մարգար՝ սովորութիւն ըրած էր ուշ ատեն Պալի-
Փաշայէն վար իջնել, ուր բոլոր պողպաճառք եւ
բանջարածախք կ'ապասէին իրեն անցնելուն, որպէս
զի աժան տալով ազատին իրենց նոյն օրուան մը-
նացած բեռէն, որ ամենն ալ կ'առնուր: Մարգար՝ իւր
գնումները կ'ընէր, ոչինչ գնով մը գոհացնելով ծա-
խողները: Իսկ տղայոց կօշիկներն եւ հագուստներն՝
տարին մի անգամ կ'առնէր, եւ այսպէս մեծ խը-

Այս աշակերտներով՝ Յարութիւն Վարժապետ պոյսներ
կ'ընէ եղեր: Արմաշու մօտ մի սեղ կայ՝ «Քառասուն Մանուկ»
ըսուած, ուր նսած՝ խնջոյք թուած է Պատուելին, եւ իւր
աշակերտներուն թուովը՝ մկրած է այդ սեղը:

Յարութիւն՝ Դպրանոցի Տեսուծեան պաշտօնավարու-
ծեան մէջ ամուսնացաւ ի Նիկոմիդիա՝ դաստիարակեալ Օրի-
որդ Սրբուհույ հետ, յորմէ հինգ զաւակ ունեցաւ, որոցմէ
ծանօթ են մեզ Աբրահամ եւ Եղուարդ Էֆէնսիք:

1845ին յերուսաղէմ գնացած եւ անդ դաստուծեան
պաշտօնիւ երկամեայ շրջան մը բոլորած է, եւ այս սուղ մի-
ջոցին քանի մը աշակերտներ պատրաստած. ընդ որս կը յի-
շատակուին Գիլիպօլուցի Յակոբոս Վարդապետն, եւ Ռոստ-
մոցի Տէսլեան Տէր Արիստակէս Քահանայն:

1847ին ի Նիկոմիդիա վերադարձաւ, եւ Տոսեան Յով-
հաննէս Պէյին պաշտպանութեամբը՝ վիճակային բոլոր զըպ-
րոցաց բարեկարգիչն ընտրուելով, արժանաւորապէս կա-
տարեց իւր պաշտօնը:

Դիւսաւորապէս Պարսիզակի Վարժարանը կազմակերպեց,
եւ բարեկարգութեան ծրագիրներ սահմանեց. գործակցու-
ծեամբ Զէնկիլէրցի Տէր Եփրեմ Վարդապետին:

Յարութիւն Վարժապետ, իւր արդիւնաւոր ասպարէզն
համառօտելով՝ կնքած է իւր մահկանացուն 25 Յունիս 1838:
ի հասակի 47 Ամաց:

նայողութեամբ կը պահէր իւր բազմամտ դնտանիքըն , շարժելով դրացեաց զարմանքն , որք կ'ըսէին թէ՛ Մարգար՝ քիմեա գտած է :

Մարգարայ կինն ալ՝ Նազըն , տնաչէն կին մ'էր , եւ զաւակաց առտնին դաստիարակութեան խնամք տանելէ զատ , իւր փողոցին գրեթէ ընդհանուր իրաւախոհն էր : Իրեն կը դիմէին այրաթող կինն , գժտած մայրն եւ աղջիկը եւայլն : Մէկ խօսքով , Նազըն՝ կանանց եպիսկոպոսն է . կ'ըսէին : Իսկ Մարգար՝ տունի գործերուն չէր միջամտեր , քէճին կը նայէր : Կր ծխէր սաթէ բերնով չալուխի մը ծայրն անցուած Շիշման-իշի լիւլէով :

* *

Մարգար՝ 56 տարեկան հասակին մէջ վախճանեցաւ , արդիւնաշատ եւ օրինակելի կեանք մը անցնելով : Հիւանդութեանը միջոցին՝ շարունակ իւր նիհարցած եւ թափանցիկ ձեռացը վրայ կը նայէր : Իւր վերջին վայրկեանները՝ շատ սրտառուչ էին : Զաւակունքն մինակ չէին թողուր իրենց հայրը , փոխն ի փոխ այցելելովանոր , եւ երբեմն իւր շուրջն շարուելով : Իւր վերջին բառերն եղած են՝ ձեռքերը ցոյց տալով իւր Յարութիւն որդւոյն . « Տղաս , մարմնոյս մէջ ալ հիւթ չէ՛ մնացած : Պէտք է օրհնեմ սիրելի զաւակներս » : Եւ կոչելով իւր միւս զաւակները եւ ամուսինը , կօրհնէ , եւ կը խրատէ իւր որդիքն , որ բարի լինին եւ օգտակար . մարդկութեան : Եւ դառնալով իւր Նազըն Տիկնոջ , կը խնդրէ Ս . Հազորդութիւն , զոր ամենայն ջերմեռանդութեամբ ճաշակելէ վերջ՝

ձեռամբարձ օրհնութեամբ կը փակէ իւր աչերն , աւանդելով իւր հոգին՝ 1845 Յունիս Յին :

Մարգարայ մահուան լուրը՝ տխրութեամբ կը համակէ ոչ միայն իւր բարեկամներն , այլ գրեթէ ամբողջ ազգը : Մեծ չքով կը կատարուի յուզարկաւորութիւնը , որուն ներկայ կը գտնուին Մայրաքաղաքիս մէջ գտնուող բազմաթիւ բարձրաստիճան եկեղեցականք , վարդապետք , քահանայք եւ 100ի չափ վարժապետք եւ խառն բազմութիւն մը : Թափորը կ'սկսի Պայլ-Փաշայի աղբիւրի վրայի տնէն , եւ մէկ ծայրը կը հասնի մինչեւ Մայր-Եկեղեցին , ուրկէ հանգուցելոյն մարմինը կը փոխադրուի նոյն հանգիսի Պալըքլըյի գերեզմանատունը , ոչ թէ վաղանցուկ ծաղկեայ պսակներով զարդարեալ , այլ լիաշուրթն գովեալ եւ օրհնաբանեալ :

Հ Ա Յ Ց Պ Ա Ր Ա Ն Ն Ե Ր

Նախկին Հայ Գրազանառութեան փայլ փոքրիկ գաղափար մը տալու համար պարտաւոր եմք ըսել թէ՛ 1452 թուականէն սկսեալ՝ Հայ Տառերով Տպարաններ ունեցած եմք Վենետիկ, Հոլով՝ Իլլով, Միլան, Փարիզ, Նոր-Ջուղա, Լիվոնոյ, Ամսթեր-տամ, Մարսիլիա, Սուչովա, Պոլիս, Իզմիր, Լիվաիա, Բատուա, Լոնտրա, Մադրաս, Վաղարշապատ, Բեդ-բլադուրի, Մոսկուա, Եուշի, Նախիջևան, Աժատի-խան, Կալկաթա, Թրիէստ, Վիէննա, Երուսաղէմ եւ Մանչեսթր :

Մարզար՝ սոյն Տպարանաց հաղուագիւտ գրքերն կը վաճառէր, եւ նոցա յիշատակարանները՝ ուսում-նասէր Ամերայից ցոյց տալով կը յորդորէր, որ իրենց ծնողաց յիշատակին գրքեր տալագրեն, եւ իրենց անունը անմահացնեն :

Առաջ սովորութիւն էր գրքերու յիշատակարա-նաց մէջ զեկուցանել Տպագրիչի, Գրաչարի, Մրահարի, Սատարողի եւ նորա ծնողաց եւ պարագայից անուն-ները եւ այլն :

Զարմանալի պիտի թուի, երբ ըսեմ թէ՛ Հայ տպագրութեան երախայրիքն, ընդհանուր սովորու-թեան հակառակ՝ բացառութիւն մը կազմած են :

Մերազգի առաջին տպուած գիրքն է՝ Պարգա-սնւմաբ Հայոց, որ երկաթագրով սկսուած է տպուիլ մինչեւ կէսը, ինչպէս որ մեր ամենէն հին գրչագիրք կը գրուէին գլխագրով, այսինքն, բուն Մեսրոպեան տառերով :

Յեսոյ՝ Աղթարք 1512 ին , եւ Ուրբաթագիրքն՝
1513 ին , տպեալ բոլորագրով :

Ասոնց ձեռագիրներն՝ Մարգարայ Գրատունը մինչեւ վերջին ժամանակներս կային :

Կը հաւատամք, որ սոցա տպագրութեանց մէջ յիշուած չլինին Տպարանները , եւ սոքա՝ այժմ անգտանելի համարուին :

Տակաւին շատ գրքեր ունեցած եմք այսպէս , որ ոչ թէ մենք չեմք տեսած , այլեւ Մխիթարեանց Վանքերն իսկ :

Եթէ քարուկիբ՝ Մայր Թանգարան մը ունենայինք ի Պոլիս , պիտի առաջարկէի , պիտի ազաչէի մեր ազգայնոց , որ իրենց քով տպագիր եւ գրչագիր հազուագիւտ գրքեր չպահեն . աղէրս մը , որ Մարգար կընէր՝ ձեռագիրներու համար միայն :

Իրաւունք չունէր միթէ՛ Մարգար , քանի որ Վանքերն՝ իբր նուէր կը յղէին Ամիրայից ընտիր գրչագիրներ , որոնք շատ անգամ ի կօրուստ կը մատնուէին :

Թովմայի Պատմագրութեան ընտիր ձեռագիրն՝ Միջագիւղ Ամիրայի մը բնակարանին քաճան-իյիւն գտնուեցաւ . . . :

Նմանօրինակ ընտիր ձեռագիր մ'ալ ի Քէօստէնձէ տարուած է , կըսուի , ուր 12 տուն Հայ կայ , եւ տաօր տարիէ աւելի չըննր , որ Եկեղեցի չինուեցաւ ան :

Յիշեմք արդեօ՛ք տոհմային այն անգին կրկնագիր մագաղաթեայ մատեանը , որ ոսկեղարու Հայ լեռաւ բայց Յունատառ գրուած , եւ Ասորերէն տուերով ծանօթագրուած էր՝ քիչ տարիներ առաջ ոչ չացաւ . . . :

Այս ձեռագիրն՝ ուսումնասէր՝ ազգայիններէն ուսմանք տեսած էին, որք կ'ափսոսան այժմ:

Վանքերու ձեռագրաց ցուցակներն՝ եթէ կանուխէն պատրաստուած լինէին, այսօր որչափ պակասած կամ կորսուած լինելնին որոշ կը գիտցուէր:

Ազգովին չնորհակալ լինելու եմք՝ Ս. Սաղիմայ միաբան եւ Կեսարիոյ Առաջնորդ Գերապասիւ Տ. Տրդատ Վարդապետին, որ մեծ խնամով եւ Պաղտատեան գեղատառ տպագրութեամբ ի լոյս ընծայեց Ձեռագրաց Առաջին եւ Երկրորդ Տեսարները, որոյ առաջնոյն մէջ կը պարունակին Կեսարիոյ Ս. Սաղագիս Վանուց (Տէրէվանուց) Հայերէն ձեռագիրներուն ցուցակները, եւ Երկրորդին մէջ՝ Կեսարիոյ Սուրբ Աստուածածնայ Եկեղեցւոյն եւ Գըրշէհիւրի Սուրբ Գէորգ Եկեղեցւոյնը, հանդերձ մասնագիտական ուսումնասիրութեամբ եւ քաջատրութեամբ:

Նորին Գերապատուութիւնը՝ «Սուրբ Երկիր» անունով Երուսաղիմայ Պատմութիւնը գրած է, եւ ձեռնարկած է պարբերաբար պատկերազարդ հրատարակել:

Իցիւ թէ՛ Տ. Տրդատ Վարդապետ՝ իւր հետեւողներն ունենայ:

ՅԵՐՈՒՍԱԳԷՄ ԱՍՈՐԵՐԷՆ գրերով եւ Հայերէն լեզուաւ Աւետարան մը կայ, որ կը յորջորջուի Ոսկի-Աւետարան:

Հայ լեզուաւ եւ Մեսրոպեան տառերով ամենէն հին Աւետարանը կը գտնուի Լազարեանց Ճեմարանը՝ գրուած 1006 տարի յառաջ:

Խան-Քարու ըստւած գիւղը ձեռագիր Աղօթա-
գիրք մը կար, որ ոմանք սեպածեւ, ոմանք Ատ-
րերէն եւ ոմանք Խաղտերէն կը կարծէին՝ անընթեո-
նլի ըլլալուն համար :

1000էն աւելի Կնիքներու հետեւեանց հաւաքա-
ծոյ մը ըրած էր Փիրղալէմեան Ղեւոնդ Վարդապետ՝
ձեռագիր յիշատակարաններ ժողոված ժամանակ,
ստեղծան պարտաւորուած է ի Տօղդիս վաճառել 1 ոսկւոյ
Հայ խմբագրի մը, յորմէ Խուժափեան 100 բուլղիք
գնելով հնախոյզ Անգղիացիի մը կը վաճառէ՝ գրեթէ
ուժնապատիկ արժէքով, եւ այսօր՝ այդ կնքունակ
« աղպօմը » Լժնտանի Պրիթիշ Միւզէյին մէջ կը
գտնուի՝ գնեալ 300 Անգղիական ոսկւոյ :

ՀԱՄԱՌՕՏ ԳՐԱՅՈՒՑԱԿ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՀԱՅ ՏՊԱՐԱՆՑ

Նախ քան Միաբանութիւն Մխիթարեանց, ի Վե-
նետիկ 1565 էն սկսեալ տպուած գրքերն են,

Ժամագիրք: Սաղմոս Արգարու: Յիսուս որդի Տօ-
մար: Աւետարան: Հայելի ճշմարտութեան: Ժամագիրք
համառօտեալ: Դպրութեան գիրք: Բուրաստան: Նօ-
րագոյն ծաղիկ: Խորհրդատեսար: Ճաշոց: Խոկումն
քրիստոնէական: Պատասխանադրութիւնք: Պարզա-
բանութիւն Սաղմոսաց: Դաշանց թուղթ :

Պոլսոյ տպագրիչներուն առաջինը կը կարծուի
Եւզոկիացի Արգար, որ ուղեւոր Պոլսոյ մէջ ալ ծագ-
կեցնել տպագրական արհեստն, մայրաքաղաքս ե-
կաւ, եւ աստ հրատարակեց 1567ին Փոքր Գե-

րահանութիւն, իմա, Այրենարան: 1568ին՝ Տօնացոյց, Տաղարան, Ժամագիրք, Պատարագամատոյց: և 1569ին՝ Մայտոց:

Արգարայ յաջորդ էր նկատուի Երեմիա Չէլէպի Քէմիւրճեանց, որ երկու գիրք ապամ է, որոյ մին է՝ Գիրք մնացորդացն Յրաուս որդւոյ:

1678. Մարգուանցի Գրիգոր Դպիր, և Աստուածատուր՝ Ոսկանայ տառերով գրքեր կը ապեն: Ս. Գրքս հարցմանց երիցս Երանեալ Սրբոյն հօրն մերոյ Գրիգորի Տաթևացոյ: Դպրութեան գիրք: Տաղարան: Պորհրդատետր: Նարեկ: Պատազանութեանց գիրք: Ոսկերերանի Մեկնութիւն Յովաննու Աւետարանի: Ազգիանգեզոս: Գրիգոր Տաթևացոյ Ամբրան և Զմբան հատորները:

1700. Պզոյ էջմիածնայ Տպարանը՝ Այրենարան:

1701. Մարտիրոս Դպրի որդւոյ Սարգսի տպարանը՝ մօտ Մայր Եկեղեցւոյ, կը տպուի Տօնացոյց: Մեկնութիւն Պատարագի Արճիչեցոց: Ճառընտիր: Աղօթագիրք Բարսեղի: Շարական: Քրիստոնէական Նալեան Պատրիարքի:

1702. Սաչի ճառ Նարեկացւոյ (Տպարանը յայտնի չէ):

1708. Թէքիրտաղցի Սարգսի որդի Աբրահամու Տպարանը տպուած է՝ Ժամագիրք ատենի:

1721. Կարապետի որդւոյ Աստուածատրոյ Տպարանէն՝ Աղածգիրք:

1722. Արբոյն Մինասայ գօրավարի Տպարանէն՝ Գիրք Այբուբենից:

1737. Աբրահամու Տպարանը ի լոյս ընծայած է՝ Մեարովզ Երէց: Սարգիս Շնորհաւոյ: Մեկնութիւն Եւաջովոյցիցայ:

1745. Կ. Պորեցի Գարբէլ Տպարան կը հիմնէ, եւ Յակոբ Նալեան Պատրիարքի գրած մեծահատոր Նարեկի Մեկնութիւնը կը հրատարակէ :

1750ին կը հաստատուի Պետրոս Առեփանեանի Տպարանը, ուր տպուած է՝ Գաւազան կրկնազօր, Գործք Առաքելոց, Քուղթ Ս. Իգնատիոսի :

1752. Ի Տպարանի Մարտիրոսի՝ Տաղարան :

1790ին բացուած է Մայր Դպրատան Տպարանը, ուրկէ լոյս տեսած են՝ Նարեկ միջնդիր, Նուագարան, Ճառ ներբողեան Ի հանգէս երջանիկ կուսանացն Ս. Հովհաննէանց, Գիրք աղօթից, Պատմութիւն անցից, ժոան յասնի կացուցանելոյ զճշմարտութիւն հաւատոյ Ս. Եկեղեցւոյ, Եղիշէ Գ. տիպ, Պատմութիւն Երուսաղիմայ :

1799. Պալատեցի Մատթէոս Դպրի Տպարանէն ելած է՝ Մեկնութիւն Պատարագի Աբծիչեցւոյ, Աթանաս Հայրապետ Աղեքսանդրացի :

1799. Յովհաննէսեան Պօղոսի Տպարանը, որ արտադրած է, Տօնացոյց, Ներբողեան, Էջմիածնի Աբրահամ Եպիսկոպոսի, Գիրք առական Սողոմոնի, Գիրք երաժշտական, յորում պարունակին Հայերէն, Յունարէն եւ Պարսկերէն հարցմունք եւ պատասխանիք. շարադրեալ Կեսարացի Գալատասիսալեան Գրիգոր Դպրի, Աղաբիղոս Սարկաւազ :

1820. Ի Տպարանի Պօղոսի Աբապեան Ապուշեխցւոյ Բան հրաւէր սիրոյ, Պատմութիւն Մարինայ կուսին :

1824. Հասան-Փաշա իսանն՝ Ակնեցի Մահտեսի Յոհաննէան Մահտեսի Աբրահամ Ամիրայի սեպհակաւ տպարանէն հրատարակուած են՝ Յիսուս որդի, Մեկ-

նութիւն Մատթէոսի : Ընդհանրական :

1840. Միւհէնտիսեսնան Տպարան, ուր տպուած են Ձէն հոգեւոր, եւ բազմաթիւ կրօնական եւ դասական գրքեր :

1840. Տիվիթճեան Թագէոս, որ գլխաւորապէս եկեղեցական գրքեր հրատարակած է, եւ իւր Տպարանը կը գտնուէին Հայերէնէ զատ՝ Տաճկերէն, Յունարէն եւ Պուլկարերէն տառերու հարուստ հաւաքածոյ մը : Տիվիթճեան Տպարանը՝ Հայերէն գրքերէ աւելի, Պուլկարերէն եկեղեցական եւ դասական շատ մը գրքեր ի լոյս ընծայած է :

Մենք վերոյիշեալ Տպարանաց տպեալ բոլոր գրքերն ցուցակագրելով չէինք կրնար գիրքս խճողել : գիտէինք որ սոյն տպարանները հրատարակած են՝ Յայսմաւուրք, Ճաշոց, Շարական, եւ այլ շատ մը եկեղեցական գրքեր, բայց մանրամասնաբար յիշել զանց առինք : Այլ բաւականացանք, այս առթիւ՝ իւրաքանչիւր Տպարանի մի քանի նմոյշներն հրատարակելով :

ՆԵՏԱՔՐՔՐԱԿԱՆ ԳԻՐՔ ՍԸ

Մարգարէն մնացած գիրք մը տեսայ, որոյ առաջին 16 երեսները հանուած էին, բայց ցանկէն կերելի նոյնին պարունակութիւնը :

« Աստուած ասի հայր եւ մայր—Հայոց հոգեւոր հայրն եւ մայրն—Սանդուղքն Յակոբայ—Եկեղեցին երեք է—Եկեղեցին գովելի է—Մինն է գովելի : »

Գիրքը կըսէ (իբր վերջաբան) « Ձեռն լուսեղէն գլխ

յօրինեաց . նախ էի չորիցս վեցեակ . անեցայ , առ
այժմ եմ վեցիցս վեցեակ : Մեմ շաբաթարան իմանալի .
եւ զնոգեւորն բողոքեմ քաղցեկոցն ի յայտմ յաւիանե-
նի : Մարմին եմ եւ կերպարան յօգաւորին . որպէս
եւ զայն ճագիս կերպարեալ՝ մարմնացուցի . եւ
զնկարեկոցն ի լուսոյ զՄօրն հաւասոյ պայծառու-
թիւն յայտնեցի : Ծնունդ իմ եւ ժան իսկ ի յերկրորդ
աարէ . ի չորրորդէն զարեւորիմ . ի մեռելոց խօ-
զիմ . եւ յարեւելից յարեւմուտս բողոքաւիմ : Անուն
իմ ի յերկր քաղկանայ . ի միոյ երրորդէն . ի տասնի
երկրորդէն եւ ի հազարի հինգերորդէն : Իսկ անուն
ամին այսմ ծնողի ի հողից կազմի . ի միոյ նախկինէն
եւ երկրորդէն . ի հազարի հինգերորդէն : ի տասնի
եօթներորդէն եւ ի հարիւրի երկրորդէն :

. . .

Ի Մարտիիս՝ 1674 ին էջմիածնայ Տպարանին
մէջ տպուած են , Ճարտասանութիւն : Այրենարան :
Արհեստ Համարողութեան : Պարզաօմար : Գրք-
քոյկ կարեւոր : Մաշտոց : Նուագարան կուսին : Սաղ-
մոս : Ակն հոգեկան : Պարտէզ , Ժամագիրք : Բանայի
Չերմեռանդութեան :

. . .

1684՝ Հոգովէն հրատարակուած են , ի տպարանի
Ուրբանեան ,

Տոմար Գրքագրեան : Կոնդակ : Այրենագրան : Առա-
ւել պարզապան : Իսաւանութիւն Հաւասոյ : Արհրդա-

անտրու—Քերականութիւն և Պատմութիւն Գաղանտի:
Ձեռքածութիւն: Թովմա Գեմբաջի: Պոլսա Փիրումալ:
Զոտութիւն Հայերաւմութեան: Նորագոյն ծաղիկ:
Քերականութիւն Հայերէն-Լատիներէն: Քրիստոնէա-
կան: Բառգիրք Հայ. Լատին: Մեկնութիւն դուա-
նութեան հաւատոյ: Բառգիրք Լատին-Հայ: Մեկնիչ
Ս. Աւետարանի: Չորք խոկմունք, եւ այլն:

— 1616ին. Իլվով ի տպարանի Քարմատան .
Սաքւնո :

— 1624. Միլան՝ ի տպարանի Ամրոտիոսեան . Քե-
րականութիւն Հոլիւլայ :

— 1633. Փարիզ՝ Աքքունական Տպարան. Բառ-
գիրք Հոլիւլայ Հայ.-Լատին : ի տպարանի Տնտէի
Տիւրքէ . Աւետարան աշխարհարառ եւ գրարառ
Հ. Զօհրապի :

— 1643. Լիվոնոյ կամ Ալիկոնոյ Իտալական
Ճովեգերեսայ քաղաքը Տպարան ունեցած եւք :

Յովհաննէս Վարդապետ Զուղայեցի՝ երեք տարի
եւ երեք ամիս ախ եւ գիշեր չարաչար աշխատելով
աստ եւ անդ, յաջողեր է հաստատել սոյն Տպարանը,
եւ առաջին անգամ փոքրադիր Սաղմոսարան մը տպել:

Յետոյ՝ 1669ին Երեւանցի Ոսկան Վարդապետ
(ապա՝ Արքեպիսկոպոս) որ ծնած է 1614ին եւ վախ-
ճանած ի Փարսիլիա 1675ին, Քրիստոնէական եւ
1670ին Պարսէզ հոգեւորն հրատարակած է այս
տպարանէն :

1691ին Սաչատրոյ Քերականութիւնը, 1696ին

Պատմութիւն կայսերն Փոնցիանասի եւ 1699 ին Շարականը ի լոյս ընծայուած են :

1698 ին Երեմիա Վարդապետին Բաղդիրք Հայոցը, Վարդան Վարդապետի Աշխարհագրութիւնը, եւ Աղուեսագիրք տպուած են, ինչպէս 1701 ին՝ Թէոփիլոս եւ Պարզատոմար Հռովմայեցւոց անուն գրքերը :

— 1649 ին ի Սուշովա Աւետարան մը տպագրուած է Մինաս Եպիսկոպոսին հսկողութեանը ներքեւ :

1680. Լիփսիա . Անտրէաս Աքօլութոս :

1690. Բատուա . Թուղթ Դաշանց, եւ Հաւատով Խոստովանիմ :

1736. Լոնտրա . Խորենացի Հայ . Լատիներէն : Ինքնուրուիւն հաւատոյ Եկեղեցւոյ Հայաստանեայց, որոյ կցուած է՝ Հաւատով Խոստովանիմ Աղօթքը՝ Լատիներէն, Գաղիարէն եւ Անգղիերէն թարգմանութեամբ :

1865 . Մանչէսթըր՝ Շահնազարեան Կարապետ Վարդապետի հրատարակած Երկրագունտ շաքարթաթերթը :

1774 . Վազարչապաա՝ ի Տպարանի Էջմիածնոց Մայր Աթոռոյ . Տօնացոյց եւ Տաղարան Աիմէօն Կաթողիկոսի : Պարտավճար : Յովսէփոս : Առաքել Պատմագիր :

1772 էն սկսեալ ի Մազրաս տպուած գրքերն են,

Նոր տետրակ : Որոգայթ փառաց : Մետրոպ երէց : Պատմութիւն Դանմազի : Մարիանէ կուսի Վկայաբանութիւն : Տաղարան փոքրիկ : Ողբ : Օրինակ օլ - նութեան թղթոյն : Յիսուս որդի : Օրինակ հանս, սաւոր ծանուցման : Բաղդիրք փոքր՝ Անկլիացւոց յ լեզուէ ի Հայ : Անցք եւ Դործք ժողովոց : Նպաստ -

մատոյց վաշխայոյզ վաճառականաց: Թանգարան բա-
րեզարդ: Ողբ Եգեօխայ: Վահրամ բարունի: Նուժա
Պամպիլիոս: Ողբերգութիւն Յուլիոս Կեսարի: Բեչի-
սարիոս:

1788ին ի Բեղրսպուրկ Սօջամալի որդի Պ. Գրի-
գոր Խալդարեանցի տպածնիրն են .

Ժամագիրք: Ներսէս Շնորհալոյ Ընդհանրական:
Տօնացոյց: Ժամագիրք կարճաօտ: Բանալի Գիտու-
թեան: Աստուածադերս: Շաւիղ լեզուագիտութեան:
Աւետարան ճաշու: Պատմութիւն Ս. Գրոց: Յիսուս
որդի: Օրացոյց: Դաւանութիւն Հաւատոյ Հայ. Ե-
կեղեցւոյ: Դրուատ պատմագրաբար ի յԱստուածա-
հրաւէր փոխունն: Գիրք որ կոչի, Վէժ գայթակ-
ղութեան: Սկզբունք քաղաքական ուսմանց: Հաւա-
տով խոստովանիմ Ռուս լեզուով: Քառեակ բանա-
հիւսութիւնք: Բարանական դիմանութիւն: Բան-
առ Հայ քրիստոնեայս: Արձանագրութիւնք: Հայ-
կազեան լեզուի նախակրթութեան գիրք: Յաղագս
Ուսումնարանին Հայոց, որ ի Մոսկով:

1777էն Էջմիածնայ Տտարանէն իլոյս եկածնիրն են,
Տաղարան փոքրիկ: Կարգ թաղման Հայրապետաց,
Եպիսկոպոսաց, եւ Քահանայից: Սաղմոս: Աղօթա-
գիրք: Պարտաւճար: Յովսեփոս: Տօնացոյց: Հրաւէր:
Բարձրագոյն կարգադրութիւն (Պալատէնիա):

Սոյն Տպարանի սկզբնապատճառ կը համարուի

Ջուղայեցի Խօջիջանենց Դրբոր, եւ վերակացուն՝
Գեղամացի Իսահակ Եպիսկոպոս, որ շատ մը գրքեր
տպագրել տուած է :

Մօտ տարիներս, մանաւանդ Գէորգ Գ. Կաթողի-
կոսի օրով՝ Էջմիածնայ Տպարանը վերջին կատարե-
լութեան հասած է, եւ շատ մը ամենօգտակար գրք-
քեր ի լոյս հանած :

1796ին Ռուսաստանի Հայոց Առաջնորդ Սանահ-
նեցի Յովսէփ Արքեպիսկոպոս Արղութեանցի նա-
խաձեռնութեամբ հաստատուած Աժտէրխանի Ս.
Աստուածածին Եկեղեցւոյն Տպարանի գրքերն են,

Խօսք ասացեալ ի Յովսէփոյ պսակազգեսց սրբ-
բազան Արքեպիսկոպոսէ :

Մեկնութիւն Սաղմոսացն Դաւթի, որոյ յիշա-
տակարանը կը ծանուցանէ թէ՛ յատարք այս գրոց
հրատարակման Վաշն գրեր են, որ գրամագլուխն՝
որպէս զվիճակ վաճառուց մնացէ միշտ ներ Տպա-
րանիս անվերջանալի եւ ողբան ինչ ազգագուտ
գրեանք տպիցին ի նոյն տպարանի՝ այն գրամով
ի զանազան ժամանակս, ամեննայնն ի յիշատակ
անուան իւրոյ եւ իւրայնոցն լինիցի » . . : Ետագոյն
գրոյցք : Համառօտ վարդապետութիւն սւղղափա-
ռութեան Տիրացու Գարրիէլ Վարժապետեան : Ա-
ղեքսանդրի Մակեդոնացւոյ Պատմութիւն . Գարգմ.
ի Գարրիէլ Սարկաւազէ 1827 :

1793ին Նոր-Նախիջեւանու Ս. Խաչ Վանուց
Տպարանէն ի լոյս ընծայեալ են .

Գիրք Ազօթից : Գրքոյկս կաշեցեալ Հոգեշահ :
Բժշկարան (Բառարանով) : Ժամագրքք : Դուռն ս-
ղարմութեան : Տելեմաք : Ազօթամատոյց : Սաղմոս :

Ոորհրդատեար : Հեգերէն : Վիպասանութիւն : Տարեցոյց եւ Օրացոյց :

1811 Էն ի Կալկաթա տպեալ գրքեր .

Նոր տետրակ Այլուքենական : Մաղկակալ : Գիւտ կոլային պիսակին : Հրաւիրակ Մեացականեան : Բաւանութիւն հաւատոյ : Ետեմարան : Օրացոյցք 1816-1873 : Յայտարարութիւն իմաստախնդրեանց միաբանութեան : Անաչառ բանք , ի Մկրտչէ Մարտիրոս : Հրիտակ հօր ուրումն առ գտերս իւր : Համառօտ մեկնութիւն Տրամարանութեան : Զ. ընդդէմ փորձութեանց : Յորդօրակ : Աստուածամանութիւն : Պաղալից յորդօրակ : Ճառ ի վերայ Աւագ ուրբաթու : Պաւլոս եւ Վերգինեա : Մարգարան : Մտածութիւն վարդապետութեան : Ներքող յօրհնեալ յիշատակ բարեպաշտին Գալուցեան Պարոն Յարութիւնին՝ երեսուն եւ հնգամեայ արդիւնաչատ Վարժապետին : Կարգադրութիւնք կայսերականք (Պալաժէնիա) : Այլնարան Վիկտորիայ : Առաջին քրիստոնէական վարդապետութիւն : Նոր կտակարան : Ճառ : Հրահանք քրիստոնէական վարդապետութեան : Յանդիմանութիւն անձին : Նուագարան զբօսանաց : Յայտնութեան (Սրբոյն Յովհաննու Առաքելոյ) մեկնութիւն : Հնդկաց պատմութիւն՝ Թովմաս Սօջամալեանի : Ողբք եւ հառաչանք : Պատմութիւն սուրբ գրոց : Արամայիս : Օլիվըր Գօլտօմիթայ Փոխերէցն Վեքֆիլտայ : Զարդ երկնից : Աբրահամ Կաթողիկոս Կրետացի :

1819էն ի Մոսկուա տպուած գրքերէն կը յիշեմք հետեւեալները .

Մաղիկ գրտութեանց : Քերականութիւն Սալլանթեան : Պատասխանիք : Աւետարան : Աւետարանի զօրութիւն : Նոր կտակարան Արարատեան լեզուա : Նոյնն գրաբառ եւ Արարատեան լեզուա : Սկզբունք քրիստոնէական վարդապետութեան : Քննութիւն քրիստոնէական հաւատոյ : Հաւատով խոստովանիմ երկոտասան լեզուօք : Նօթահիւս էֆիմէրտէ : Նախադուռն վարժութեան : Յայտարարութիւն Յովակիմայ Եղիազարեան : Սկզբունք քրիստոնէական վարդապետութեան : Դպրութիւն մանկանց : Կտակ Տեանն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի : Հրահանգք Ճարտասանութեան կամ Ճառարանութեան : Գոթողիա : Գաղափար Հայ . վայելչագրութեան : Սրբազան պատմութիւն : Կարգադրութիւնք Լազարեան ձեմարանի : Կրօնագիտութիւն Սալլանթեանց : Համառօտութիւն Սրբազան Պատմութեան : Համառօտ վարդապետութիւն ուղղափառութեան : Մուզայք :

1825ին Տփղիս Ներսէսեան հոպեւոր դպրոցի Տըպարանին մէջ տպեալ գրքեր .

Հաւաքումն աստուածային վկայութեանց : Հրահանգ Քրիստոնէական վարդապետութեան : Պատմութիւն եւ խրատ բժշկութեան ցաւոցն , նորոգ ծագելոյ յաշխարհին Հնդկաց : Քերականութիւն : Յայտարարութիւն քրիստոնէական պարտաւորութեան : Համբաւք : Երախայրիք Ներսէսեան դպրոցին Համառօտութիւն Քերականութեան :

1829 . ի Շուշի տպուած .

Համառօտութիւն Հայ . Քերականութեան : Հա

ւաքումն Աստուածային վկայութեանց : Ընթերցուածք ի Սուրբ գրոց : Բառարան համառօտ ի գր-րաբառէ յաշխարհաբառն Յովսէփ Վարդապետ Արցախեցւոյ :

Ամադերտամի եւ Մարտիրոսայի գրքերն՝ կենսագրութեանս մէջ յիշուած են :

Վենետկոյ, Թրիէստէի եւ Վիէննայի Մխիթարեան Հարց, ինչպէս նաեւ Երուսաղիմայ Առաքելական Աթոռոյ Տպարաններէն ի լոյս ընծայուած գրքերն չյիշատակեցինք, զի անոնք՝ առանձին ցուցակներով արդէն հրատարակուած են :

*
*
*

Մարգար՝ այս գրքերն կը վաճառէր, եւ որովհետեւ դժուար ձեռք կը բերուէին, անոր համար՝ յատկապէս իւր բարեկամաց նախ ցոյց կ'ուտար, եւ զրկուածներն գրեթէ կսպառէր :

Իսկ եթէ չը կրնար վաճառել, զայնս ետ չէր դարձներ :

Իւր մահէն վերջը՝ մէկ երկու սենեակ լեցուն այս տեսակ դժուարագիւտ, բայց անվաճառելի համարուած գրքեր մնաց, որ իւր յաջորդը՝ Յարութիւն Մարգարեան՝ խիստ աժան դնով վաճառեց :

ԺԳ.

ՅՈՎ. ՀԱՆՆԷՍ-ԱՒՏԱԼ

Ահա՛ յիշատակելի մի անձ, որոյ անունն մինչեւ ցայսօր օրհնութեամբ եւ գոհութեամբ կ'արտասանեն Հնդկաստանի Հայք :

Յովհաննէս Աւտայ՝ ընդ Ջուղայեցի էր . սա եւս ոսկեհոս Գանգէսի անունէն հրապուրուելով՝ ի Կալկաթա կ'երթայ, եւ փոխանակ ոսկի գտնելու, համեստ ամուսին մը կը գտնէ անդ, եւ կը նուիրէ զինքն՝ մերագնեայ մանկանց կրթութեան :

Տեղւոյն Մարդասիրական Ճեմարանին Գասառու կը կարգուի, եւ առաջին անգամ կակոխի Հայերէն Քերականութիւն եւ Ճարասանութիւն ներմուծել յիշեալ Ուսումնարանին մէջ : Իւր նախորդ պաշտօնակիցն՝ Գալուստ Վարժապետ, ընթերցում եւ գիր միայն գաս կուտար, եւ Աւտայի պաշտօնափարութեան կոչուելովը չհանուեցաւ իւր գործէն, այլ պահեց իւր ուսուցչական նախնական պաշտօնը, եւ Ճեմարանն՝ գամ քան զգամ զոյգ մը Հայ վաստակաւորաց ջանիւքն նոր փայլ մը ստացաւ 1820ին, եւ աշակերտք՝ հսկայաքայլ յառաջադիմեցին Հայերէն վերաբերեալ ճիւղերուն մէջ :

Յովհաննէս Աւտայեան՝ Կալկաթայի Անգլիական Եպիսկոպոսական Ճեմարանի մէջ Անգլիարէն լեզուն ըստ բաւականին կը մշակէ, յորմէ յետոյ՝ աւելի ար

դիւնաչատ կը լինին իւր դանախօսութիւններն Մար-
դտտիրական շեմարանին մէջ :

Յ. Աւտալ ծանրաբարոյ բնութիւն ունէր . քիչ
խօսիչ կը սիրէր . շատ անգամ լռութիւնը՝ ոսկի , իսկ
խօսիչն՝ արծաթ է , կըսէր , եւ կուզէր որ՝ դատարա-
նին մէջ աշակերտներն իրենց ուշադրութիւննին
բոլորովին կեդրոնացնեն տրուած դասերուն վրայ .
այս պատճառաւ խստապահանջ էր , եւ երբ տղայ մը
դատը չգիտնար , յոյժ կը բարկանար : Ուստի , աշա-
կերաք՝ առ ահի կը պատրաստէին իրենց դասերը ,
քան հեշտիւ եւ փափաքով :

Ասարգիւն չելան Յ. Աւտալի ջանքերն եւ զօն-
դութիւններն :

Ունեցաւ ապաքէն յառաջադէմ աշակերտներ ,
որոցմէ ծանօթ են հրապարակին՝ Լազարեանց շեմա-
րանի յոգնարդիւն Ուսուցչապետը՝ բազմամուտն
Մկրտիչ-Յովսէփեան Էմին , որ 40էն աւելի երկասի-
բութիւններ թողած է , Հայրապետ Գալատեան՝ որ
աշխատասիրած եւ հրատարակած է 1846ին Պատ-
մութիւն Սուրբ Գրոց ի Հին եւ Նոր Կտակարանաց ,
Թաղէոս Խ. Ավէտումեան՝ որ յԱնգղիարէնէն ի Հայ
Թարգմանած եւ տպած է 1830ին Պաւլոս եւ Վեր-
գինիա , եւ Օլիվըր Գօլդամիթայ Փոխերէց Վեքֆիլ-
տայ , Յարութիւն Թ. Տէր Յովհաննեանց⁽¹⁾ որ Պատ-

(1) Աւտալի մօսցի սաներուն մէջ՝ Բենիամինը կը հա-
մարուի Յարութիւն Թ. Տէր Յովհաննեանց , որ թողած է նաեւ

մութիւն նոր-Ջալալու՝ երկհատոր գիրքը աշխատասիրած է, եւ այլ ուրիշ աշակերտներ, որոնք հեղինակ եւ թարգմանիչ եղած են մի քանի գրոց :

Յ. Աւտալ Մեգրայ Թաղիադեանցի հետ ալ պաշտօնակից գտնուած է : Բնութեամբ հակասանայ էին ատենք, թեւ անհաշտ գաղտփարներով՝ սակայն երկուքին ալ կոչումը եւ պաշտօնը միեւնոյն էին : Երկուքն ալ արդիւնաւոր եղած են :

Եւ ան աոյն պատճառաւ, Հնգկաստանի Հայոց լուսաւորութեան ջանքերն եւ փարոսներն իրաւամբ համարուած էին եւ են :

Հայ ժողովրդեան նկարագրին համաձայն մարդ էր Յ. Աւտալ, որ կը սիրէր տեսնել ուսուցիչներն՝ ծանրագլուխ, իրենց կոչման գիտակ, եւ պաշտօնին նուիրեալ, հասարակ մտկանացուներէ՝ բարձր ծախել, ոգելից ըմպելիներէ զգուշանալ, հասարակաց վայրեր չյաճախել, եւ դասատուի մը չվերաբերող գործոց եւ խնդրոց՝ երբէք քան երբէք չմիջամտել :

Եւ Յ. Աւտալ՝ կրցաւ այս ամենը իւր վրայ անձնաւորել գործնականապէս, երբեմն Մ. Գ. Թաղիադեանցի հետ իսկ գժտելով, եւ ինքզինքն գրական աշխատութեան նուիրելով :

քանի մը գրական գործեր, ինչպէս են՝ «Հերոսմն Լուսերականաց առարկութեանց եւ պաշտպանութիւն ուղղափառութիւն Հայաստանեաց Եկեղեցւոյ», «Կենսագրութիւն Սրբազան Թաղէոս Արքեպիսկոպոսի» : Բերգուած, Գամբանական, Ողբերգութիւն, Ներբող, եւ այլն վերստուութեամբ գրածներն եւ ուրիշ քանասիրական աշխատասիրութիւնք :

Յ. Աւստրիան՝ պահպանողական սկզբունքներովը՝
Հնդկաստանի բոլոր Հայ ժողովրդոց համակրելի եւ
յարգելի հանդիսացած էր, եւ մինչեւ վերջը ապրե-
ցաւ անոնց սիրոյն մէջ, եւ մեռաւ ամենուն յարգա-
նաց մէջ, թողլով անմահ յիշատակ՝ իւր գրական
արդար վաստակներն, որոցմէ տպեալ են հետեւեալքը.

1. — Անգիսաց անպէ՛ս. «Յորում պարագրին
քաղուածք պէսպէս գեղեցկապաճոյճ, խրատակամ
եւ հոգեզուարճ բանից ի զանազան երեսելի Անգ-
ղիացի մատենագրաց. գլխաւորաբար դիտեալ ի հրա-
հանգութիւն եւ ի զբօսանս համբակաց : Հարազա-
տաբար թարգմանեալ աշխատասիրութեամբ Պարոն
Յովհաննիսի Աւստրիանց, աշակերտին արժանապա-
տիւ Պարոն Յարութիւնին Գալուցեան, եւ միոյ
յանդամոցն գերապատիւ Իմաստախնդրեան միաբա-
նութեան : Ի Կալկաթա, 1821, ի տպարանի Յոր-
դանանեան : »

2. — Բառարան Անգղիարէն Հայերէն. համառօ-
տագրութեամբ Յովհաննու Աւստրիանց, ի Կալկա-
թա, 1825 :

Այս Բառարանն ընծայուած է սու ազնիւ Պարոն
Ջնթլում Աւետեան, եւ հրատարակութեան առթիւ
հետեւեալ տողերն գրած է Աւտայ .

« Հայաբնակ երբեմն վայելէր զանզուգական օ-
գուտս ի տքնութեանց որդւոց իւրոց, Ոսկան Վար-
դագետի, Թովմաս Եպիսկոպոսի, Ղուկաս Վանան-
գեցւոյ եւ այլոց, որ հաստատեցին զտպարան Հայոց
ՂԱՄԱԳԵՐՈՒՄ, եւ տպագրութեամբ ի լոյս ընծայեցին
ի մեր լեզու՝ զբազում կենցաղօգուտ մատեանս :
Վենետիկ մատոյց ազգին մերոյ զանգին պտուղս

գրաւորական, օգնութեանց, տպագրելով զքաղութան բարոյական եւ իմաստասիրական մատենաւ ի վանս սրբոյն Լազարու : Մաղբաս ի նորուսն մատոյց որդւոցն Հայոց զպատու ինչ գրաւորական աշխատասիրութեանց, ուրանօր Տէր Եարութիւն Շմաւոնեան Շիրազեցին եւ այլք հաստատեալ զտպարանս՝ հրատարակեցին տպագրութեամբ զպէտպէս ձեռագիր գրեանս նախահարց մերոց : Կալկաթա եւս ոչ պակասեցաւ զկիւի նորա առաւելուլ զմիերս գրտութեան : Հայոց, հաստատելովքս զՀայաստա Տպարան ի մայրաքաղաքին Բրիտանական Հնդկաստանի, եւ նովիմք գնելով իբրեւ ի վերայ աշտանակի զՅաճախապատու գիրս սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաորչի, զՍղիշէ Պատմագիր, զՋենովք Պատմագիր, զտղանաւորեալ Սաղմոս, եւ զայլ պէտպէս պիտեւան գրեանս » :

3. — « Ատալա, Օրիորդն սիրազոն . որ է պատմութիւն բանաստեղծական, յօրինեալ ի մեծանուն Եաղիբրիանայ Գաղղիացոյ . եւ թարգմանաբար վերածեալ ի Հայ բարբառ՝ Կրկասիրութեամբ պարոն Յովհաննու Աւտալեանց : Կալկաթա, 1826 : »

4. — Հասասելաս « արքայորդին Նթովպիոյ, որ է բանաստեղծական պատմութիւն իմն բարոյական յօրինեալ ի մեծանուն Սամուէլէ Ջոնսընեան : Յ Անգղիական քնադէ թարգմանեալ ի Հայ բարբառ երկասիրութեամբ պարոն Յովհաննու Աւտալեանց . Կալկաթա . 1826 : »

5. — « Բրիտոտոսոյց, յորում պարունակի բովանդակութիւն գլխաւոր վկայութեանց ճշմարտութեան եւ երկնային ծագման, յատնութեան քրիստոնէական » :

տոնէութեան : ՅԱնդդիական բնագրէն փոխեաց ի
Հայ պարոն Յովհաննէս Աւտայեանի Անդամ Ասիա-
կան միաբանութեան Բանգալայ , եւ այլն : Ի Կալ-
կաթա , 1828 » :

6 . — « Վերջին աւուրք բարեյիշատակ Տիկին
Մերջանին Ստեփաննոսեան . ստուերագրեալ ի նորա
մտերիմ բարեկամէ ի Յովհաննէ Աւտայեան : Ի Կալ-
կաթա , 1830 : »

7 . — Յովհաննէս Արճիշեցի . « Մեկնութիւն ա-
հաւոր խորհրդոյ Սրբոյ Պատարագին : արտահանեալ
ի մեկնութեանց Խոսրովու Անձեւացեաց Եպիսկոպո-
սի եւ Երեսիս Լամբրոնացոյ վերատեսչին Տար-
սծնի , կարճելով եւ պարզաբանելով Յովհաննու Ար-
ճիշեցոյ : Ի լոյս ընծայեաց Պարոն Յովհաննէս Աւ-
տայեանց , 1830 : »

« Երեք հարիւր օրինակք այսր մատենի տպագրե-
ցան , զի նոքօք հնար լիցի զիջնուցանել զժարաւ
հոգուց որոց ի Հնդիկս կան մերազնեայք , եւ որոց
ի Զուղայ բնակին որդիք նորոյս Սիանի » :

Այս գրքին յաւելուածական մասին մէջ կը գրու-
նուի նաեւ Ստեփաննոսեան՝ Մերջան Տիկնոջ կեն-
տագրութիւնը , որ սատար հանդիսացած է սոյն գրքի
հրատարակութեան :

8 . — « Ճառ Յովհաննու Աւտայեանց անացեալ ի
ժողովի անգամոց Հայկեան Մարդասիրական Ճեմա-
րանին որ ի Կալկաթա , հանդերձ կենդանագրով հե-
ղինակին : Վենետիկ , Ս . Ղազար , 1858 : »

ԺԴ.

ՄԵՍՐՈՎԲ ԴԱԻԹԵԱՆ ԹԱՂԻԱԴԵԱՆՑ

1803-1850

Մեսրոպը Դ. Թագիաղեանց 1803ին ծնած է Երեւանայ Կարբի գիւղը :

Մանկութեան մէջ որք մնալով, մալըն կը պարտաւորի յանձնել զայն էջմբածնայ Միաբանութեան :

Նոյն ժամանակ յիշեալ Մայրավանքէն սրգեդրուած պատանիները կը յանձնուէին միաբան Եպիսկոպոսի մը, որոյ կը ծառայէր եւ անկից միանգամայն կ'ուսանէր :

Երջանիկ էր այն պատանին որ ուսումնասէր Եպիսկոպոսի մը կը բազմաւորուէր, որ իւր գիտցածն ջամբելէն վերջը, յատուկ ծախք ընելով՝ նորա զարգացման կ'աշխատէր : Իսկ պատանիներէն ոմանք ալ ուղղակի վանուց վարժոցը կը գրուէին, ուր ծերունի վարդապետ մը՝ նոցա կ'ուսուցանէր հասարակ ընթերցմունք, գիր, եւ նարեկայ եւ ի դէմս Ս. Աստուածածնայ Աղօթքներ, եւ այն սուրբին մաղթերը՝ որոյ անուամբը մկրտուած էր մանթիկը :

Ասոնցմէ զատ՝ կը սովորեցնէին Փօխեր եւ Շ. բականներ :

Գիշերուան հաւախօսէն վերջը՝ ամեն օր երեկանոն Սաղմոս պիտի կարգային :

Վայ էր անոր, որ քունէն չէր կրնար արթննալ, կամ կարողացած տեղը՝ քունը կը տանէր: Եւ անձ իսկոյն գաւազանները կը շարժէին եւ կը շառաչէին: Եւ Վանքին բակը կը հանուէին այնպիսիքը, որպէս զի գոլապին օղին մէջ սթափին եւ աղօթեն:

Էջմիածնայ այս աւանդական պատժէն ազատուելու համար՝ այրուքներ դեռ չսովորալ պատանիներն անգամ պարտաւոր էին 3-4 ժամ անդադար ոտքի վրայ կենալ եւ աղօթել:

Թաղկաղեանց՝ ճիշդ այս պիճակին մէջ մտաւ յէջմիածին, եւ փոքրաւոր եղաւ, ուսանելով Քերականութիւնը՝ Ղարատաղցի Պօղոս Վարդապետէն, որոյ աշակերտած են Բանքեոցի Սաչատուր, Նազարեանց Ստեփաննոս եւ այլն, եւ Ճարտասանութեան դասերն առաւ Գիւլասպեանց Զաքարիա Եպիսկոպոսէն:

Ապա, 21 տարեկան հասակին մէջ՝ Եփրեմ Կաթողիկոսէն Սարկաւազ ձեռնադրուեցաւ, եւ մինչեւ վերջը ստորագրեց՝ Սարկաւազ Թրոյ Էջմիածնի:

1823ին ի Հնդկաստան ուղեւորելով Թաղկաղեանց, տարիէն աւելի այդ կողմի քաղաքները կ'այցեցէ, եւ 1825ին ի Կալկաթա Մարտախրական ձեմարանի Հայերէնի ուսուցիչ կը լինի, եւ յետոյ՝ 1826ին Անգլիացոց Եպիսկոպոսական ձեմարանը մտնել կը յաջողի, ուր քառամեայ շրջանի մէջ կուսանի Ենդղիբրէն, Լատիներէն, Յունարէն եւ Պարսկերէն լեզուները:

1830ին ի Նոր-Ջուզա գացած, հիմնել տուած է Սահակ-Մեսրոպեան Վարժարանը, Հնդկաստանի Հայոց նպաստիւք: Սակայն քիչ ժամանակ յետոյ, Թաղիաղեանց կողմէն կ'ըմբռնէին, եւ ներկայ կը գտնուէր Կարբեցի Յովհաննէս Կաթողիկոսի օժման հանդիսին:

Տարիէն աւելի մնալով աստ, կը վերադառնայ ի Նոր-Ջուզա, եւ ուսուցչական պաշտօնը կը վերստաննէ նորրոնոր Հայրապետին յանձնարարութեամբը եւ Նոր-Ջուզայի Առաջնորդին պաշտպանութեամբը:

Այս պաշտօնավարութեան միջոցին, կ'ամուսնանայ Սէթ Մկրտիչեանի դստեր՝ Օրորոզ Թանկումի հետ:

1836ին ի Դաւիթ կը փոխադրուի, ուր կը կորսնցնէ իւր ամուսինն, ինչպէս որ գրած եմք Մարգարի Կենսագրութեան մէջ:

Թանկումի տարածամ մահուամբ՝ Թաղիաղեանց կարի կը յուզուի, եւ կը գրէ առանձին Նշերերգութիւն մը՝ Յօրհաս Թանկայ Թաղիաղեանց վերտառութեամբ, որ տպուեցաւ վերջերս ի Տիգրիս:

Իսկ Մեսրոպ՝ ի Դաւիթ շուրջ 2 տարի դասախօսելէ վերջ, կնոջը վաղածամ մահուանը պատճառաւ վշտանար՝ կը թողու իւր պաշտօնը, եւ 1838ի գարնան՝ կուգայ ի Մայրաքաղաքս եւ կ'օրհուանի նախ՝ ի Զիւմպիւլի խանը, եւ ապա՝ 15-20 օր ի Խասգիւղ՝ Տէր Յակոբեան Ստեփան Ազայի տունը

կ'ասպնջականութի, յորմէ վերջը՝ կը մնայ տարւոյ մը չնփ ի Պոլիս այլ եւ այլ պաշտօնիւ, ինչպէս կերեւի Մարգարայ յանձնած ստորագրութիւններէն :

Թաղիադեանց՝ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ կրքեմն ճոխ, եւ երբեմն գիրք վաճառելով ապրած է, եւ այս միջոցին իսկ քանի մը գրքեր կը հեղինակէ :

Արքունի ճարտարապետ Սերպերեան Յովհաննէս Ամիրայն՝ իւր յարակից տուներէն միոյն մէջ առանձին դասարան ըսնալով՝ զաւակացը դաստիարակութիւնը Թաղիադեանցի կը յանձնէ, որ կը դասախօսէր մանկավարժական մեթոտով :

Աշակերտաց ուշադրութիւնը գրաւելու համար ի հարկին ձեռքի շարժումներ կընէր :

Արասասնութիւնը՝ սուր շեշտեր ունէր, ոճը՝ ընտանի եւ հեշտալուր էր, եւ համակ տղայոց դիւրըմբռնելի ընել տալու համար ուսումը՝ զուարճալի կարճ խօսքերով կը համեմէր գասախօսութիւնը :

Եթէ ուսանողաց շարադրութեանց մէջ թերութիւններ իսկ տեսնէր, բնաւ չէր աստէր, այլ համոզելով՝ կ'ուղղէր սխալը, եւ այսու աշակերտաց յառաջադիմութեան մղում կ'ուտար :

Մէկ խօսքով, դասախօսութիւնը եւ խօսակցութիւնը գրաւիչ ընելու ամեն գաղտնիքը զիտէր, եւ սուր դիտողութիւններն չէր ինչայեր :

Գուգլուենուքի Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցին նոր շինել տուած էր Յովհաննէս Ամիրայն, երբ այս պաշտօնին կոչուեցաւ Թաղիադեանց՝ 1,000 զուրուչի մօտ ամառկանաւ :

Թաղիադեանցի Գուգլուենուքի ամիրայագլատ

աշակերտացք մէջ կը գտնուէին նաև թաղին պատ-
ուաւոր ազգայնաց տղայքը, ինչպէս նաև Գուգ-
կունճալքի «Հայակրօն» Տ. Կարապետ Քաճաճայն, որ
իր փոքր տղայ՝ նորա պարսկական հին ձեւ դիմար-
կը, եւ ձեռքի եռանկիւնածեւ զմբուխա սփռանին՝
հազիւ ընդ ազօտ կը սիշէ :

Թաղիտղեանց՝ միջանատակ, սեւամորուս, խոց-
տակն, կարճակիթ, արիապետ եւ դիւբադրգիւ
անձ մ'է եղած : Կ'ասէր իտրանականութիւնը, իտա-
քէտութիւնը եւ նենգութիւնը : Ընքը հարսակիւս, ար-
թուն, չարքաշ, եւ աշխատաւեր մարդ մը լինելով՝
բառին ընդարձակ նշանակութեամբ, չէր ուզեց, որ
դրամ հայթայթելու հոգն ունենայ, բան մը՝ որ արդի
գրագիտաց շատերուն ցանկալի է :

Սոյն ստղերը գրողն անգամ, գրական տաղբակը
անթին տակ կը վազէ արտ. եւ անգ, երեկոցեան պա-
շարը մտածելով, որով գրելիքն ալ, գրելու ան եւ
իննամքն ալ շատ անգամ անտես արնեղու կը պար-
տաւորի :

Մեծանուն Արկաւազը՝ 1839 Մայիս 10ին ուր-
բաթ օր մը կը մեկնի Գալէն, Գաղատացի Աղէք-
սանդրեանց Մահակաթ Գերովրէ Արայէն 1600 զու-
րուշ փոխառութիւն ընելով, եւ կերթայ ի Տրապի-
զոն, եւ աստի ի Կարին, եւ տեղապն Լուսաւորչոյ
Վանքն երթալով՝ կը խոստովանի եւ կը հազարաւի
վազածանաթ Վանահայր՝ Վաղարշապատցի Յովհ-
նէս Վարդապետէն :

Թաղիտղեանց շարունակելով իւր ուղեւոր
թիւնը՝ Երզնկայի եւ Ակնայ ճանապարհադիւղով կ'ի
թայ Վազն, ի Խարթերդ եւ անտի ի Տրապիզ

ի Մուսուլ եւ ի Պաղտասա, յետոյ՝ ի Հնդկաստան վերադարձած է :

Թաղադէսանց՝ կը մտազրէ երբեմն էջմիածնայ Վանքն դառնալ՝ աւելի հանգիստ աշխատելու համար, եւ անձանօթ կերպարանքով, օրին մէկը Վեհարանէն ներս կը մտնէ, եւ ինչ տեսնէ . — Հօնք-Բօնկի ընտիր թքաման մը (ուր թքնելէ վերջը՝ շտանուիր թուքը), որոյ վրայ մի քանի փետուր գրիչներ դրուած էին :

Մետրովը զայս տեսնելով, անմիջապէս թղթի կտորի մը վրայ հետեւեալ քառատողը կը դրոշմէ, եւ կը փակցնէ թքամանին .

« Երբ թքաման թանաքաման,
Բարձեալ տեաք եւ Վեհարան,
Զինչ քեզ այլ յոյս երջանկութեան,
Փախիլը շուտով Մետրայ Թաղդեան » :

էջմիածնայ մեծանուն ստղանապետը Սարկաւազն՝ սրախօտութիւններ ալ տնէր . « Եթէ կամօ՞ որ եւ է ստեղծի առջեւ սրդարանադ, նախ լրտորաց մօրուսին եւ պիլին իւղ քօ՛՛, եւ սպաս փաստադաններին . սպաս թէ օչ՝ սպասիր վերջին դարաստանին » կրէր :

Մետրայ պանդխտութեան վարժ, առողջ ձարդ էր . եւ նոյն ժամանակի ճանապարհորդական նեղութիւններն առ իջինչ գրեթով, Թուսաստան, Տաճկաստան, Պարսկաստան, եւ Հնդկաստան այցելած էր, եւ իւր այս տաժաների աղիւսրութիւնները

պատճառ եղած են՝ ոգելից ըմպելեաց չարաչար կիրառութեան :

Յուրաննէս Աւտայ՝ հակառակած էր Թաղիադեանցի սիրելի պուանցին, որոյ սասաիկ սիրահարն եղած էր, եւ այս ըմպելիքին պատճառաւ՝ մերթ ընդ մերթ Կալկաթայի աղգայնոց աչքէն կ'իյնար :

Սակայն Մեսրոպ յոգնիլ, յուսահատիլ չէր գիտեր : Հակառակորդներուն գործ ցոյց կուտար՝ փոխան խոռոչաւոր ճոռմարանութեանց եւ անհաճոյ ակնարկութեանց :

Այն, երբ Աւտայեանց հակառակութեան յայտնի դրօշն պարզեց, Թաղիադեանց գիտացաւ մրցակցին դէմ լուծեամբ պատասխանել, հիմնելով 1847ին Ս. Սանդիստեան անուամբ Վարժարանը՝ իւր երկրորդ ամուսնւոյն՝ Տիկին Շուշան Թաղիադեանցի հետ, յանձնելով անոր՝ աղջկանց դաստիարակութիւնը :

Յետոյ, Կալկաթայի Հայ Տպարաններէն մին գնելով՝ տարաւ ի Չիչրա, փոխադրելով անդ նսեւ իւր Վարժարանը : Եւ ի հեճուկս ձրի ոտխաց, ի Չիչրա եւս հրատարակութիւններ ըրաւ, գրաչարութիւնը անձամբ կատարելով :

Արգարեւ Թաղիադեանցի համար տշխատիլն՝ տեսակ մը գուարճութիւն կամ սիրուն զբօսանք էր Շարունակ կը գրէր եւ կը գրէր. Մեկնասաներ կը փնտռէր, կը գտնէր, եւ իւր երկերն կը հրատարակէր :

1841 Փետրվար 20ին կը գրէր ի Դավրէժ .

«Սկսեալ 1827էն մինչեւ 1840. մեծահոշակ Աթոն Հայաստանեայց Ս. Էջմիածին, իւր հին հարիւրաւոր միաբանքն, եւ համօրէն աղգիս !

կամտովը, չտպեաց: այնքան գրեանս, որքան նուաստս միայնակ: Գրեանքն զորս նոքա տպեն, չեն այլ ինչ, քան ժամագիրք եւ Շարական, զորս ինքեանք ոչ շարագրեցին, բայց իմայինքն. բոլորք են նոր, եւ առաւել եւս պիտանիք: Արդ, եթէ նոքա ձերոց ողորմութեանցն կարօտին, եւ զան առատապէս վարձատրին, ընդէ՛ր ո՛չ եւ նուաստս, որ քան զամենեաին զնոսա առաւել վաստակեցի: »

Ասն տողերը գրած ժամանակ հրատարակած էր Գրովտիոս, Իիցարանութիւն, Պաղեստին, Մեսրոպեան Ալեքնարան, Մեսրոպեան Շարագրիչ Հայ. Անպղ., Պատմութիւն Հին Հնգկաստասի, եւ ունէր տակաւին նորանոր ձեռագիրներ, ճանապարհորդութեանց մէջ պատրաստուած:

Թաղիաղեանց 1845ին նոր ոգեւորութեամբ կսկսի հրատարակել թերթ մը, որ թէեւ 60 բաժանորդ ունէր նոյն ատեն, եւ ի Մայրաքաղաքս մի քանի բաժանորդներ, յորոց եւ մին էր Քիթապճի-Մարգար, եւ հազիւ իւր ծախքը կը փակէր, մերթ ընդ մերթ կալկաթայի Ա. Ընկերութեան կողմանէ վըճարուած պարբերական նպաստիւքը:

Ամբազրապետութեամբ հանդերձ՝ շարունակեց ի լոյս ընծայել իւր հետեւեալ երկասիրութիւնները.

Առակք Պարսից, Պատմութիւն Պարսից, Վէպ Վարդգէսի Տուհաց, Թութակ, Կարգք եւ Կանոնք Ս. Սանդուխտ Դպրոցի, Ճանապարհորդութիւն Մեսրոպայ Դ. Թաղիաղեանց, Ճառ զաստիարակութեան

օրիորդաց, Մեսրոպեան Առաջնորդ մանկանց, Սօսեւ Սօնդիպի, Վկայաբանութիւն սրբուհւոյն Մանդիսայ, Վէպ Վարսենիան, եւ Քանգարան բանաստեղծական կիսատիպ երկր :

Իսկ անտիպ եւ անյիշատակ մնացած երկերն են Հեգիկ Հրդակեաց, Հանդիսարան փորձանաց, Երեւան, Արայ գեղեցիկ, Տօնք-Մէս Հաղկաց, եւ Ազգային Միասարան մը, յորում պիտի բովանդակէին սովորութիւնք, հանդէսք, կարգ եւ արարողութիւնք :

Արդեօք որչափ հեղինակութիւններ պիտի ունենայինք, եթէ Մեսրոպայ նիւթականը եւ ընտանեկան կեանքը ներդաշնակ լինէին, որով չպարտաւորուէր մերթ պանդխտութեան, եւ մերթ փերեզակութեան, երբեմն դասատուութեան եւ երբեմն գրաչարութեան դիմել :

Հապա ո՛ւր թողումք այն ընտանեկան կակիծը, որ պատճառեց իւր ընտանեաց տարածամ կորրսութեամբը :

Ահա, երկրորդ ամուսինն ալ՝ Շուշանիկ, կը կորսնցնէ 1855ին, եւ կալկաթալի Ս. Նազարէթ Եկեղեցւոյն բակն ամփոփելով, յետագայ տողերը կը գրէ նորա տապանաքարին վրայ .

Հ Ա Ն Գ Ի Ս Տ

«Տիկին Շուշանայ Մեսրոպ Գ. Քաղիպեան, հիմնադրի եւ առաջին վաճապետի Հայոց դպրոցի սրբոյն Սանդիսոյ, որ ի տիւն 43 հանգեաւ առ Տէ ի Կալկաթա . յամի Տեառն 1855 Մայիսի 7 :

Սրբէ սգով զայս տապան վշտալից այր իւր ։։

Այս դառնակողմի կարտեանէն վերջ՝ բռնը ընելով Մեարտոյ, կը թափառի աստ եւ անդ, եւ ջերմախաւէ բռնուած, 1857ին կը վերադառնայ ի Կալկաթա, եւ Տէր Յովնանէս Աւագ Քահանայ Կապիտանին կը ծախէ Տպարանին մասուրը, տառերը, եւ այլ իրեղէնները, 3000 Կ. Ռուփի, եւ ինքն կ'եղեւորի ի Պոսպայ, եւ անդ կը պատրաստէ իւր կտակն՝ յանձնելով իւր ունեցած հարստութիւնն Թ. Խ. Աւետուսի, որպէս զի իւր մահուրնէ վերջ՝ ժառանգներուն՝ Յովնանէս եղբորը Սօֆիա անուն աղջկան, հանգուցեալ Աննա քրոջ, զաւակացը եւ այլ մօտ ազգականացը բաժնուի, զի ինքն անդաւակ էր :

Յետոյ կ'անցնի Թաղիադեանց ի Բուշեռ; ուր ջերմախաին վրայ լերգացաւ մ'ալ աւելնալով՝ հիււանդագին կը ժամանէ ի Շիրազ, եւ կը ծառայէ անկողնոյ :

Իւր վերջին վայրկեաններուն մէջ կը խնդրէ, որ ունեցած գոյքերը՝ Նոր-Ջուղայու Վանուց Ուսումնարանին նուիրուին (1) :

Հայ լեզուի բաղմաշխատ անխոնջ մշակը, եւ գործունեայ կենաց յարատեւութեան օրինակը կը փակէ աչքերն ի յաւիտենականութիւն, 1858 Յունիս 10, ի հասակի 56 ամաց :

Հանգուցելոյն մարմինը ամփոփուած է տեղւոյն Բարաքօ՛ ըսուած գերեզմանատեղին :

(1) Գոյքերը փոխադրուած են ի Նոր-Ջուղա, իսկ իւր Թողած ժառանգութիւնը՝ 1876ին, իւր 4000 Ռուփի՝ էջմիածնայ Սինոպի ձեռամբ կը բաժնուի Երեւանու ազգականացը :

Թարգեստ Խ. Աւետուհեան՝ մարմարեայ յուշարձան մը կը պատրաստէ, գուշակելով թէ՛ Կալկաթա բնաւ չպիտի մտնայ զԹաղիադեանց, եւ ուսումնասէրք միշտ պիտի պատուեն Մեսրոփ Սարկաւազին անմոռաց յիշատակը :

Եւ ստուգիւ Մ. Ղազարեան Պայտարեանց 1859 ին, 1870ին Կալկաթայէն անանուն ազգային մը՝ մտերիմ Սաչկեան Տէր Յովհաննէս Աւագ Քահանային, 1886ին Տէր Յովհաննէս Աւագ Քահանայ Մկրեան եւ Յովհաննէս Շահնազար Սարգիսեան Ջուղայեցին, իրարմէ աւելի ընգարձակ՝ հանգուցելոյն կենսագրութիւնը հաւաքած եւ հրատարակած են, այլ եւ այլ ձեւերու տակ :

Եւ մեք աստ կը տառագրեմք ի Շիրազ Հայոց Եկեղեցւոյն Արեւմտեան դրան պատին վրայ գետեղուած վերոյիշեալ յուշարձանին վրայ փորագրեալ եղերերգը .

Մեսրոպ Դաւթեան Թաղիադեան
Պերն Վարժապետ մեծ գիտնական
Վսեմ քերթող մատենագիր
Հանգիստ առնու յայս բուխ դամբան :

Զքեզ Հայոց գիտնոց կանառ
Պատուասիրէ միտս սիրովառ
Եւ նոր Զուլա եւ Կալկաթա
Ոչ մոռացին զՔեզ իսպառ : »

ԺԵ.

ՄԻԱԶԷՆ ԳԷՈՐԳ ՊԱՏՈՒԵԼԻ ԶԱՓՐԱՍՏՃԵԱՆ

Գէորգ Պատուելին չենք գիտեր թէ՛ որոյ աշակերտ է, եւ ո՛ւր՝ ուսած :

Սակայն ստուգած եմ, որ Յակոբոս Պատրիարքի հրամանաւ՝ Սամաթիայի «Խորեութենէն» ի Պատրիարքարան մտած է իւր արժանեացը շնորհիւ, կրօնաւորաց դասախօսելու համար :

Ինքն երեւելի Հայկարան էր : Տէրոյնց Պատուելին շատ կը պատուէր եւ կը յարգէր, զինքն :

22 տարեկան հասակէն՝ Աստուածաբանութիւն եւ Տրամաբանութիւն սկսաւ դասախօսել :

Դասաւանդութեանց եղանակն՝ հեշտին էր, որով կարողացաւ բազմաթիւ աշակերտներ հասցնել եւ երապարակին վրայ մեծ հոշակ ստանալ :

Միայն՝ մայրաքաղաքիս եւ արուարձանաց յիսաւոր թաղերու գրեթէ ամենուն մէջ ալ պաշտօնավարած է :

Ս. Փրկչեան Հիւանդանոցի Ճեմարանէն⁽¹⁾ սկսեալ՝ ամաթիոյ Ս. Սահակեան, Բերայի Նարեկեան, Պէտկթաշի Մաքրուհեան, Օրթագիւղի Ս. Թարգմանաց, Իւսկիւտարու Ճեմարանի, Պալատու Խորեն-

(1) Իւսկիւտարու գիշերօթիկ ձեմարանի վերջին փակուէն յետոյ, Ս. Փրկչեան Վարժարանը՝ ձեմարանի փոխարուեցաւ, եւ հնոյն իրեղէնները՝ աստ փոխադրուեցան :

եան, Սպմաթօմբուքի Ոսկեան, Խասգիւղի Ներսէսեան, Գումգարուի դրօսի Ս. Պօղոսեան եւ Վառվառեան վարժարանները դասախօսած է, ինչպէս երբեմն ի Կէտիկ փաշա՝ Մխսաքեան Նիկողոս Աղայի տունը :

Աշակերտներէն նշանաւոր եղած են՝ Մատթէոս Կաթողիկոսը, Իգնատիոս Պատրիարքը, Խասգիւղի Յովնաննէս Վարդապետը, Մամբէ Եպիսկոպոս Մարկոսեանը, Կէօմրիւքճեան Աովսէս Վարդապետը, Խանտանեան Յարութիւն Էֆէնտին, երեւելի Հայկաբան Անդրէաս Վարժապետ Փափագեան⁽¹⁾, Եւզոկիացի Հայկեան Յակոբ Պատուելին, Հայերէնի ուսուցիչս Մէզպուրեան Մկրտիչ Էֆէնտին, Փունջի Խմբագրապետ՝ Ալաճաճեան, Համբարձում Էֆէնտին, անմոռանալին Ստեփան Փափագեանը, Երզնկացի բանասէր Քաղէոս Բագրատունին, Հայէպի Անդլիոյ Հիւպատոս Նիկողոս Տ. Մարգարեանց, Տաճկաբան Գալուստ Թիրեաքեան, որ այժմ քահանայացած է՝ Տէր Գրիգորիս անուամբ :

Յիշեմք նաեւ Յունագգի Հայերէնագետ Տիմոթրիոս Զօլաքիտէս Էֆէնտին, որ Գէորգ Պատուելիէն եւս Հայերէնի դաս առած է :

Եւ այս տողերը գրողն ալ՝ Միաչէնի աւանդած Թեասաւրոսի քանի մը դասերուն ունկնդիր գտնուելու բազդաւորուած է :

(1) Փէշրմալցեան Պատուելին Բերականութիւն ուսած էր, իսկ Միաչէնէն՝ ձառնասունութիւն եւ Տրամաբանութիւն դաս առած :

Միաչէն Գէորգ Պատեւելին կարեւոր երկեր յօ-
րինած է, բայց ամենքն ալ թերի թողուցած, ըն-
տանեկան անխաղաղ վիճակին եւ ժամանակի սու-
թեան պատճառաւ :

Այդ երկասիրութեանց մէջ կը յիշուին եօթն
լեզուեան ձեռագիր ստուգաբանական Բառարանը՝ որ
Ա. Էն Ֆ գրած է, բայց Ն. Չ. Ղ. Էն անդին կատա-
րելագործած չէ՛ :

Միաչէնի նպատակը եղած է այդ Բառարանին մէջ՝
Հայոց արմատ բառերը գտնել եւ զետեղել :

Նոյնպէս, Թեաւարոսի բարոյագիտութիւնը հա-
մառօտելու ձեռնարկած, բայց առ եւս անկատար
թողած է :

Ունի Քերականութեան Դասատետր մը :

Միսաք Ամիրայն՝ ի Պուքրէշ գնացած, եւ տեղ-
ւոյն Վարժարանը կառուցած ժամանակ, ուղերձ մը
գրած է՝ «Բարեբարաց մեր պարագլուխ» եւ այլն
սկզբնատողով :

Ուղերձներ գրած է նաեւ Խորասանձեան Պեւ-
րոս Ամիրային եւ Սերովբեան Յակոբոս Պատրիար-
քին ուղղեալ :

Գրած է նաեւ Բարեկենդանի նկարագիր մը :

Ազրիանուպոլսեցի Պօղոս Պատրիարքը՝ իւր ներ-
կայութեանը, ամբ յափոյ ամբողջ Ճարտասանական
Պէտք մը գրել տուած է :

• •

Պատուելիէն երախտաւորեալ աշակերտներուն
զլխաւորը՝ Մատթէոս Կաթողիկոս, 1858ին Մայրա-
քաղաքէս մեկնած ատեն, կը յիշէ բազմաղբաղ վի-

ճակին մէջ իւր յոգնարդիւն Վարժապետը , եւ առ ինքն հրաւիրելով կը մեծարէ , սեղանակից կ'ընէ , միանգամայն նուիրելով իրեն՝ կէս քաշնոց սոււփ մը Հալէպի քթախոտ , ոսկեպատեան ոսկի գեղակերտ ակնոցմը , եւ վեց կտոր երեսի համար ոսկեծիր նըրբահաւ իւզլաներ :

Միաչէն Գէորգ Պատուելոյն յարգն միայն աշակերտներն եւ ուսումնական անձինքը գիտցան , որոնք Չատագովելով զինքն ամեն տեղ , համբաւն ամեն ուրեք տարածեցին , անոր անձնական կամ մարդկային թերութիւններն անտես առնելով :

Միաչէնի թերութիւններն էին մասնաւորապէս քննադատութեան ձեւն եւ համարձակախօսութիւնը :

Օրթագիւղի Վարժարանէն 1,200 զուրուշ առնելիքը չի տրուելուն համար՝ ամեն տեղ կ'երթար կը պարտաւէր Հոգաբարձութիւնը , եւ առաջին կնոջը մահուան պատճառը կը նկատէր :

Միաչէն Պատուելին՝ երկու անգամ ամուսնացած էր : Վերջնոյն ընտրութենէն եւ ընկերութենէն գոչէր , եւ առ այս ի Պատրիարքարան բողոքած ատեն , երբ ժամանակին Պատրիարքական փոխանորդը՝ կը փորձէ զինքը միսիթարել եւ համոզել , առարկելով թէ՛ « Դո՛ւք ալ չէք գիտեր , որ ամուսնութիւնը սուրբ է » եւ այլն :

— « Ո՛չ , այս տեսակը պի՛ղծ է , պի՛ղծ » կը բացազանչէ Պատուելին , այրած սրտով՝ մը , եւ կը չուէ՝ բարկութեամբ :

Միայն Պատուելին , արդարեւ այս զժբազդ վի-
ճակին մէջ՝ ընտանի կենաց թագուն մարտիրոսն
էր , չըսեմ չըջուն գերեզման մը , որ բարեկամաց
դուռները կերթար զարնելու՝ իրեն Գեղարին դարման
մը , մտիթարանք մը գտնելու յուսով :

Եւ ո՛վ չէր գթար իւր վրայ , քանի որ 44 եր-
կար տարիներ՝ Ազգին մանկուոյն համար ուղեղը
հալեցուցած , սիրտը մաշեցուցած էր , եւ հոգին ալ
հիւժիլ սկսած :

Անսեթեւեթ մէկն էր նա : Յարմարիլ չէր գի-
տեր : Հակառակ իւր ժամանակակից սովորութեան ,
անդրավարտիք չէր հագներ , կուրծքը բաց կը թո-
ղուր , եւ նոր գաղափարաց սիրահար էր :

Երբ բարկանար , իննարանեայ մը ունէր , որ կը
չեչտէր , ախ , ախ , հառաչելով , եւ կը թուէր .

1. Տղի բանը ,
2. Տիկի թանը ,
3. Կանանց դիւանը ,
4. Իշոց կարավանը ,
5. Քահանային խզանը ,
6. Վարդապետին վաճառականը ,
7. Ս. Կարապետին Դռնապանը ,
8. Երուսաղիմայ Թարգմանը ,
9. Էջմիածնայ Հիւրընկալը

Իսկ երբ սիրտն թունդ ելնէր՝ նախնեաց Շարա-
կաններն ողորկ եւ անո՛յշ անո՛յշ երգելով կուլար , եւ
կը լացնէր :

Եւ սակայն ընտանի հայածիչն , եւ յաշողկոտ
պաշտօնակիցներն զինքն հանդարտ չէին թողուր .
ուստի օրին մէկը՝ զաւակները հետն առնելով մը-

տադրուեցաւ ի Ռուսնուք եւ ի Պուրէշ երթալ , եւ Միսաք Ամիրայի շնորհիւ վերջին քաղաքին մէջ հիւնազրին անուամբը կառուցուած Վարժարանին Տնօրէն եւ առաջին Դասախօսն եղաւ :

Միաչէն , իւր անդրանիկ սրդին՝ Գարեգինը անոք Դպրոց դրաւ , ուր ուսաւ մի քանի օտար լեզուներ , ինչպէս պետի տեսնուի իւր համառօտագիծ կենսագրութեանը մէջ :

Ի Պուրէշ՝ բաւական ատեն կեցաւ Պատուելին , իսկ միւս որդիքը՝ Յովհաննէս եւ Երանոօր ղրկեց ի Մայրաքաղաքս , եւ Փօփազեան Ստեփան Էֆէնտիի բարոյական պաշտպանութեանը յանձնեց , եւ քիչ յետոյ՝ որդուցը խնդրանօք ի Պոլիս վերադարձաւ :

Միաչէն՝ պանդխտութեան քաղաքամայրին մէջ , փառօք , կառօք եւ սպասաւորօք կեանք մը կ'անցնէ եղեր , ըստ իւր ասութեան :

Վերադարձին՝ Մայրաքաղաքիս մէջ մեծ յարգանօք ընդունուեցաւ , եւ կրկին աստ եւ անդ այցելութեամբ դասախօսելու կ'երթար , ազգային Վարժարանները կը յանախէր : Բայց վերահաս հիւանդութիւն մը , անբուժելի տկարութիւն մը պարտաւորեցին ղինքն Ազգային Ս. Փրկչեան Հիւանդանոցն ապաստանիլ , ուր կ'այցելէին իրեն Սամաթիոյ Ս. Սահակեան Վարժարանի առաջնակարգ աշակերտներն , իրենց արձակ եւ ոտանաւոր գրութիւններն սրբագրել տալու համար : Այս տղայքն՝ պարզ չէին երթար , այլ հետերնին կը տանէին համար չոր ուտելիքներ՝ ապուխտ , ձկնկիթ , երշիկ , սնիր , եւ այլն :

Յայնժամ Պատուելին սիրտ ի խինդ կ'ըսէր -

ւակներս, Հիւանդանոցին չոր հացը բաւ է. ծխախոտ բերէք, որովհետեւ իմ բոլոր մխիթարանքս այս է, ծուխին հետ՝ կը խառնեմ տխրութիւնս »:

Հիւանդանոցի մէջ բաժնուած ծխախոտը շատ սեւ, եւ գէշ տեսակէն էր:

Եւ Միաչէն Պատուելին շատ կը գործածէր ծխախոտն, կարծելով թէ՛ մտքի գրգռման միակ Փանասէն է այն:

Պատուելին՝ մաքուր Հայերէն կը խօսէր: Օտար բառեր բնաւ չէր խառներ խօսակցութեանցը մէջ: Բան մը՝ որ այն ժամանակները գրեթէ ամենուն քով կը պակսէին, նոյն իսկ ուսեալ անձանց համար:

Միաչէն Գէորգ Պատուելին մեռաւ Ազգային Հիւանդանոցը 1865ին, 66 տարեկան հասակին մէջ, եւ թաղուեցաւ այն «համեստ գիւղի համեստ գերեզմանատան մէջ»՝ ուր հանգչած է Համատանցի Շահնազարեան Կնարապետ Վարդապետ, ուր թաղուած է Գարթալցի պարտիզպանին զաւակը՝ Վսեմաշուք Աղաթօն Գրիգոր Էֆէնտին . . . :

ԳԱՐԵԳԻՆ Գ. ԶԱՓՐԱՍՏՃԵԱՆ

Միաչէն Պատուելին՝ երեք զաւակ ունէր, որոց անդրանիկն էր Գարեգին՝ ծանօթ իւր գնահատելի աշխատասիրութիւններովը :

Գարեգին հօրը հետ անբաժան ուղեկից էր ի Պուքրէշ, ուր բարձրագոյն դպրոց մտաւ, եւ իւր ուսումն կատարելագործեց : Արդէն Հայերէն, Տաճկերէն եւ Ֆրանսերէն գիտէր : Պուքրէշի միջնակարգ Վարժարանին մէջ ուսաւ նաեւ Ուլահերէն, Ռուսերէն, Հելլեներէն, եւ ինքնաշխատութեամբ Իտալերէն, Լատիներէն եւ քիչ շատ Անգլիարէն եւ Սպանիօլերէն լեզուները մշակեց :

Եւ երբ հայրն ի Պոլիս վերադարձաւ, եւ Միջագիւղէն յետոյ Բերայի Նարեկեան Վարժարանի Հայերէնի դասախօս եղաւ, Գարեգինն ալ Կայսերական Բժշկական Վարժարանը մտաւ, եւ յաջողեցաւ Խանտանեան Յակոբ Պէյի ժամանակակից եւ դասակից զինուորական Բժշկաց հետ Տօքթորութեան Վկայագիրն ստանալ, եւ Մայրաքաղաքիս մէջ բժշկութիւն ընել :

Գարեգինի ապագայն փայլուն էր, զի ինքն թէ՛ ընդունակ էր, եւ թէ՛ յամառ աշխատասէր մը :

Սուղ ժամերու մէջ իսկ յաջողեցաւ Թարգմանել Ա. Տիւմայի «Մատուոն Գոթական», Շաթօպրիանի «Աթալա - Որնէն», Պալլէրմայի Վարդուհին, եւ Տօքթոր Իւթիւճեան Էֆէնտիի 1861ին հրատարակած Առողջարանական Կ. Թերթին մէջ բժշկական յօդուածներ գրել :

Բանաստեղծ ծնած էր Գարեգին : Ոտանաւորներ
ունէր : Անշուշտ մեր Օրիորդներն եւ երիտասարդք
չեն մոռցած « Գուք մէջէն, մենք քովէն » Չափրաստ-
ճեան Գարեգինի շինած Գասրիլի ոտանաւորն , որ
ամբողջ Գասրիլն կուսուցանէ . եւ ի Սազիւղ ան-
դրանիկ Հայ-Թատրոնին առաջին ներկայացուցման
համար 1859ին , դաշնակի վրայ « Մն մեր նախնի
դարուց » նախերգանքը ոգած եւ հրատարակած է :

Նոյնպէս , Յունարէնէ թատրերգութիւններ ի Հայ
վերածած է :

Գարեգինի անտիպ գործերն են ,
Ճօպլասի թարգմանութիւնը ,
Լուքրէցիա Պորճիա ,
Մառի Թիւտօս ,
Ողբերգութիւն Վարդայ :

* * *

Գարեգին՝ իբր իւր հօրը վիճակակից , դժբաղդ
ժամեր ալ ունեցաւ , մանաւանդ բժշկութեան ու-
սանող եղած ժամանակ :

Հազիւ սկսած էր բժշկութիւն ընել , եւ բաղձն
ծիծաղիլ , ամուսնացաւ . եւ մի քանի ամիս վերջը
յեարդի հիւանդութեամբ՝ հօրը պէս ազգային Հիւան-
դանոցը մեռաւ 1862ին , 31 տարեկան երիտասար-
դական թարմ հասակին մէջ :

Յուզարկաւորութեան օրն Բերայի Ս. Երրորդու-
թեան Եկեղեցւոյ մէջ՝ սրտաուռչ դամբանականներ
արտասանեցին լուսացեալ Փիրղալէմեան Ղեւոնդ Մ.
Վարդապետ եւ Փափազեան Ստեփան Էֆէնտին :

Քէ:

ՄԻՔԱՅԷԼ ԱՌԱՆՁԱՐ ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ

ՇԱՐԻ՞ս երրորդ Պրակն Մարգարով սկսայ, եւ ահա՛
Մարգարեանով կուգամ աւարտել :

Գրթապօճի-Մարգարի Թոյ որդին էր Միքայէլ ,
ծնած՝ 1832ին :

Մուսնդոտ , աշխոյժ տղայ մ'էր սա՛ , եւ քիչ շատ
կարգալ գրել գիտէր , երբ քաղաքի ի քով աշակեր-
տութեան մտաւ :

Շուրջ երկու տարի սովորչական բովէն անցնելէ
յետոյ , այն ինչ իմացաւ թէ՛ Ս. Սահակեան Վար-
ժարանը նոր վիճակ մը առած է , իսկոյն լքեց ար-
հեստը⁽¹⁾, և մեծ եղբօրն օրինակին հետեւելով՝ ի Սա-
մաթիա Ս. Սահակեան Վարժարանը յաճախել սկսաւ :

Այս պատճառաւ Միքայէլ՝ ամեն օր ստիպուած
էր Պալի-Փաշայէն մինչեւ ի Սամաթիա հետիոտն
երթալ գալ , առ ոչինչ գրելով՝ ձմերային ձիւնն եւ
փուքը , ամրան ջերմն եւ տապը :

Միքայէլ յոյժ ուսումնասէր էր , ոյր ազագաւ
մինչեւ իսկ երաշխաւորեալ ապագայ արհեստաւո-
րութիւնը զոհեց ուսման եւ գիտութեան ճաշակին :

Միքայէլ՝ դպրոցական կեանքի օրերէն ցոյց կու-
տար , որ իւր վրայ դրուած յոյսերն ապարդիւն չպիտի
եղնեն :

(1) Մարգար կ'ուզէր, որ զաւակներն արհեստաւոր ը-
թէն չէր ալ ընդդիմանաւ թողոյ բնական ձգտմանը, երբ
քա դպրոցը նախընտրէին եւ ուսումը ընդգրկէին:

Միքայէլի դպրոցական զարդանունն էր՝ Առանձար, որ հազիւ հնգետասանամեայ՝ գեղեցիկ ոտանաւորներ կը գրէր եւ արձակ գրաբառ շարագրութիւններ կընէր :

Առանձար՝ Հայերէնէ զատ Գաղղիերէն եւ Անգլիերէն լեզուները լաւ մշակեց, որով եւ շատ մը թարգմանութիւններ ըրաւ :

1851ին Սամաթիոյ այդ բարձրագոյն Վարժարանի առաջնակարգ աշակերտներն՝ Բուրասան Ս. Սահակեան անուամբ բանասիրական ամսաթիւրթ մը հրատարակեցին Յ. Միւհէնտիսեան տպագրութեամբ :

Նոյն տարուոյ Բուրասանի մէջ Մ. Առանձար ստորագրութեամբ յօդուածները, և բանաստեղծութիւններն կը տեսնուին, ինչպէս նաև Ֆրանսերէնէ եւ Անգլիերէնէ ի Հայ յանգաւոր թարգմանութիւնները :

Բուրասան՝ 1852ին սկիզբը դադրած էր : Միքայէլ կարողացաւ իւր աշխատակից ընկերներն համոզել եւ շարունակել զայն՝ Յարութիւն եղբոր խորախուսանօքը :

Դպրոցի շրջանն նոր աւարտած էր Միքայէլ, եւ վարդապետանալու փափաք կը տածէր. ուստի եւ գնաց ի Վարազ՝ նորընտիր Վանահօր ընկերանալով՝ ուսուցչութեան պաշտօնիւ, կամաւելի ճիշդն, վարդապետանալու մտօք, բայց չկրցաւ ընդ երկար մնալ անդ, եւ անցաւ գնաց ի Թեհրան :

Միքայէլ՝ իւր այս ուղեւորական տպաւորութիւններն կարի սրտաշարժ նկարագրած է առ մեծ եղբայրն ուղղեալ նամակացը մէջ, եւ այնուհետեւ գոգցես հակավանքական մը, չըսեմ հակակղերական մը դարձած էր :

Միքայէլ ի Թէհրան նիւթապէս հանգիստ ապրե-
լու համար՝ պատանեկութեան արհեստն մշակեց,
ոսկերչութեամբ զբաղեցաւ, եւ ճարտար աշակերտ-
ներ յառաջացուց, որոցմէ մին է այսօր Փարիզի
մէջ ադամանդի գործարանովը փայլող Մարթինօ
(Մարտիրոս) Թոթվայեան, որ երբեմն Միքայէլի հետ
ընկերութեամբ ալ գործ ըրած է :

Միքայէլ-Առանձար Մարգարեսն՝ ոսկերչական
ճարտարութեան շնորհիւ, մինչեւ Շահին ոսկերչա-
պեան եղաւ, եւ Պարսիկ Պաներու հետ մեծ առեւ-
տուրներ ունեցաւ, որոց հաշիւներն դեռ փակուած չեն :

Սակայն Միքայէլ՝ ոսկերչական փայլուն ասպա-
րէզին մէջ իսկ՝ անտես չառաւ տեղւոյն Դպրոցներու
վիճակն, եւ բարեկարգել ձեռնարկեց զայն՝ տեղա-
ցի ազգայնոց հետ յատուկ պայմանադրութիւն կնքե-
լով : Բայց ո՞վ պիտի յարգէր այս պայմանադրու-
թիւնը, որ փոխադարձ բարոյական գոհողութիւններ
կը պահանջէր, եւ Մ. Առանձար զայս գիտնալով՝
չուզեց որ իւր քրտնաթոր աշխատութիւնն անպը-
տուղ մնայ, այլ հացի ինդիրը, արհեստական գործը
երեսի վրայ թողլով ինքզինքն նուիրեց բոլորովին
դաստիարակութեան ինդրոյն, եւ 14 տարիներէ
աւելի անձնուիրաբար շարունակեց :

Միքայէլ ոսկերչութենէն յետոյ՝ տոսախի եւ այլ
ապրանաց վաճառականութեամբ զբաղեցաւ, բայց
որ քաղաքն երթար. ապրանք ներածելու կամ ար-
տածելու, միշտ կը մոռնար անդ իւր գործը, եւ
տեղացւոց կրթական գործոյն փարելով կը տուժէր
անձնապէս :

Միքայէլ՝ իւր անշահախնդրութեամբը վաճառա

կանութենէն եւս յնաստեցաւ, եւ լիաթոշակ՝ մտաւ տեղւոյն Անգղիական պանքան: Այս պաշտօնն ալ իրեն դժուարին եւ սահմանափակ կուգար, զի Առանձար՝ գրել եւ գործել միայն կը սիրէր:

Առաջնորդական խնգրոյն համար գրած կարկառուն սրենականերն մոռցուած չեն հին Մատիւններուն եւ մանաւանդ Արեւելիներուն մէջ:

Գէորդ Դ. կաթողիկոսի ուշադրութիւնը գրաւած էին Մատիսի մէջ հրատարակուածներն, որոյ հետեւանքն եղաւ առաջնորդական փոփոխութիւնը:

Միքայէլ՝ Պարսկաստանի բոլոր Հայաքնակ քաղաքները անձամբ այցելելէ վերջը, Հնդկաստան գնաց, եւ անդրդանգէսեան Հայոց վրայ ուսումնասիրութիւններ ընելով՝ անոնց անցեալն եւ արդի վիճակն հրապարակաւ մատնանիչ ըրաւ:

Հնդկահայոց այցելութեան միջոցին էր, որ Միքայէլ հիշանդացաւ, եւ Պարսկահայոց մէջ Տպարանի մը հաստատութեան համար՝ 100 ռուբլոյ մօտ հանգանակութեամբ բաւականանալով՝ վերադարձաւ ի Թեհրան, անմիջապէս մամուլ, եւ տպագրական տառեր բերել տալով՝ այն ինչ պատրաստուած էր Ա. Արեւելեան անուամբ թերթ մը հրատարակելու, եւ ահա՛ անագորոյն մահը կը համարի, եւ իւր անգլին կենաց վերջ կուտայ՝ անցեալ Ապրիլ ամսոյն 22ին (1893) որբացնելով իւր՝ 5 զաւակներն, եւ Թեհրանաքնակ բոլոր ուսումնաստենչ պարմանին:

Միքայէլի յուղարկաւորութիւնն՝ խիստ փառաւոր եղած է, եւ մարմինն ամփոփուած է Թեհրանի Եկեղեցւոյն դրանը քով, ըստ միահամուռ բաղձանաց տեղւոյն աղգայնոց:

Իրրեւ Վերջաբան՝ ՇԱՐԻ Երրորդ Պրակիսն , որ թէ՛ որակութեամբն եւ թէ՛ քանակութեամբը նախընթացներն կը գերազանցէ , հարկ համարեցի հետեւեալ նամակն հրատարակել , յորում բացայայտ պարզուած են ՇԱՐԻ նպատակն , եւ զայն պատրաստելու համար երկասիրողին տքնաջան աշխատանքը , եւ մանաւանդ նորա նիւթակտն եւ մարմնական վիճակը , ի մի բան՝ Հեղինակին ներկայ ամբողջ կացութիւնը :

Ամենապատիւ Մրասցան Հա՛յր ,

Տարիներու հոլովմանց ներքեւ անյիշատակ կորսուած են մեր բազմերախտ նախնեաց կենսազրութիւնք , եւ հազիւ մէկ քանիինը Ճաղընտիրներու լուսանցքէն քաղուելով հրատարակուած են Սոփերքի մէջ :

Իւրաքանչիւր դար յարուցած է մեր Ազգին ալ տաղանդաւոր վաստակաւորներ , սակայն դժբաղդաբար ասոնց արժանիքը՝ միայն մահուան օրը գնահատուած , փառաւորուած եւ յուղարկաւորութեան փայլուն հանդէսներով թաղուած է՝ հանգուցելոյն յիշատակն միայն օրուան արտասուաց կաթիլներու մէջ ողողելով :

Ապաքէն այդ վաստակաւորներն , այդ հազուագիւտ տաղանդներն՝ իրենց անձուկ շրջանակին մէջ աշխատեցան , տքնեցան՝ անչո՛ւշտ ապագային թողլով գնահատութեան փառքը եւ վարձատրութեան պսակը :

Երբ 19րդ դարը՝ լուսաւորութեան դար կը յոր-

Զորջին, միայն լոկ անուններ ցանկագրելով պիտի բաւականանայ Ազգը :

Զեմք կարծեր :

Պէտք էր վաստակաւորաց գործերն՝ լաւ կամ վատ, հրատարակուէին ազան կամ անազան, ապագային թողլով արժանեաց գնահատութեան վճիռը :

Մերովսանն առ այս աշխատիլ պարտք համարեցինք, եւ մեծամեծ գոհողութիւններ եւ նեղութիւններ կրելով, հաւաքեցինք բաւական նիւթեր՝ որոնք կրնան տոհմային պատմութեան նոր լոյսեր սփռել :

Սակայն ցաւ է ինձ յայտնել այս առթիւ, որ եթէ կանուխէն ձեռնարկած չլինէի սոյն գործոյն, մինչեւ ցարդ ի լոյս բերուած, եւ հետզհետէ ի լոյս բերուելիք կարեւոր անձնաւորութեանց գործերն ալ իրենց նախորդաց պէս ի մոռացօնս, չըսեմք ի կորուստ պիտի մատնուէին :

Արդարեւ կզգամ թէ՛ իմ խուն աշխատութիւններս առաջադրեալ մեծ գործոյն կարեւորութեան հանդէպ անբաւական են :

Սակայն ես՝ իմ կրցածս ընելու չվարանեցայ : Զիս ճանչցողները գիտեն, որ փոշտանկ հիւանդութեամբ տառապելովս հանդերձ՝ ամեն կողմ արշաւած եմ եւ կ'արշաւեմ կենսագրելի անձանց ժամանակակից ծերունիներ գտնելու, հազուադիւր ձեռագիրներ եւ յիշատակարաններ պրպտելու եւ օգտուելու, եւ մանաւանդ՝ երբեմն արժանահաւատ աւանդութեանց գրիմելու եւ ապաւինելու :

Սրբազան Հայր, ինչպէս փորձառութեամբ գիտէք, նոր գործի մը սկզբնաւորութեան մէջ է յաջողութեան ամենէն դժուարին մասը : Գործին շա-